

**Міністерство освіти і науки України
Луцький національний технічний університет**

Цивільне право

**Конспект лекцій для студентів
Спеціальності 081 – «Право»
денної та заочної форм навчання**

**Редакційно-видавничий відділ
Луцького національного технічного університету**

Луцьк 2017

УДК
ББК

Цивільне право. Конспект лекцій для студентів спеціальності 081 – «Право» денної та заочної форм навчання, Терещук Галина Андріївна. - Луцьк: ЛНТУ, 2017. - 267 с.

Посібник містить конспект лекцій для студентів усіх напрямів денної та заочної форми навчання, короткий словник юридичних термінів. Видання також містить питання до екзамену та список рекомендованої літератури.

Укладач

Терещук Галина Андріївна,
к. ю. н.,

Рецензент:

кафедри
гуманітарних наук та права ЛНТУ

Відповідальний за
випуск:

Жук Оксана Миколаївна,
завідувач кафедри
гуманітарних наук та права ЛНТУ

Затверджено науково-методичною радою ЛНТУ, протокол № ____ від
“ ____ ” _____ 2017 р.

ЗМІСТ

ТЕМА № 1. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ. ДЖЕРЕЛА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА (2 години)

1. Поняття цивільного права як галузі права. Цивільне право в системі права України	6
2. Предмет цивільно-правового регулювання	7
3. Метод цивільного права	8
4. Відмежування цивільного права від суміжних галузей права	9
5. Принципи та функції цивільного права	11
6. Джерела та система цивільного права	12

ТЕМА № 2. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ (2 години)

1. Поняття та особливості цивільних правовідносин	16
2. Елементи цивільно-правових відносин	17
3. Види цивільно-правових відносин	21

ТЕМА № 3.. ФІЗИЧНІ ОСОБИ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА (4 години)

1. Правоздатність і дієздатність фізичної особи	24
2. Місце проживання фізичної особи	29
3. Безвісна відсутність. Визнання особи померлою	30
4. Опіка та піклування	33

ТЕМА № 4. ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ (2 години)

1. Поняття об'єктів цивільних прав	39
2. Речі як об'єкти цивільних прав. Майно	40
3. Гроші, валютні цінності та цінні папери як об'єкти цивільних прав.....	43
4. Дії, послуги та зобов'язальні вимоги як об'єкти цивільних прав	45
5. Нематеріальні блага як об'єкт цивільних прав.....	46

ТЕМА № 5. СТРОКИ ТА ТЕРМІНИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ. ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ (2 години)

1. Поняття та значення строків (термінів) у цивільному праві	49
2. Види цивільно-правових строків і термінів	50
3. Позовна давність	53

ТЕМА № 6. ПРАВОЧИНИ (2 години)

1. Поняття правочину	60
2. Види правочинів	61
3. Умови дійсності правочинів	63
4. Державна реєстрація правочину	66
5. Правові наслідки недодержання сторонами вимог закону при вчиненні правочину.....	67
6. Наслідки недійсності правочину	69

ТЕМА № 7. ПРАВО ВЛАСНОСТІ. РЕЧОВІ ПРАВА НА ЧУЖЕ МАЙНО (2 години)

1. Власність як економічна та юридична категорія	73
2. Правові форми і види власності	74
3. Характеристика підстав набуття права власності.	76
4. Поняття і види права спільної власності.	77
5. Поняття та види речових прав на чуже майно	80

ТЕМА № 8. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (2 години)

1. Поняття цивільно-правової відповідальності	86
2. Види цивільно-правової відповідальності	90
3. Склад правопорушення та умови цивільно-правової відповідальності.....	94
4. Підстави звільнення від відповідальності	100

ТЕМА № 9. Загальні засади спадкування (4 години)

1. Загальні положення спадкового права.....	104
2. Правове становище спадкодавців та спадкоємців.....	107
3. Спадщина та особливості спадкування деяких видів майна.....	110
4. Спадкування за законом.....	120
5. Спадкування за заповітом.....	123
6. Порядок реалізації спадкових прав.....	126
7. Спадковий договір.....	128
ТЕМА № 10. Загальні засади про зобов'язання (2 години)	
1. Загальні положення про зобов'язання, ознаки	133
2. Види зобов'язань.....	136
3. Виконання зобов'язань	139
4. Забезпечення зобов'язань.....	146
5. Припинення зобов'язань.....	161
ТЕМА № 11. Загальні положення про договір (2 години)	
1. Поняття, загальна характеристика цивіно-правового договору	165
2. Види договорів.....	167
3. Форма, порядок та стадії укладення договору	170
4. Зміна або розірвання договору.....	172
ТЕМА № 12. Окремі види договорів (4 години)	
1. Договір купівлі-продажу	174
2. Договір найму.....	180
3. Договір підряду	185
4. Договір надання послуг.....	191
5. Договір пов'язаний з розрахунково-кредитними відносинами	196
ТЕМА № 13. Інтелектуальне право (2 години)	
1. Загальні положення права інтелектуальної власності	201
2. Авторське право та суміжні права.....	208
3. Право промислової власності.....	209

ТЕМА № 1. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ. ДЖЕРЕЛА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА: 3 ВСТУП 4

1. Поняття цивільного права як галузі права. Цивільне право в системі права України	5
2. Предмет цивільно-правового регулювання	7
3. Метод цивільного права	9
4. Відмежування цивільного права від суміжних галузей права	9
5. Принципи та функції цивільного права	13
6. Джерела та система цивільного права	15
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	16

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. –Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. –672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5- те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одиссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. П.С. Матвєєв, В.І. Бірюков Цивільне право (в схемах): Навч. посіб. –К.: Алерта, 2013. – 256 с.
9. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. Професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
10. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

Сучасна система права України виходить із поділу права на приватне і публічне, поклавши в основу такого поділу зміст інтересу. Такий поділ існує з часів римського права. Так, у Дигестах Юстиніана зазначається: «вивчення права розпадається на два положення: публічне та приватне право. Публічне право, яке належить до положення Римської держави, приватне, що стосується користі окремих осіб; існує корисне в суспільному відношенні і корисне у приватному відношенні».

Цивільне право являється фундаментальною галуззю приватного права України.

У відносинах, які опосередковує приватне право, держава як влада не бере участі. Приватне право регулює суспільні відносини на засадах координації суб'єктів. Перевагу у приватному праві мають диспозитивні норми, які забезпечують використання в регулюванні суб'єктивного розсуду учасників відносин.

Приватне право — це норми, які захищають інтереси окремих осіб в їх взаємовідносинах з іншими особами і які реалізуються не на владно-правовій основі. До

галузі приватного права відносяться норми, які регулюють шлюбно-сімейні відносини, відносини власності, спадкування, зобов'язальні відносини тощо.

Приватне право, звичайно, протиставляють публічному праву і є галуззю, в яку безпосереднє втручання держави обмежене. Вона надає відомий простір автономії окремих осіб. Ця автономія має свої межі, які визначаються публічним правом. Норми публічного права повинні дотримуватись при будь-яких умовах і не можуть бути змінені окремими особами. В сукупності доповнюючи один одного приватне і публічне право утворюють суцільну систему права України. Цивільне право забезпечує регулювання певної сфери відносин: відносини власності, товарно-грошового обігу, сфери особистого життя громадян, їх творчої та інтелектуальної діяльності. Крім цивільного, до приватного права відносять сімейне, трудове та природо-ресурсне право.

Публічне право — це норми, які безпосередньо охороняють інтереси держави і визначають правовий стан держави і її органів. Сюди відносяться: норми, які визначають устрій державних органів, компетенцію установ і повноважень посадових осіб; акти, які виявляють володарювання держави (покарання злочинців, стягнення податків і інше). У житті відбувається взаємодія публічного і приватного права, правовим виразом якої є поява комплексних галузей законодавства, до яких, зокрема, відноситься підприємницьке право. У першу чергу треба відзначити, що *цивільне право* — це сукупність норм, тобто правил поведінки, встановлених або визнаних і підтримуваних державою. Цивільне право, як і право в цілому, впливає на суспільні відносини доведенням до їх учасників відповідних правових приписів, які забезпечені у своєму здійсненні державним примусом чи можливістю його застосування.

Цивільне право забезпечує регулювання певної сфери відносин: відносини власності, товарно-грошового обігу, сфери особистого життя громадян, їх творчої та інтелектуальної діяльності. Найголовніша частина відносин, які регулює цивільне право, — це майнові відносини вартісного характеру. В умовах переходу до ринкової економіки роль цієї галузі права невідмінно зростає. Значну роль відіграють і особисті немайнові відносини.

I. ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ ПРАВА. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ

Цивільне право є складовою частиною права в цілому, одна з його галузей. Тому можна сказати, що цивільному праву властиві такі риси і характеристики, які властиві праву взагалі. У *першу чергу* треба відзначити, що *цивільне право* — це сукупність норм, тобто правил поведінки, встановлених або визнаних і підтримуваних державою. *Цивільне право*, як і право в цілому, впливає на суспільні відносини доведенням до їх учасників відповідних правових приписів, які забезпечені у своєму здійсненні державним примусом чи можливістю його застосування. Термін — цивільне право об'єднує декілька взаємозв'язаних, але не тотожних понять. Він охоплює галузь права, галузь законодавства, галузь правової науки (юридичних знань) та галузь юридичних наукових дисциплін. Суттєвими характеристиками цивільного права є ті риси, що визначені в ст. 1 ЦК України, — це юридична рівність, вільне волевиявлення, майнова самостійність учасників відносин.

Отже, цивільне право як галузь права — це сукупність правових норм, які регулюють майнові та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності сторін, вільного волевиявлення та майнової самостійності учасників. сукупність нормативно-правових актів, що містять норми цивільного права. Таким чином слід зробити висновок про те, що характер взаємовідносин між галуззю права та галуззю законодавства, в тому числі цивільного, визначається діалектичними принципами взаємодії змісту та форми явища, процесу відповідно.

Цивільне право як наука — це систематизована певним чином сукупність знань, теорій, ідей, що пояснюють: виникнення цивільного права як галузь права і законодавства,

призначення їх в суспільстві тощо. Це наука про засоби отримання нових знань, необхідних для подальшого удосконалення цивільного права, про цивільно-правове регулювання суспільних відносин, про засоби ефективності такого регулювання. Вона вивчає закономірності цивільно-правового регулювання суспільних відносин, акти цивільного законодавства. Вивчаючи цивільне законодавство, наука виявляє його систему, ієрархію різного роду нормативних актів цивільного законодавства, їх юридичну силу, визначає стан цивільного законодавства, його відповідність потребам розвитку нашого суспільства, визначає шляхи і засоби його удосконалення. У сферу цивільно-правової науки входить вивчення цивільного права не тільки України, але і інших країн як близького, так далекого зарубіжжя. Система науки цивільного права містить теоретичні положення про предмет, метод, джерела цивільного права, про цивільні правовідносини, про сутність і об'єкти цивільного права, про угоди.

Цивільне право як навчальна дисципліна - це впорядковані та систематизовані дані щодо основних цивільно-правових категорій та постулатів. Предметом цивільного права як навчальної дисципліни слід вважати вивчення цивільного права і науки цивільного права, теоретичних і законодавчих категорій цивільного права, які розкривають зміст інститутів і підгалузей цивільного права та практики застосування цивільно-правових норм.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Цивільне право лежить в основі приватного права України і виступає „материнською галуззю права по відношенню до сімейного та трудового.
2. Термін —цивільне право об'єднує декілька взаємозв'язаних, але не тотожних понять. Він охоплює галузь права, галузь законодавства, галузь правової науки (юридичних знань) та галузь юридичних наукових дисциплін.
3. Цивільне право (як галузь права) — це сукупність правових норм, які регулюють майнові та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності сторін, вільного волевиявлення та майнової самостійності учасників.
4. Цивільне право як галузь законодавства може розглядатися як сукупність нормативно-правових актів, що містять норми цивільного права.
5. Наука цивільного права — це систематизована певним чином сукупність знань, теорій, ідей, що пояснюють: виникнення цивільного права як галузь права і законодавства, призначення їх в суспільстві.
6. Під цивільним правом, як навчальної дисципліною чи курсом цивільного права, слід розуміти систему тих положень науки цивільного права, які розкривають багато значимість самого поняття цивільного права, які використовуються в науці і у діючому законодавстві.

II. ПИТАННЯ ПРЕДМЕТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Предмет правового регулювання — це певна частина суспільних відносин, що регулюються нормами даної галузі права. Відповідно до ст. 1 ЦК України, цивільне право регулює майнові та особисті немайнові суспільні відносини. Характерною ознакою цих відносин є те, що всі вони засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Майнові відносини — це відносини між певними суб'єктами (людьми чи особливими суб'єктами — юридичними особами) з приводу майна. Майнові відносини, які належать до сфери цивільного права, мають особливості, що стосуються характеру самих відносин і характеру учасників цих відносин. Ринкова економіка передбачає активний обмін матеріальних благ і їх присвоєння. Правове регулювання цих процесів здійснюється за допомогою цивільного права, а саме таких його правових інститутів, як право власності і зобов'язальне право, спадкове право, реорганізація і ліквідація юридичних осіб.

У літературі немає єдності щодо питання про критерії розмежування майнових відносин, які регулюються цивільним правом, від майнових відносин, що регулюються

іншими галузями права. За думкою професора Ю.С. Червоного, *вирішальним критерієм, який дозволяє відрізнити майнові відносини, що регулюються цивільним правом, від майнових відносин, що врегульовані іншими галузями права, є майнова самотійність суб'єктів, тобто учасників майнових відносин, що регулюються цивільним правом, виступають як власники відособленого майна, самотійні товаровласники*. Особисті немайнові відносини — це відносини, що виникають з приводу немайнових благ, в яких здійснюється індивідуалізація особистості громадянина чи організації завдяки виявленню і оцінці їх моральних і інших соціальних якостей. Особисті немайнові відносини, в свою чергу *підрозділяються на: особисті немайнові, не пов'язані з майновими (тобто суто особисті немайнові відносини, що до останнього часу мали незначний обсяг і розглядалися як невідчужувані нематеріальні права осіб (честь, гідність тощо)) і особисті немайнові, пов'язані з майновими (належать до виключних прав)*.

В науці існує думка, що особисті немайнові відносини не регулюються цивільним правом, оскільки не мають оціночно-вартісного характеру (завдяки нематеріальній природі їх об'єктів). О.А. Красавчиков дав вичерпну характеристику концепцій, що виникли в процесі обговорення питання про місце особистих немайнових відносин у структурі предмета цивільного права. З цього приводу він називає три точки зору: негативну концепцію, радикальну концепцію і позитивну концепцію. Згідно з першою — цивільне право регулює тільки особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими, а решту відносин лише охороняє; згідно з другою — відносини, що стосуються благ, невід'ємних від особистості, створюють самотійний предмет правового регулювання; згідно з третьою — цивільне право не лише охороняє особисті немайнові відносини, а й регулює їх. Усі ці концепції мають свої позитивні риси і свої вади.

У даний час, враховуючи прийнятий Верховною Радою України ЦК, де мають місце глава 15 «Нематеріальні блага» і глава 20 «Особисті немайнові права фізичної особи», більш прийнятною слід вважати думку, що цивільне право не лише охороняє особисті немайнові відносини, а й регулює їх. Звісно, цивільне право не наділяє фізичну особу честю, життям, особистою свободою тощо. Ці права належать фізичній особі від народження і тривають довічно. Цивільне право констатує лише наявність цих прав у особи і регулює порядок їх здійснення.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Предмет цивільно-правового регулювання складають майнові і особисто немайнові відносини, які складаються між суб'єктами права.
2. Майнові відносини — це відносини між певними суб'єктами (людьми чи особливими суб'єктами — юридичними особами) з приводу майна.
3. Особисті немайнові відносини — це відносини, що виникають з приводу немайнових благ, в яких здійснюється індивідуалізація особистості громадянина чи організації завдяки виявленню і оцінці їх моральних і інших соціальних якостей.

ІІІ. ПИТАННЯ МЕТОДУ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Між предметом правового регулювання, який відповідає на питання, *що регулює* та чи інша галузь права, і методом правового регулювання, який відповідає на питання *яким чином це відбувається*, існує не тільки тісний зв'язок, а обумовленість методу предметом правового регулювання.

Цивільно-правовий метод регулювання суспільних відносин — це сукупність прийомів та способів впливу на майнові та особисті немайнові суспільні відносини, які характеризуються юридичною рівністю, диспозитивністю і ініціативою в формуванні і реалізації цивільних правовідносин, покладання мір майнової відповідальності і захисту (у випадках порушення цивільних прав), які виконують в основному відновлюючу функцію.

Цивільно-правовому методу правового регулювання властиві наступні ознаки:

Юридична рівність. Сутність цієї ознаки зводиться до того, що:

- 1) один суб'єкт не може наказувати іншим. Ці суб'єкти не підвладні один одному;
- 2) їх відносини засновані на рівноправності всіх форм власності;

3) між ними існує майново-розпорядча самостійність при виборі і організації господарських зв'язків.

4) існує рівність мір юридичної цивільно-правової відповідальності їх один перед одним.

Диспозитивність (головна ознака). Під диспозитивністю в цивільному праві розуміється: заснована на нормах даної галузі права юридична свобода (можливість) суб'єктів цивільних правовідносин обрати лінію поведінки.

Ініціатива в формуванні і реалізації цивільних правовідносин. Ініціативність суб'єктів цивільного права полягає в тому, що —перший крок у розвитку вказаних відносин належить, як правило, самим суб'єктам цивільного права.

Майновий характер мір цивільно-правової відповідальності. Характерна особливість цього елемента цивільно-правового регулювання полягає в тому, що:

1. Міри відповідальності не роблять безпосереднього впливу на особистість правопорушника, а впливають на правопорушника шляхом зацмелення його майнових інтересів, тобто цивільно-правова відповідальність є майновою;

2. За шкоду, заподіяну одними особами можуть нести відповідальність інші;

3. Цивільно-правова відповідальність заснована на принципі повного відшкодування шкоди;

4. Відповідальність заснована на презумпції вини відповідача.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Цивільно-правовий метод регулювання суспільних відносин — це сукупність прийомів та способів впливу на майнові та особисті немайнові суспільні відносини.

2. Цивільно-правовому методу властиві наступні ознаки: а) юридична рівність суб'єктів; б) їх майнова самостійність; в) вільне волевиявлення; г) диспозитивність.

IV. ПИТАННЯ ВІДМЕЖУВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ВІД СУМІЖНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРАВА

Кожна галузь права відзначається самостійним предметом і методом правового регулювання. Основними галузями права, які стикаються з цивільним правом, є: адміністративне, трудове, фінансове, сімейне, природо-ресурсне, цивільно-процесуальне та кримінальне право.

Стаття 1 ч. 2 ЦК України вказує на неможливість застосування до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій, а також до податкових, бюджетних відносин цивільного законодавства. Це означає, що цивільні правовідносини у цих випадках не виникають. Від адміністративного права цивільне відрізняється тим, що адміністративне право належить до сфери зобов'язувального правового регулювання, а цивільному праву властивий дозвільно-диспозитивний характер. Організаційним відносинам, які регулюють адміністративне право, властивий характер влади і підкорення, що в цивільному праві, де сторони не мають змоги і не повинні діяти на засадах примусу, неможливе. Кримінальному праву властива чітко визначена правоохоронна функція, яка виражається у тому, що ним встановлені заборони, в тому числі й у сфері відносин, які належать до цивільних правовідносин, і порушення цих заборон тягне за собою застосування кримінального покарання.

Цивільне процесуальне право регламентує відносини, що стосуються порядку і процедури вирішення цивільно-правових спорів, тобто відносини, пов'язані з цивільним процесом, а цивільне право є матеріальним правом, яке у своїх нормах регулює сутність відносин, що становлять предмет цивільного права. Природо-ресурсне право регулює відносини, які виникають з приводу таких об'єктів, як земля, ліси, води, інших об'єктів, створених природою, що викликають особливості правового регулювання, тісно пов'язаного з цивільно-правовим регулюванням. Прийняття Земельного кодексу України зумовило більш широке втягнення природних об'єктів у товарообіг, розповсюдження на них вартісного характеру, що викликає щодо них застосування можливостей цивільно-правового регулювання, яке дістало відображення в главі 27 ЦК України «Право власності

на землю (земельну ділянку)». Цивільне і трудове право межують між собою. Вони мають багато спільних рис, але мають і суттєві відмінності, пов'язані з тим, що предметом трудового права є трудові відносини, тобто відносини, пов'язані з використанням праці людини. Майнові відносини, які регулює трудове право, позбавлені застосування методу юридичної рівності сторін, а натомість визначається перевага юридичних інтересів працівника.

Майнові відносини стосуються не лише цивільного, а й фінансового права. Різниця між ними суттєва. Майнові відносини, що належать до фінансового права, виникають у процесі діяльності органів державної влади. Це — організаційно-майнові відносини, що зумовлені владною діяльністю держави в особі уповноважених її органів з приводу створення, розподілу і використання нею фондів і коштів. Засновані вони на адміністративному або іншому владному підкоренні однієї сторони іншою, застосовуються в податкових та інших фінансових і адміністративних відносинах. Цивільно-правові відносини близькі до сімейно-правових, проте відмежовуючою їх ознакою є відсутність у майнових сімейно-правових відносинах вартісної ознаки і в значній мірі сімейно-правовий характер визначення їх учасників. Дискусійною є проблема відмежування цивільних правовідносин від відносин у сфері господарювання. Згідно зі ст. 4 Господарського кодексу України (далі — ГК України) не є предметом регулювання цього Кодексу майнові відносини, які регулюються ЦК України; земельні, гірничі, лісові та водні відносини, відносини щодо використання й охорони рослинного і тваринного світу, територій та об'єктів природо-заповідного фонду, атмосферного повітря; трудові відносини, фінансові відносини за участі суб'єктів господарювання, що виникають у процесі формування та контролю виконання бюджетів усіх рівнів; адміністративні та інші відносини управління за участі суб'єктів господарювання, в яких орган державної влади або місцевого самоврядування не є суб'єктом, наділеним господарською компетенцією, і безпосередньо не здійснює організаційно-господарських повноважень щодо суб'єкта господарювання.

Згідно з ЦК України (ч. 2 ст. 9) законом можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання. Тому особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання визначаються ч. 2 ст. 4 ГК України. Проте слід зазначити, що прийняття ГК України суттєво погіршило становище з розмежуванням правового регулювання суспільних відносин в економіці. Визначивши, що ГК України окреслює основні засади господарювання в економіці і регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання (ст. 1 ГК України), він охопив і ту сферу правового регулювання, яка стосується цивільно-правових відносин.

Згідно зі ст. 3 ГК України під господарською діяльністю розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність, тобто відносин, що є предметом регулювання цивільного права, яке регулює всі цивільні відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні і майновій самостійності їх учасників (ст. 1 ЦК України) та мають вартісний характер.

Основною ознакою майнових відносин, регульованих цивільним правом, Є.О. Суханов вважає їх товарно-грошовий характер. «Майнові відносини, які мають іншу (нетоварну) природу і, отже, не відповідають вказаним ознакам, не входять у предмет цивільного права і не можуть регулюватися ним». Хоча ГК України вказує, що не є предметом його регулювання майнові та особисті немайнові відносини, які регулюються ЦК України (ч. 1 ст. 4 ГК України), проте він містить правові норми, які регулюють договір поставки, договір контрактації сільськогосподарської продукції, договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через єдину мережу, договір міни та інші

подібні договори. Провести розмежування тут можна, лише взявши за основу положення, що ЦК України регулює всі майнові відносини, тобто такі, які мають і повинні мати приватно-правовий характер, а особливості правового регулювання, зокрема особливості правового регулювання укладення та виконання певних договорів у сфері майнових відносин, мають регулюватися ГК України (ч. 2 ст. 9 ЦК України, ч. 2 ст. 4 ГК України). Тобто ЦК України є тим основоположним нормативним актом, згідно з яким здійснюється правове регулювання всіх майнових відносин товарно-грошового характеру, інакше кажучи, він є законом і загальної дії, і спеціальним законом, а особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання регулюються ГК України.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. Цивільне право України можна відмежувати від інших галузей права за допомогою наступних ознак: а) предмет правового регулювання; б) метод правового регулювання; в) суб'єктний склад.

2. Відмежування цивільного права від деяких галузей має достатньо умовний характер, приймаючи до уваги їх тісну історичну спорідненість – сімейне право, господарське право тощо.

3. Найбільш тісно пов'язаними з цивільним, виходячи з їх предметно-правової спорідненості, виступають сімейне, господарське, трудове та адміністративне право, що в свою чергу підкреслює наявні між ними відмінності, які проявляються в специфіці визначення суб'єктного складу та характеру майнових відносин між ними.

V. ПИТАННЯ ПРИНЦИПИ ТА ФУНКЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Правовий принцип — це певне начало, керуюча ідея, у відповідність з якою здійснюється правове регулювання суспільних відносин. Принцип цивільного права — це виявлені в його нормах фундаментальні положення, у відповідності з якими здійснюється регулювання майнових і особистих немайнових відносин.

Принципи цивільного права тісно пов'язані з предметом і методом регулювання цивільно-правових відносин. Вони мають визначальне значення при застосуванні цивільно-правових норм. До них належать принципи, що дістали відображення в ст. 3 ЦК України:

- 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом;
- 3) свобода договору;
- 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- 5) судовий захист цивільного права та інтересу;
- 6) справедливість, добросовісність та розумність.

Крім того, до принципів цивільного права належить принцип юридичної рівності суб'єктів цивільного правовідношення перед законом, що міститься в ст. 1 ЦК України.

Принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом, виражає непорушність права власності. Непорушність права власності полягає в тому, що рівно допускається існування і власності приватної, і власності публічної. Крім того, всі види власності мають рівний режим і рівно перебувають під охороною права і держави. Одним із найбільш вагомих є принцип свободи договору. Сторони на власний розсуд у межах закону вирішують питання укладення договору та його змісту, керуючись при цьому вимогами справедливості, добросовісності та розумності.

В юридичній літературі наріжним принципом цивільного права називають принцип свободи особистості. Свобода особистості — це, перш за все, свобода індивідуалізації людини, утвердження поваги до її честі і гідності, свобода її підприємницької діяльності. Важливим принципом цивільного права є принцип всебічної охорони і судового захисту цивільних прав. Завдяки його втіленню для учасників цивільних правовідносин забезпечується можливість захисту своїх прав та інтересів, у тому числі і самозахист.

Кожен учасник цивільних правовідносин користується юридичною можливістю вимагати усунення перепон для здійснення свого права або відновлення порушеного права. Судовий захист гарантується кожному. Так забезпечується здійснення цивільних прав учасників цивільних правовідносин.

Функція від латинського —*functio* — виконання, здійснення. Функції цивільного права — це зумовлені предметом і забезпечувані законодавством цілі правової галузі, певні напрями цивільно-правового впливу на майнові та особисті немайнові відносини. Найбільш точно відображають специфічні риси цивільного права такі функції:

1. *Регулятивна* - направлена на регламентацію конкретної поведінки людей у суспільстві, нею охоплюються відносини, які виникають із актів правомірної, дозволеної і, як правило, соціально-корисної діяльності суб'єктів цивільного права.
2. *Виховна* - направлена на виховання певної поведінки суб'єктів в суспільстві, стимулювання потрібної суспільству поведінки громадян і організацій;
3. *Попереджувальна (превентивна)* - направлена на проведення профілактичних мір в суспільстві;
4. *Охоронна* - направлена на захист прав і інтересів від порушень. Отже, її реалізація можлива тільки у поєднанні з регулятивною. Нею охоплюються відносини, що виникають унаслідок правопорушень (деліктів). Охоронна функція набуває відновлювального значення для правовідносин.
5. *Компенсаційна* - направлена на відновлення порушеного блага. Ця функція найбільш наближена до охоронної функції. З вище перерахованого найбільш значимими є регулятивна і охоронна функції.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

1. Принцип цивільного права — це виявлені в його нормах фундаментальні положення, у відповідності з якими здійснюється регулювання майнових і особистих немайнових відносин.
2. Специфічно цивілістичні принципи містяться у ст. 3 ЦК України, де визначаються основні засади (межі, кордони) впливу на майнові та особисті немайнові відносини: До них належать: а) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; б) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом; в) свобода договору; г) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; д) судовий захист цивільного права та інтересу; е) справедливість, добросовісність та розумність.
3. Функції цивільного права — це напрямки впливу на майнові та особисті немайнові суспільні відносини, які виражають його соціальне призначення.
4. До найбільш значимих функцій цивільного права слід віднести регулятивну та охоронну.

VI. ПИТАННЯ ДЖЕРЕЛА ТА СИСТЕМА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

До джерел цивільного права відносяться:

- 1) Конституція України;
- 2) Міжнародні договори;
- 3) Цивільний кодекс України – основний акт цивільного законодавства (вступив в дію 1 січня 2004 року);
- 4) Закони України;
- 5) Підзаконні нормативно-правові акти.

Система цивільного права відображає предмет цивільного права в єдності його інститутів. Усі ці інститути пов'язані з майновими та особистими немайновими відносинами, які є предметом цивільного права. Система цивільного права становить базу для його диференціації, яка дозволяє певним чином виділити і згрупувати цивільно-правові інститути.

Система цивільного права — це його структура, яка розглядається в її внутрішньому розчленуванні на окремі правові інститути і в єдності цих інститутів, об'єднаних у відповідні підгалузі.

Цивільно-правовий інститут як елемент системи цивільного права — це визначена сукупність цивільно-правових норм, яка регулює відносно самостійну групу суспільних відносин. Наприклад, норми, що регулюють договірні зобов'язання являють собою інститут цивільного права. Субінститути в системі цивільного права складають певну частину цивільно-правового інституту. Норми субінституту регулюють специфічну сукупність суспільних відносин в межах предмета правового регулювання даного правового інституту. Наприклад, інститут договірних зобов'язань підрозділяється на такі субінститути: зобов'язання з приводу відчуження майна, зобов'язання по передачі майна в користування. Останні, в свою чергу, діляться на ще більш менші елементи, відносини, які виникають з договору купівлі-продажу, міни, дарування. Підгалузь як елемент системи цивільного права — це сукупність декількох однорідних і взаємозв'язаних цивільно-правових інститутів, які охоплюють своїм регулюванням цілісну сферу певних відносин. В середині цивільного права можна виділити наступні підгалузі: право власності, інші речові права, зобов'язальне право, особисті немайнові права, спадкове право. Система цивільного права основною своєю структурною базою має ЦК України, перший розділ якого називається «Основні положення» і входить до книги першої «Загальні положення». У ньому містяться норми про відносини, що регулюються цивільним правом, про функції, які виконує цивільне право, про принципи цивільного права і основні риси методу цивільно-правового регулювання, про акти цивільного законодавства, підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, здійснення і захист цивільних прав та інтересів, відшкодування збитків і моральної шкоди.

Розділ другий ЦК України книги першої має назву «Особи» і містить норми щодо суб'єктів цивільно-правових відносин.

Розділ третій має назву «Об'єкти цивільних прав» і відображає норми, що стосуються об'єктів цивільних прав, розділ четвертий — норми, що стосуються правочинів, представництва, строків, термінів та позовної давності. Книга друга ЦК України «Особисті немайнові права фізичної особи» присвячена особистим немайновим правам фізичної особи. Право власності є основним правом, яке визначає приналежність речі. Воно належить до категорії речових прав і пов'язане з ними, тому книга третя ЦК України має назву «Право власності та інші речові права».

Книга четверта «Право інтелектуальної власності» містить норми, що стосуються права інтелектуальної власності. Вона охоплює виключні права, що стосуються нематеріальних об'єктів, які є результатами творчої діяльності, — творів науки, літератури, мистецтва, винаходів, корисних моделей і т. ін. Ці норми згруповані у два інститути: інститут авторського права та інститут промислової власності.

Книга п'ята «Зобов'язальне право» містить розділи, що стосуються зобов'язального права, а книга шоста «Спадкове право» — спадкового права. Викладена система цивільного права є структурою галузі цивільного права, окремі її інститути узгоджені й становлять єдину цілісність, яка ґрунтується на ЦК України.

Цивільне право прийнято поділяти на дві частини — Загальну та Особливу. Загальну частину складають норми про основні положення цивільного права, підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, здійснення і захист цивільних прав, суб'єкти та об'єкти цивільних прав, правочини, представництво і довіреність, строки, терміни, позовна давність. Сюди ж слід віднести правовий інститут особистих немайнових прав, речове право і право власності, право інтелектуальної власності, зобов'язальне право (Загальна частина) та спадкове право.

Особлива частина складається з окремих видів зобов'язань. Це — договірні зобов'язання, зобов'язання з односторонніх дій, позадоговірні зобов'язання (делікти та зобов'язання з набуття, збереження майна без достатніх правових підстав).

ВИСНОВКИ З ШОСТОГО ПИТАННЯ:

1. Система цивільного права – це сукупність його окремих елементів, які своїм змістом, визначають основні специфічні риси цивільного права, його призначення та характер впливу на майнові та особисті немайнові відносини.
2. Система цивільного права (як галузі права) — це його структура, яка розглядається в її внутрішньому розчленуванні на окремі правові інститути і в єдності цих інститутів, об'єднаних у відповідні підгалузі.
3. Система цивільного права (як галузі законодавства) — це його структура, яка розглядається в її внутрішньому розчленуванні на окремі нормативно-правові акти, що містять норми цивільного права, в їх ієрархічній та горизонтальній взаємодії одне з одним.
4. Система цивільного права (як наукової дисципліни) — це його структура, яка у спрощеному для сприйняття вигляді, розподіляє процес дослідження основних категорій у відповідності до логіки їх появи та взаємозв'язку одне з одним.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Цивільне право лежить в основі приватного права України і виступає „материнською” галуззю права по відношенню до сімейного та трудового.
2. Термін —цивільне право об'єднує декілька взаємозв'язаних, але не тотожних понять. Він охоплює галузь права, галузь законодавства, галузь правової науки (юридичних знань) та галузь юридичних наукових дисциплін.
3. Цивільне право (як галузь права) — це сукупність правових норм, які регулюють майнові та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності сторін, вільного волевиявлення та майнової самостійності учасників.
4. Цивільне право як галузь законодавства може розглядатися як сукупність нормативно-правових актів, що містять норми цивільного права.
5. Наука цивільного права — це систематизована певним чином сукупність знань, теорій, ідей, що пояснюють: виникнення цивільного права як галузь права і законодавства, призначення їх в суспільстві.
6. Під цивільним правом, як навчальної дисципліною чи курсом цивільного права, слід розуміти систему тих положень науки цивільного права, які розкривають багато значимість самого поняття цивільного права, які використовуються в науці і у діючому законодавстві.
7. Предмет цивільно-правового регулювання складають майнові і особисті немайнові відносини, які складаються між суб'єктами права.
8. Майнові відносини — це відносини між певними суб'єктами (людьми чи особливими суб'єктами — юридичними особами) з приводу майна.
9. Особисті немайнові відносини — це відносини, що виникають з приводу немайнових благ, в яких здійснюється індивідуалізація особистості громадянина чи організації завдяки виявленню і оцінці їх моральних і інших соціальних якостей.
10. Цивільно-правовий метод регулювання суспільних відносин — це сукупність прийомів та способів впливу на майнові та особисті немайнові суспільні відносини.
11. Цивільно-правовому методу властиві наступні ознаки: а) юридична рівність суб'єктів; б) їх майнова самостійність; в) вільне волевиявлення; г) диспозитивність.
12. Цивільне право України можна відмежувати від інших галузей права за допомогою наступних ознак: а) предмет правового регулювання; б) метод правового регулювання; в) суб'єктний склад.
13. Відмежування цивільного права від деяких галузей має достатньо умовний характер, приймаючи до уваги їх тісну історичну спорідненість – сімейне право, господарське право тощо.
14. Найбільш тісно пов'язаними з цивільним, виходячи з їх предметно- правової спорідненості, виступають сімейне, господарське, трудове та адміністративне право, що в

свою чергу підкреслює наявність між ними відмінностей, які проявляються в специфіці визначення суб'єктного складу та характеру майнових відносин між ними.

15. Принцип цивільного права — це виявлені в його нормах фундаментальні положення, у відповідності з якими здійснюється регулювання майнових і особистих немайнових відносин.

16. Специфічно цивілістичні принципи містяться у ст. 3 ЦК України, де визначаються основні засади (межі, кордони) впливу на майнові та особисті немайнові відносини: До них належать: а) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; б) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом; в) свобода договору; г) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; д) судовий захист цивільного права та інтересу; е) справедливість, добросовісність та розумність.

17. Функції цивільного права — це напрямки впливу на майнові та особисті немайнові суспільні відносини, які виражають його соціальне призначення.

18. До найбільш значимих функцій цивільного права слід віднести регулятивну та охоронну.

19. Система цивільного права — це сукупність його окремих елементів, які в своїй сукупності в залежності від концептуального підходу щодо розуміння його (цивільного права) змісту, визначають основні специфічні риси цивільного права, його призначення та характер впливу на майнові та особисті немайнові відносини.

20. Система цивільного права (як галузі права) — це його структура, яка розглядається в її внутрішньому розчленуванні на окремі правові інститути і в єдності цих інститутів, об'єднаних у відповідній підгалузі.

21. Система цивільного права (як галузі законодавства) — це його структура, яка розглядається в її внутрішньому розчленуванні на окремі нормативно-правові акти, що містять норми цивільного права, в їх ієрархічній та горизонтальній взаємодії одне з одним.

22. Система цивільного права (як наукової дисципліни) — це його структура, яка у спрощеному для сприйняття вигляді, розподіляє процес дослідження основних категорій у відповідності до логіки їх появи та взаємозв'язку одне з одним.

ТЕМА № 2. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	20
ВСТУП.....	21
1. Поняття та особливості цивільних правовідносин	21
2. Елементи цивільно-правових відносин	23
3. Види цивільно-правових відносин	28
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	30

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. — Т.1. — 656 с.

2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. — Вид. 3, перероб. і доп. — К.: Істина, 2013. — 808 с.

3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. — 3-тє вид., допов. — К.: «ВД» Дакор», 2013. — 672 с.

4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. — К.: «Хай-Тек Прес», 2013. — 432 с. (видання з грифом МОНМС)

5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одиссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина: [підручник] / І.А. Бірюков, О.Ю. Заїка, С.С. Бичкова; за ред. І.А. Бірюкова, О.Ю. Заїки. – 3-тє вид., змін. та доповн. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

ВСТУП

Внаслідок регулювання нормами цивільного права суспільних відносин за участю фізичних та юридичних осіб, вони набувають правової форми і стають цивільними правовідносинами. Цивільне правовідношення — це суспільне відношення, врегульоване нормами цивільного права. Йому притаманні риси будь-якого суспільного відношення.

Хоча до визначення природи цивільних правовідносин в юридичній літературі існує й інша точка зору: цивільне правовідношення є лише юридичною формою суспільних відносин, які регулюються нормами цивільного права. Тому результатом правового регулювання є не привнесення нової, юридичної сторони, а лише надання відповідної форми фактичному відношенню, що склалося.

Завданням юриспруденції є не створення нових відносин, а саме надання відповідної форми існуючим, що відповідає суті обох позицій, які насправді не дуже відрізняються одна від одної. *Предметом цивільного права є майнові та особисті немайнові відносини.* Внаслідок застосування норм права виникають майнові або особисті немайнові правовідносини.

І. ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Цивільно-правові відносини є різновидом правових галузевих відносин, тому їм властиві *ознаки правових відносин* у цілому, і галузевих цивільно-правових зокрема:

1. вони виникають на підставі правових норм, і саме цей момент пояснює регулюючий вплив права на суспільні відносини;
2. учасники цивільно-правових відносин мають суб'єктивні права та обов'язки;
3. здійснення суб'єктивних прав та виконання суб'єктивних обов'язків можуть забезпечуватися засобами державного примусу.

Щодо галузевих особливостей цивільно-правових відносин, то вони зумовлені особливостями предмета і методу цивільного права. Виходячи зі сказаного вище, можна окреслити такі *особливості цивільно-правових відносин*:

- а) це майнові (відносини власності і товарно-грошові) і особисті немайнові відносини, врегульовані нормами цивільного права;
- б) їхні учасники характеризуються майновою відокремленістю, вільним волевиявленням і юридичною рівністю;
- в) суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки учасників цивільно-правових відносин виникають, змінюються і припиняються на підставі юридичних фактів. Такими є загальні та галузеві ознаки цивільно-правових відносин.

Таким чином, *цивільно-правові відносини — це майнові та особисті немайнові відносини, врегульовані нормами сучасного цивільного права, між майново-*

відокремленими, юридично-рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, які виникають, змінюються, припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

У запропонованому визначенні відображено загальні ознаки правових відносин (виникнення на підставі правових норм, належність учасникам відносин суб'єктивних прав та обов'язків, можливість застосування засобів держави примусу). В ньому також показано особливості цивільно-правових відносин (групи суспільних відносин, які набувають вигляду цивільно-правових, майнова відокремленість і юридична рівність учасників, посилення на юридичні факти як підставу виникнення, зміни та припинення суб'єктивних цивільних прав та обов'язків).

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Цивільно-правові відносини є різновидом правових галузевих відносин, тому їм властиві ознаки і правових відносин у цілому, і галузевих цивільно-правових зокрема.
2. Специфічні, галузеві ознаки цивільних правовідносин прямо пов'язані з ознаками, що відрізняють одну галузь права від іншої – предмет та метод правового регулювання.

II. ПИТАННЯ ЕЛЕМЕНТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Цивільне правовідношення має свою внутрішню структуру, яка визначається сукупністю наступних елементів: 1) суб'єкти правовідношення, 2) об'єкти, 3) суб'єктивне цивільне право та суб'єктивний цивільний обов'язок (зміст правовідношення).

Суб'єкти цивільно-правових відносин. У цивільно-правових відносинах мають брати участь принаймні два суб'єкта, бо це відносини між суб'єктами (відношення людини до речі не є правовим). Особи, які є учасниками цивільно-правових відносин, називаються *суб'єктами*. До суб'єктів цивільних правовідносин закон відносить фізичних та юридичних осіб, державу, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права (ст. 2 ЦК України). Суб'єкт цивільно-правових відносин, якому належить право, називається *активним суб'єктом*, або *суб'єктом права*. Суб'єкт цивільних відносин, на якого покладено обов'язок, називається *пасивним суб'єктом*, або *суб'єктом обов'язку*. Проте таких цивільно-правових відносин, у яких є лише суб'єкт права і лише суб'єкт обов'язку, дуже мало. Як правило, в цивільно-правових відносинах кожен з учасників має суб'єктивні права і несе суб'єктивні обов'язки. Наприклад, у правовідносинах, що виникають з договору купівлі-продажу, підряду, перевезення, комісії, кожен із суб'єктів правовідносин має права і несе обов'язки. Нерідко стороною правовідношення виступає не одна, а дві чи більше осіб (наприклад, дві сестри купують собі одну квартиру, або подружжя розпоряджається своєю спільною власністю – автомобілем, тощо). Ця обставина не змінює загальної структури правовідношення, учасниками якої є управомочена та зобов'язана сторона. Тому не має значення один або декілька осіб беруть участь у правовідносинах на боці кожної сторони. Вони діють як одна сторона. У цьому разі ми стикаємося з множинністю осіб у зобов'язанні. Така множинність може бути активною (на боці управомоченої сторони виступає декілька осіб), або пасивною (на боці зобов'язаної сторони виступає декілька осіб). Фізичним, юридичним особам як суб'єктам цивільно-правових відносин притаманні такі суспільно-юридичні якості: цивільна правоздатність і цивільна дієздатність. Називаються вони *суспільно-юридичними* тому, що стосуються саме фізичних та юридичних осіб і передбачені законом.

Цивільна правоздатність — це здатність мати цивільні права та обов'язки. Вона є необхідною передумовою праволодіння у правовідносинах. Вона виникає у момент народження та припиняється у момент смерті громадянина. Обсяг цивільної правоздатності є однаковим для всіх фізичних осіб.

Цивільна дієздатність — це здатність громадянина своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. На відміну від правоздатності, яка виникає у момент народження громадянина, набуття дієздатності залежить від віку і стану здоров'я. Вона виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після

досягнення 18-річного віку. За малолітніх (до 14 років — за ст. 31 ЦК України) угоди укладають від їх імені батьки (усиновителі) або опікун. Останні є також учасниками правовідносин, що виникають з таких угод. Цивільні права та обов'язки, яких набувають батьки (усиновителі), опікуни у цивільних правовідносинах, належать малолітнім особам. *Неповнолітні* (від 14 до 18 років — за ст. 32 ЦК України) мають певний обсяг цивільної дієздатності. Вони можуть при цьому бути учасниками багатьох цивільних правовідносин, що виникають з угод (наприклад, договорів купівлі-продажу, майнового найму, дарування, страхування), факту винаходу, створення творів науки, літератури, мистецтва. Від імені *фізичної особи, визнаної недієздатною* (душевнхворою, недоумкуватою) угоди укладає її опікун, який стає при цьому учасником цивільно-правових відносин. Набуті опікуном цивільні права та обов'язки належать фізичній особі, яка визнана недієздатною (ст. 39 ЦК України).

Обмежено дієздатні особи можуть бути учасниками цивільно-правових відносин, що виникають з дрібних побутових угод. Але вони укладають угоди з розпорядження майном, своєю заробітною платою, пенсіями та іншими доходами за згодою піклувальника (ст. 37 ЦК України).

ЦК України пішов шляхом більшого звуження дієздатності осіб, які зловживають спиртними напоями і наркотичними засобами (ст. 36 ЦК України). За законом вони позбавлені права отримувати свою заробітну плату, пенсію та інші доходи. Це право належить піклувальнику. Зазначене правило встановлено в інтересах забезпечення матеріального становища самої обмежено дієздатної особи і членів її сім'ї.

Юридичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин також мають цивільну правоздатність і цивільну дієздатність. ЦК України з метою розвитку ринкових відносин надає юридичним особам загальну правоздатність, яка збігається за обсягом з правоздатністю фізичних осіб, за винятком тих прав та обов'язків, необхідною передумовою яких є природні властивості людини.

Дієздатність юридичних осіб виникає водночас з правоздатністю. Особливості виникнення і змісту право- дієздатності юридичних осіб зумовлені тим, що юридичні особи — це *організації*. А щодо організацій питання про вік, стан здоров'я відпадає. Кожна організація має свої завдання і цілі діяльності.

Об'єкти цивільних правовідносин. В науці цивільного права питання об'єктів найскладніше. Існують полярні думки науковців з приводу того. Що слід вважати об'єктами правовідносин:

1) — це матеріальні та нематеріальні блага, предмети матеріального світу заради яких (з приводу яких) між суб'єктами цивільних правовідносин виникають правові зв'язки;

2) — все те, з приводу чого виникає і здійснюється суспільний зв'язок між суб'єктами.

Різні об'єкти цивільних правовідносин можуть задовольняти різноманітні інтереси (майнові або немайнові), але саме призначення об'єктів може бути неоднаковим у різних випадках — у вигляді використання фактичних, природних його якостей, екстракцією його споживчої вартості; у вигляді експлуатації соціальних якостей об'єкта, а саме: шляхом реалізації його обмінної вартості. До числа матеріальних благ як об'єктів цивільних правовідносин можна віднести речі, а також результати роботи або послуг, що мають матеріальну, речову форму (наприклад, результати ремонту). У цьому значенні може бути не тільки певна річ, але й результати діяльності, причому не обов'язково такої, що має матеріальний результат, наприклад, надання послуг для зберігання чи перевезення. Усі ці об'єкти поєднані за єдністю економічної природи і складають групу, що називається товаром. Крім товарів, розрізняють інші матеріальні блага, такі як послуги, інші чужі дії. Наприклад, вклад у банку, частка в майні товариства це не речі, а можливості (права) вимоги певної поведінки від зобов'язаних осіб, які також є об'єктом цивільних правовідносин.

До нематеріальних благ належать результати творчої діяльності: твори науки, мистецтва, винаходи і деякі інші об'єкти, за своєю природою інші, але схожі — товарний знак, фірмове найменування і т. ін., а також особисті немайнові права, що користуються цивільно-правовим захистом (наприклад, об'єкти виключних прав).

Отже, до об'єктів цивільних прав (правовідносин) належать:

- речі (в тому числі гроші й цінні папери);
- інше майно, в тому числі майнові права та обов'язки;
- результати робіт, послуги та дії;
- результати інтелектуальної діяльності;
- інформація;
- інші матеріальні та нематеріальні блага (ст. 177 ЦК України).

Хоча цей перелік сформульований законодавцем як вичерпний, його не потрібно сприймати саме так. Залишаються нерозкритими поняття «інше майно», «інші матеріальні та нематеріальні блага», «результати інтелектуальної діяльності». Крім того, суспільство розвивається настільки швидко, що передбачити, які саме об'єкти цивільних прав у розвитку вищезгаданих понять з'являться найближчим часом, неможливо.

Серед перелічених категорій об'єктів цивільних прав можна виділити такі:

1) *речі* — класичний об'єкт, створений людською працею, або природний об'єкт, на який може бути встановлене право власності чи інші речові права. *Речі* — найбільш поширений об'єкт цивільних прав, за допомогою якого задовольняється більшість людських потреб. І хоча безпосереднім об'єктом договорів купівлі-продажу, дарування, обміну, застави є дії боржника, оскільки в даному випадку мають місце зобов'язальні, а не речові правовідносини, об'єктами другого порядку тут виступають саме речі. Згідно із законом речі поділяються на рухомі та нерухомі (залежно від можливості їх вільного переміщення) — ст. 181 ЦК України; подільні та неподільні (з огляду на можливість її повноцінного використання в розділеному вигляді) — ст. 183 ЦК України; індивідуально-визначені речі та речі, що визначаються родовими ознаками (залежно від їх індивідуальних особливостей) — ст. 184 ЦК України; речі споживні і неспоживні (залежно від того, чи зберігають вони свою первісну якість у процесі споживання) — ст. 185 ЦК України; головну річ та приналежність (з огляду на їх призначення одна до одної) — ст. 186 ЦК України та деякі інші різновиди, що мають значення для визначення долі та споживчих якостей як самої речі, так і доходів від неї, її складових частин. Новелою ЦК України (ст. 180) є те, що до об'єктів цивільних прав віднесені тепер і тварини, на яких поширюється правовий режим речі.

2) *майном* як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність її речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України). Прикладом майна як об'єкта цивільних прав, що вперше знайшов своє регулювання у чинному ЦК України, є підприємство як майновий комплекс. Він об'єднує усі види майна, що забезпечують його діяльність — земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, продукцію, послуги, засоби індивідуалізації як підприємства, так і його продукції, інші виключні права тощо (ст. 191 ЦК України).

3) *результати робіт, послуги, дії*. *Дії* як об'єкт цивільних прав виникають із договорів. Своєю метою вони можуть мати досягнення певного нематеріального результату. Сюди відносять договори на надання послуг — доручення, комісія, довірче управління майном, страхування, надання юридичних послуг тощо. Зміст цього об'єкта цивільних прав полягає у виконанні самих дій. Інша група договорів, об'єктом яких є дії, це договори підряду. Результат таких дій передбачає створення матеріального об'єкта внаслідок побутового обслуговування (ремонт одягу або взуття) або виготовлення речей за індивідуальним замовленням і т. ін.

4) *результати інтелектуальної діяльності* — об'єкти виключних прав. Результатом здійснення творчої діяльності є юридичні факти, а саме — створення творів мистецтва,

телепередачі, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, що є об'єктами цивільно-правових відносин (ст. 199 ЦК України).;

5) *інформація*. Одним із нових видів об'єктів цивільних прав, що з'явилися в законі вперше, є інформація — це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді (ст. 200 ЦК України). Визначення цього об'єкта дає можливість здійснювати його захист у порядку, передбаченому законом, та застосовувати державний примус для здійснення такого захисту.

б) *нематеріальні блага* — як правило, об'єкти особистих прав. До цієї групи об'єктів цивільних прав належать особисті немайнові блага фізичної особи: життя і здоров'я, честь, гідність, ділова репутація, ім'я, вільний розвиток особистості, свобода та особиста недоторканність, недоторканність житла, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, сім'я, недоторканність особистого та сімейного життя, таємниця свого особистого життя, вільний вибір роду занять, свобода пересування, вільний вибір місця проживання, інформація, свобода об'єднань, авторство, безпечне для життя та здоров'я довкілля, свобода творчості тощо. Ці конституційні права та свободи є найвищою цінністю держави Україна та підлягають державному захисту (ст. 201 ЦК України). Така повна регламентація немайнових благ у ЦК України дає можливість зробити цей захист не декларативним, а реальним, оскільки створено механізм притягнення до юридичної відповідальності за порушення цих проголошених законом прав громадян.

Зміст цивільного правовідношення *складають суб'єктивні права та обов'язки його учасників*. *Суб'єктивне цивільне право* — це міра дозволеної поведінки суб'єкта цивільного правовідношення, ті юридичні можливості, що надані йому нормами права, які іншими словами називають правомочностями.

Суб'єктивне цивільне право є поєднанням трьох правомочностей:

1. Правомочність на власні дії. Суб'єкт має право здійснювати самостійно фактичні та юридичні дії.
2. Правомочність вимагати — це можливість вимагати від зобов'язаного суб'єкта виконання ним певних обов'язків.
3. Правомочність на захист, яка полягає у можливості використання механізму державного примусу у випадках порушення суб'єктивного права. Класичним прикладом суб'єктивного права, що об'єднує всі три правомочності, є право власності, де власник має право вимагати від необмеженого кола осіб не порушувати його прав, утримуватися від дій, може звертатися до використання державного механізму примусу для захисту своїх суб'єктивних прав власності і, відповідно, має правомочність здійснювати будь-які юридичні і фактичні дії щодо належного йому майна, а саме — може володіти, користуватися і розпоряджатися власним майном у власних інтересах. Суб'єктивний цивільний обов'язок — це міра належної поведінки (активної чи пасивної) зобов'язаного суб'єкта. Суть обов'язків полягає в тому, що суб'єкт має виконувати певні дії, прийняті ним добровільно чи покладені на нього законом, або ж утримуватися від них. У цивільних правовідносинах існує два види обов'язку — активний та пасивний. Так, активну роль відіграє, як правило, боржник. Він має виконати певні юридичні або фактичні дії для досягнення конкретного результату, для виконання обов'язку (боржник зобов'язується виконати певні юридичні дії на користь або в інтересах кредитора за договором доручення). Пасивна роль полягає в утриманні від активних дій для виконання свого обов'язку. Треба зазначити, що суб'єкти цивільного правовідношення, як правило, відіграють одночасно і активну, і пасивну роль, оскільки мають права й обов'язки (більшість правовідносин має комплексний характер). Можна навести деякі окремі приклади цивільно-правових відносин, де існують лише активні і пасивні суб'єкти: у договорі позики позичальник має лише суб'єктивний обов'язок, позикодавець — лише суб'єктивне право.

Цивільні правовідносини, особливо ті які мають довгостроковий характер, можуть набувати динамічного характеру – зміст їх може змінюватися. Наприклад, сторони можуть домовитися про зміну порядку розрахунку, час виконання тощо.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. До суб'єктів цивільних правовідносин закон відносить фізичних та юридичних осіб, державу, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права (ст. 2 ЦК України).
2. Передумовою участі вказаних суб'єктів у цивільних правовідносинах виступає наявність у них належного рівня правоздатності та дієздатності – правосуб'єктності.
3. До об'єктів цивільних прав (правовідносин) належать: а) речі (в тому числі гроші й цінні папери); б) інше майно, в тому числі майнові права та обов'язки; в) результати робіт, послуги та дії; г) результати інтелектуальної діяльності; д) інформація; е) інші матеріальні та нематеріальні блага (ст. 177 ЦК України).
4. Суб'єктивне цивільне право — це міра дозволеної поведінки суб'єкта цивільного правовідношення, ті юридичні можливості, що надані йому нормами права, які іншими словами називають правомочностями.
5. Суб'єктивний цивільний обов'язок — це міра належної поведінки (активної чи пасивної) зобов'язаного суб'єкта.

ІІІ. ПИТАННЯ ВИДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Цивільно-правові відносини досить різноманітні за суб'єктним складом, змістом та підставами виникнення. Наукою і практикою розроблено певні критерії а якими всі цивільно-правові відносини поділяються на види.

Розглянемо їх.

1. За функційним призначення виокремлюють *регулятивні та охоронні* правовідносини. *Регулятивні відносини* — це правовідносини, через які здійснюється регулювання нормальних економічних відносин (власності, товарно-грошових) та особистих немайнових відносин. Тобто за допомогою регулятивних відносин відбувається правомірна діяльність фізичних та юридичних осіб. Саме тому вони виникають із договорів, односторонніх угод. Наприклад, цивільно-правові відносини, що виникають з договору зберігання. За цим договором одна сторона (зберігач) зобов'язана зберігати річ, що передана їй іншою стороною (поклажодавцем), і повернути йому цю річ у цілості. Діяльність зберігача є правомірною, корисною. Інший приклад. На підставі договору довічного утримання виникають цивільно-правові відносини, в яких одна сторона (фізична особа) передає у власність іншій стороні (фізичній або юридичній особі) будинок або його частину, квартиру, інше нерухоме або таке, що має значну цінність, рухоме майно, взамін чого набувач майна зобов'язується надати відчужувачеві або зазначеній ним третій особі довічне грошове або матеріальне утримання в натурі у вигляді житла, харчування, догляду, медичного обслуговування, санаторно-курортного лікування та іншої необхідної допомоги. Тут також діяльність сторін є правомірною і взаємовигідною. Дії спадкоємців з прийняття спадщини є односторонніми угодами, що породжують регулятивні цивільно-правові відносини, а саме — відносини власності. Порушення правових норм і відповідного суб'єктивного права фізичних або юридичних осіб є юридичними фактами, на основі яких виникають цивільно-правові відносини між правопорушником і потерпілим. Внаслідок цих правовідносин у правопорушника з'являються обов'язки, які він виконує на користь потерпілого. Зазначені правовідносини в юридичній літературі називаються охоронними. Іноді охоронні відносини визначаються як такі, що оформляють види юридичної відповідальності, застосування інших правових санкцій, тобто правовідносини, пов'язані із застосуванням засобів державною примусу.

Охоронні відносини є цивільно-правовою формою усунення наслідків правопорушення, поновлення нормального правового й економічного або особистого становища. Отже, охоронні відносини виникають із правопорушень, тобто порушень правових норм, суб'єктивних прав і заподіяння шкоди потерпілим.

2. В залежності від особливостей суб'єктного складу виокремлюють *абсолютні, відносні та загальнорегулятивні* правовідносини. В *абсолютних правовідносинах* визначено лише одну сторону, яка має право, тобто уповноважену сторону. Зобов'язана сторона — це кожен, чий обов'язок полягає в утриманні від порушення суб'єктивних прав, тобто невизначене коло осіб — кожен і всі. До таких цивільних правовідносин слід віднести: відносини власності, немайнові авторські і винахідницькі відносини, що пов'язані з майновими, особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими, з приводу таких духовних благ, як життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність особистого життя.

Абсолютний суб'єктивний обов'язок покладається на кожного, і його зміст полягає в утриманні від порушення абсолютного права. Абсолютність суб'єктивного права — в його охороні від усіх і кожного та в його здійсненні на підставі власної діяльності уповноваженої особи.

Загальнорегулятивні відносини відображають зв'язок кожного з кожним. У них на боці уповноваженої і зобов'язаної сторін — кожен і всі. Наприклад, цивільно-правові відносини, пов'язані із здійсненням права на здоров'я, на здорове навколишнє середовище, є загальнорегулятивними. Вони виникають між усіма бобами, які потрапляють у сферу дії цивільно-правових норм про охорону здоров'я.

У *відносних правовідносинах* конкретно визначено обидві сторони — уповноважену і зобов'язану. Відносними правовідносинами є зобов'язальні. Сторони в них цілком конкретні — кредитор і боржник. В деяких видах зобов'язальних відносин сторонами є: продавець і покупець — у цивільно-правових відносинах із договору купівлі-продажу, страхова організація і страхувальник — у відносинах із договору добровільного страхування, позикодавець і позичальник — у відносинах із договору позики. Отже, у відносних цивільно-правових відносинах сторони наперед відомі.

3. За характером поведінки зобов'язаної сторони виділяють *активні та пасивні* цивільні правовідносини. Якщо на останню у правовідносинах покладено обов'язок активної поведінки, то суб'єктивне право вичерпується лише двома повноваженнями — правом вимоги і правом захисту порушеного суб'єктивного права (у разі невиконання обов'язку). При цьому суб'єктивне право покликане забезпечити виконання обов'язку, тобто досягнення активної діяльності зобов'язаної сторони. До активних правовідносин належать зобов'язальні відносини. В них боржник зобов'язаний вчинити на користь уповноваженої особи (кредитора) певну дію: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші тощо. У пасивних правовідносинах змістом суб'єктивного обов'язку є пасивна поведінка: зобов'язана сторона повинна утримуватися від порушення суб'єктивного права уповноваженої сторони. Уповноважена сторона у пасивних правовідносинах, навпаки, має, так би мовити, повноцінне суб'єктивне право з його трьома повноваженнями: право вимоги, право на захист порушеного суб'єктивного права і право на свої активні дії, активну поведінку. В цих відносинах суб'єктивне право набуває головного і самостійного значення. До пасивних правовідносин належать відносини власності, авторські і винахідницькі відносини, особисті немайнові відносини з приводу честі, гідності тощо.

4. Залежно від характеру вимог, що належать управомоченій особі, виділяють *речові та зобов'язальні* правовідносини. Об'єктом речових правовідносин є речі, майно (відносини власності). У зобов'язальних відносинах об'єктом є дії (договір перевезення – перевезення вантажу).

5. В залежності від об'єкта правовідносини класифікуються на *майнові та особисті немайнові* відносини. У майнових відносинах об'єктом є предмет матеріального світу, майно. Це перш за все відносини власності. В особистих немайнових відносинах об'єктом є немайнові блага: честь, гідність, авторство та ін.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.

2. До основних критеріїв класифікації цивільних правовідносин слід віднести: а) підстава виникнення; б) коло зобов'язаних осіб і ступінь їх конкретизації; в) характер поведінки зобов'язаної сторони; г) об'єктом правовідносин тощо.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Цивільно-правові відносини є різновидом правових галузевих відносин, тому їм властиві ознаки і правових відносин у цілому, і галузевих цивільно-правових зокрема.
2. Специфічні, галузеві ознаки цивільних правовідносин прямо пов'язані з ознаками, що відрізняють одну галузь права від іншої – предмет та метод правового регулювання.
3. До суб'єктів цивільних правовідносин закон відносить фізичних та юридичних осіб, державу, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права (ст. 2 ЦК України).
4. Передумовою участі вказаних суб'єктів у цивільних правовідносинах виступає наявність у них належного рівня правоздатності та дієздатності – правосуб'єктності.
5. До об'єктів цивільних прав (правовідносин) належать: а) речі (в тому числі гроші й цінні папери); б) інше майно, в тому числі майнові права та обов'язки; в) результати робіт, послуги та дії; г) результати інтелектуальної діяльності; д) інформація; е) інші матеріальні та нематеріальні блага (ст. 177 ЦК України).
6. Суб'єктивне цивільне право — це міра дозволеної поведінки суб'єкта цивільного правовідношення, ті юридичні можливості, що надані йому нормами права, які іншими словами називають правомочностями.
7. Суб'єктивний цивільний обов'язок — це міра належної поведінки (активної чи пасивної) зобов'язаного суб'єкта.
8. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.
9. До основних критеріїв класифікації цивільних правовідносин слід віднести: а) підстава виникнення; б) коло зобов'язаних осіб і ступінь їх конкретизації; в) характер поведінки зобов'язаної сторони; г) об'єктом правовідносин тощо.

ТЕМА № 3. ФІЗИЧНІ ОСОБИ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА (4 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА: 33

ВСТУП 34

1. Правоздатність і дієздатність фізичної особи 34

2. Місце проживання фізичної особи 42

3. Безвісна відсутність. Визнання особи померлою 43

4. Опіка та піклування 46

ВИСНОВКИ З ТЕМИ: 51

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.

2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.

3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.

4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)

5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.

6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубева. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одіссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 р. // www.rada.gov.ua
9. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 р.// ВВР. – 2004., № 15. – ст. 232.
10. Постанова Кабінету міністрів України від 11 липня 2007 року № 915 «Про затвердження Порядку розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи» // www.rada.gov.ua
11. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. Професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
12. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
13. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

ВСТУП

Згідно ЦК України (ст. 2), учасником цивільних відносин визнаються фізичні особи. Зміст поняття "фізичної особи розкривається у ст. 24 цього Кодексу, за якою людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою. Таким чином, у ЦК України підкреслюється, що громадянство як правовий зв'язок між фізичною особою і державою у цивільних відносинах не має визначального характеру і всі фізичні особи незалежно від громадянства апріорі можуть брати участь у цивільних відносинах. Згадаємо також про те, що згідно зі ст. 26 Конституції України іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. В житті можливі випадки, коли фізична особа тривалий час відсутня в місці постійного проживання. Виникає невизначеність у правовідносинах за участю відсутнього. Необхідно вжити заходів по збереженню його майна, задоволенню вимоги його кредиторів тощо. В разі смерті відсутнього, правовідносини з його участю повинні припинити свою дію. Його майно за правом спадкоємства переходить до спадкоємців. Зазначені дії можна вчинити за допомогою двох цивільно-правових інститутів: —Визнання фізичної особи безвісно відсутньою і —Оголошення фізичної особи померлою.

І. ПИТАННЯ ПРАВОЗДАТНІСТЬ І ДІЄЗДАТНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

У ст. 24 ЦК України визначено поняття фізичної особи як людини — учасника цивільних відносин. Слід звернути увагу на появу в кодексі самого терміна «фізична особа», який, хоча і досить широко застосовується у законодавстві іноземних держав та міжнародних правових актах, в українському законодавстві є певним чином новим. У ЦК УРСР 1964 р. та в інших нормативно-правових актах використовувався термін «громадянин», який більшою мірою свідчить про державно-правовий статус особи, її відносини з державою, а не характеризує особу як суб'єкта цивільного права, якими можуть бути як громадяни України, так і громадяни інших держав, і особи без громадянства.

Правоздатність фізичної особи. Здатність мати цивільні права та обов'язки мають усі фізичні особи. Це означає, що фізичні особи мають здатність бути суб'єктом цивільних прав і обов'язків, мати будь-яке право чи обов'язок з тих, що надаються чи допускаються

законом, тобто юридичну можливість, що витікає із закону. Лише за наявності правоздатності можливе виникнення конкретних суб'єктивних прав і обов'язків. Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження і припиняється у момент її смерті. У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Цивільна правоздатність є невід'ємною від особи незалежно від віку, стану здоров'я чи інших характеристик людини. У випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку. Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається з прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить. При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені. Правоздатність є лише основою для правоволодіння, вона ще не означає фактичну, реальну наявність в особі конкретних прав і обов'язків з числа тих, що передбачені чи допускаються законом. Фізична особа має усі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та ЦК України, а також здатна мати усі майнові права, встановлені цивільним законодавством. Особа здатна мати інші цивільні права, які хоч і не встановлені Конституцією України та законодавством, однак не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Правам особи кореспондують обов'язки, які фізична особа здатна мати як учасник цивільних відносин. ЦК України визнає нікчемними правочини, які обмежують можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки. Правові акти Президента України, органів державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб не можуть обмежувати можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, крім випадків, коли таке обмеження передбачене Конституцією України (ст. 27 ЦК України). Тобто кожна особа може мати безліч майнових і немайнових прав, однак конкретна особа ніколи не може мати їх усі, вона має лише їх частину. Наприклад, кожна особа може мати авторське право, однак лише той, хто своєю творчою працею створив твір, має це право. Набуття конкретних суб'єктивних прав та обов'язків означатиме реалізацію правоздатності. Тобто лише за наявності певного юридичного факту (наприклад, набуття майна у власність) у правосуб'єктної особи виникне конкретне суб'єктивне право (у даному випадку — право власності на придбане майно), яке до цього часу носило характер лише абстрактної можливості мати таке право (у даному випадку — право власності). Характерними рисами правоздатності є рівність правоздатності фізичних осіб, їх невідчужуваність від особи та неможливість їх обмеження, окрім як у випадках та порядку, передбачених законом. Громадянин може розпоряджатися суб'єктивними правами, однак не може зменшити свою правоздатність, не може від неї відмовитись. Разом з тим не можна твердити і про безмежність змісту правоздатності, оскільки суб'єктивне право як міра можливої поведінки уповноваженої особи має певні межі, визначені законом. Так, певні види діяльності особи чи володіння певним майном можуть бути заборонені або обмежені законом.

Слід зазначити, що іноземці та особи без громадянства мають обсяг цивільної правоздатності нарівні з громадянами України, тобто їм надано національний режим.

Цивільна дієздатність фізичної особи. Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ст. 30 ЦК України). Наявність дієздатності в особі означає її можливість особисто здійснювати різноманітні юридичні дії: укладати правочини, заповідати, видавати довіреності тощо, а також відповідати за спричинену шкоду.

Традиційно вважається, що дієздатність об'єднує у собі правочиноздатність, тобто здатність здійснювати правочини, та деліктоздатність — здатність нести відповідальність за неправомірні дії. Дієздатність, як і правоздатність, — це юридична категорія, але є не природними правами людини, а наданими їй у силу закону. Значення категорії дієздатності полягає в тому, що дієздатність юридично забезпечує активну участь особи у цивільному обороті, реалізації її майнових та особистих немайнових прав. Не менше значення має дієздатність і для контрагентів управомоченої особи, оскільки вони завжди можуть розраховувати на застосування мір відповідальності до дієздатної особи у разі порушення нею їхніх прав та охоронюваних законом інтересів. Зміст дієздатності містить у собі такі складові частини: 1) здатність особи своїми діями набувати цивільні права та створювати для себе цивільні обов'язки; 2) здатність самостійно здійснювати цивільні права та виконувати обов'язки; 3) здатність нести відповідальність за цивільні правопорушення.

Цивільне законодавство розрізняє декілька різновидів дієздатності залежно від віку особи та її психічного стану, оскільки при здійсненні цивільних прав та обов'язків особа повинна розуміти значення та можливі наслідки своїх дій. Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Дієздатність є невідчужуваною від особи, її обсяг устанавлюється ЦК України і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом. Примусове обмеження дієздатності можливе лише за рішенням суду у випадках, встановлених законом.

ЦК України внесені цілком доречні новели до вікового розмежування окремих видів дієздатності порівняно з раніше діючим ЦК України. Так, за чинним ЦК України розрізняють такі різновиди дієздатності: 1) часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла 14 років (малолітніх); 2) неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від 14 до 18 років (неповнолітніх); 3) повна цивільна дієздатність. Передбачено також визнання особи недієздатною та обмежено дієздатною за рішенням суду і на підставах, визначених законом.

Часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла 14 років (малолітня особа) (ст. 31 ЦК України). Часткова цивільна дієздатність фізичної особи характеризується тим, що за малолітньою особою визнається право здійснювати своїми діями не будь-які права і обов'язки, а лише ті, що прямо передбачені законом. Так, фізична особа, яка не досягла 14 років, має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. При цьому правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість. Малолітня особа також може здійснювати особисті немайнові права на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, зокрема набувати авторських прав на свої малюнки, вірші тощо.

Малолітня особа не несе цивільно-правової відповідальності за завдану нею шкоду. Шкода, завдана малолітньою особою, відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. Якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, ці заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо малолітня особа перебувала в закладі, який за законом здійснює щодо неї функції опікуна, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану нею, якщо не доведе, що шкоди було завдано не з його вини. Якщо малолітня особа завдала шкоди як з вини батьків (усиновлювачів) або опікуна, так і з вини закладів або особи, що зобов'язані здійснювати нагляд за нею, батьки (усиновлювачі), опікун, заклади та особи зобов'язані відшкодувати

шкоду у частці, визначеній за домовленістю між ними або за рішенням суду. Обов'язок зазначених осіб відшкодувати шкоду, завдану малолітньою особою, не припиняється у разі досягнення нею повноліття. Після досягнення повноліття особа може бути зобов'язана судом частково або в повному обсязі відшкодувати шкоду, завдану нею у віці до 14 років життя або здоров'ю потерпілого, якщо вона має достатні для цього кошти, а зазначені особи є неплатоспроможними або померли.

Неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від 14 до 18 років (неповнолітня особа) (ст. 32 ЦК України). Обсяг цивільної дієздатності неповнолітніх осіб є досить широким. Вони можуть набувати цивільні права та обов'язки як самостійно — у визначених законом випадках, так і за згодою батьків (усиновлювачів, піклувальників). Крім правочинів, які має право здійснювати малолітня особа, фізична особа у віці від 14 до 18 років має право: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку). Крім того, неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, внесеними іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника. На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника. За загальним правилом неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від будь-кого з батьків (усиновлювачів). У разі заперечення того з батьків (усиновлювачів), з ким проживає неповнолітня особа, правочин може бути здійснений з дозволу органу опіки та піклування. За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права. Суд може скасувати своє рішення про обмеження або позбавлення цього права, якщо відпали обставини, що були підставою для його прийняття. Неповнолітні особи можуть нести цивільну відповідальність. Так, неповнолітня особа відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах, особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону. Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини. Обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодування шкоди припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди. Шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, відшкодовується цією особою самостійно на загальних підставах. У разі відсутності в неповнолітньої особи, яка набула повної цивільної дієздатності, майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується у частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони дали згоду на набуття нею повної цивільної дієздатності і не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Обов'язок

цих осіб відшкодувати шкоду припиняється з досягненням особою, яка завдала шкоди, повноліття.

Повна цивільна дієздатність (ст. 34 ЦК України). Повну цивільну дієздатність набуває фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття). Закон знає окремі винятки з цього загального правила. У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. У разі розірвання шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається. У разі визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається. Повна цивільна дієздатність може бути надана, відповідно до ст. 35 ЦК України, фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування згідно із заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю. За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на всі цивільні права та обов'язки. У разі припинення трудового договору, підприємницької діяльності надана особі повна цивільна дієздатність зберігається.

Обмежена цивільна дієздатність фізичної особи (ст. 36 ЦК України). Цивільна дієздатність фізичної особи може бути обмежена за рішенням суду, якщо буде визнано, що вона страждає на психічний розлад, який суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за згодою піклувальника. Відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду. Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпоряджання ними здійснюються піклувальником. Піклувальник може письмово дозволити такій фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними. Особа з обмеженою дієздатністю самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, яка завдана нею іншій особі. У разі видужання фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд поновлює її цивільну дієздатність. У разі припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо суд поновлює її цивільну дієздатність. Піклування, встановлене над фізичною особою, припиняється на підставі рішення суду про поновлення цивільної дієздатності.

Недієздатність фізичної особи (ст. 39 ЦК України). Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу нездатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Якщо суд відмовить у задоволенні заяви про визнання особи недієздатною і буде встановлено, що вимога була заявлена недобросовісно без достатньої для цього підстави, фізична особа, якій такими діями було завдано моральної шкоди, має право вимагати від заявника її відшкодування. Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною. Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка. Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун. Шкода, завдана недієздатною фізичною особою, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, якщо він не доведе, що шкода була завдана не з його вини. Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, не припиняється у разі поновлення її цивільної дієздатності. Якщо опікун недієздатної особи, яка завдала шкоди, помер або у нього відсутнє майно, достатнє для відшкодування шкоди, а сама недієздатна особа має таке майно, суд може постановити рішення про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого, частково або в повному обсязі за рахунок майна цієї недієздатної особи.

За позовом опікуна або органу опіки та піклування суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, яка була визнана недієздатною, і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану у неї поновилися здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Фізична особа – це людина — учасник цивільних відносин.
2. Передумовою участі людини в цивільних правовідносинах виступає наявність належного рівня правосдатності та дієздатності.
3. Характерними рисами правосдатності є рівність правосдатності фізичних осіб, їх невідчужуваність від особи та неможливість їх обмеження, окрім як у випадках та порядку, передбачених законом.
4. Дієздатність об'єднує у собі правочиноздатність, тобто здатність здійснювати правочини, та деліктоздатність — здатність нести відповідальність за неправомірні дії, які тісно пов'язані одна з одною.
5. Зміст дієздатності містить у собі такі складові частини: а) здатність особи своїми діями набувати цивільні права та створювати для себе цивільні обов'язки; б) здатність самостійно здійснювати цивільні права та виконувати обов'язки; в) здатність нести відповідальність за цивільні правопорушення.
6. Цивільне законодавство розрізняє декілька різновидів дієздатності залежно від віку особи та її психічного стану, оскільки при здійсненні цивільних прав та обов'язків особа повинна розуміти значення та можливі наслідки своїх дій.
7. За новим ЦК України розрізняють такі різновиди дієздатності: а) часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла 14 років (малолітніх); б) неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від 14 до 18 років (неповнолітніх); в) повна цивільна дієздатність. Передбачено також визнання особи недієздатною та обмежено дієздатною за рішенням суду і на підставах, визначених законом.

II. ПИТАННЯ МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Визначення місця проживання особи має суттєве значення для забезпечення правової охорони прав та інтересів суб'єктів цивільних відносин, оскільки з ним пов'язується загальна презумпція про те, що особа перебуває в даному місці проживання,

хоча у кожний конкретний момент вона може перебувати і в іншому місці. На цю адресу направляється й офіційне листування. За місцем знаходження особи визначається, наприклад, місце виконання зобов'язання, місце відкриття спадщини тощо. Цивільний закон орієнтується на місце проживання особи при визначенні місця виконання зобов'язання (ст.532 ЦК), місця, куди надсилаються звернення та листи, місце відкриття спадщини (ст. 1221 ЦК), місця відкриття позовного провадження (ст.ст. 125-127 ЦПК) та при прийнятті судом рішення про визнання фізичної особи безвісти відсутньою або оголошення померлою (ст. ст. 43, 443, 46 ЦК) тощо. Від 11.12.2003 виділяє поняття «місця проживання» та «місця перебування». Згідно зі ст. 33 Конституції України фізичним особам, що перебувають на території нашої країни, гарантується свобода пересування та вибору місця проживання. Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»

Місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово (ст. 29 ЦК України). Фізична особа, яка досягла 14 років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, що встановлюються законом. Це положення є певною новелою нового ЦК України, оскільки за старим цивільним законодавством особа могла вільно обирати місце проживання з 18 років. Для деяких категорій осіб передбачається легальне визначення місця проживання. Так, місцем проживання фізичної особи у віці від 10 до 14 років є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, в якому вона проживає, якщо інше місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновлювачами, опікуном) або організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна. У разі спору місце проживання фізичної особи у віці від 10 до 14 років визначається органом опіки та піклування або судом. Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла 10 років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає. Місцем проживання недієздатної особи є місце проживання її опікуна або місцезнаходження відповідної організації, яка виконує щодо неї функції опікуна. Чинним ЦК України вперше визначено, що фізична особа може мати кілька місць проживання.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово (ст. 29 ЦК України).
2. Фізична особа, яка досягла 14 років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, що встановлюються законом.
3. Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла 10 років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає.
4. Місцем проживання недієздатної особи є місце проживання її опікуна або місцезнаходження відповідної організації, яка виконує щодо неї функції опікуна.

ІІІ. ПИТАННЯ БЕЗВІСНА ВІДСУТНІСТЬ ТА ВИЗНАННЯ ОСОБИ ПОМЕРЛОЮ

Обов'язковим елементом цивільних правовідносин є суб'єкт, яким може виступати фізична особа. Виникають випадки, коли місце знаходження цієї особи не відоме. Така ситуація призводить до невизначеності у цивільних правовідносинах та до ускладнення

здійснення правовідносин. *Визнання фізичної особи безвісно відсутньою* (ст. 43 ЦК України).

Тривала відсутність фізичної особи в місці її постійного проживання за відсутності відомостей про місце її перебування зачіпає права та інтереси фізичних та юридичних осіб, з якими вона перебуває у правових зв'язках. Так, невизначеними можуть залишитися майнові, аліментні, пенсійні, трудові та інші проблеми відсутньої особи. З метою усунення такої правової невизначеності законом передбачено створення спеціального легального статусу для такої особи — визнання її безвісно відсутньою, що є засвідченням у судовому порядку факту тривалої відсутності особи в місці її проживання, що, у свою чергу, тягне за собою певні правові наслідки. Фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо:

- а) протягом року відсутня в місці її постійного проживання;
- б) протягом того ж строку в місці його постійного проживання немає відомостей про місце його перебування;
- в) невідомість місця перебування не можна усунути за допомогою відповідних заходів.

У разі неможливості встановити день одержання останніх відомостей про місце перебування особи початком її безвісної відсутності вважається перше число місяця, що йде за тим, у якому були одержані такі відомості, а в разі неможливості встановити цей місяць — перше січня наступного року.

Правові наслідки визнання особи безвісно відсутньою:

1. Над майном громадянина, визнаного безвісно відсутнім встановлюється опіка. З майна, належного безвісно відсутньому, видається утримання громадянам, яких безвісно відсутній зобов'язаний за законом утримувати. За рахунок цього ж майна, опікун задовольняє вимоги по сплаті боргів по різних зобов'язаннях безвісно відсутнього;
2. Неповнолітні та повнолітні непрацездатні діти, непрацездатні батьки, дружина, незалежно від віку і працездатності, якщо вона доглядає за дітьми безвісно відсутнього, що не досягли 8 років, вправі вимагати призначення їм пенсії у зв'язку з визнанням годувальника безвісно відсутнім (Закон України — Про пенсійне забезпечення).
3. Чоловік або дружина безвісно відсутнього набувають права розірвання шлюб у спрощеному порядку через органи РАЦСу;
4. Припиняються зобов'язання, тісно зв'язані з особою безвісно відсутнього, наприклад, чинність довіреності та договору доручення.

Правові наслідки скасування визнання безвісно відсутнім такі: Суд надсилає органу опіки та піклування копію рішення для зняття опіки над майном громадянина, який повернувся. Судове рішення про скасування визнання безвісно відсутнім юридичною підставою для припинення виплати пенсії відповідним громадянам. Можливе поновлення шлюбних відносин.

Оголошення фізичної особи померлою (ст. 46 ЦК України). Визнання особи безвісно відсутньою за умови її тривалої відсутності не усуває певної невизначеності її легального статусу, оскільки вона визнається учасником окремих правовідносин, які можуть бути припиненими лише зі смертю особи. Фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо:

- а) якщо вона відсутня в місці постійного проживання протягом 3 років;
- б) немає відомостей про місце її перебування;
- в) вжиті заходи для виявлення місця перебування громадянина не дали позитивних наслідків. 3-річний строк скорочується до 6 місяців, коли громадянин пропав безвісті за обставин, що загрожували смертю, або є підстави припускати його загибель від певного нещасного випадку (був пасажиром літака, з яким сталося аварія). Інший строк встановлено для військовослужбовців або інших громадян, які пропали безвісті у зв'язку з військовими діями. Вони можуть бути оголошені померлими не раніше, ніж після закінчення 2 років з дня припинення військових дій. Днем смерті громадянина, оголошеного померлим, вважається день набрання законної сили рішенням суду. Або день

його гаданої загибелі, якщо він пропав безвісти за обставин, що загрожували смертю або дають підставу припускати його загибель від певного нещасного випадку.

Закон пов'язує певні правові наслідки з оголошенням фізичної особи померлою:

- а) відкриття спадщини;
- б) певні особи набувають право на одержання пенсій;
- в) припиняється шлюб;
- г) припиняються зобов'язання, пов'язані з особою громадянина, якого оголошено померлим.

Якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування цієї особи або суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення суду про оголошення фізичної особи померлою. Незалежно від часу своєї появи фізична особа, яка була оголошена померлою, має право вимагати від особи, яка володіє її майном, повернення цього майна, якщо воно збереглося та безоплатно перейшло до неї після оголошення фізичної особи померлою, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю, а також грошей та цінних паперів на пред'явника. Особа, до якої майно перейшло за відплатним договором, зобов'язана повернути його, якщо буде встановлено, що на момент набуття цього майна вона знала, що фізична особа, яка була оголошена померлою, жива. У разі неможливості повернути майно в натурі особі, яка була оголошена померлою, відшкодовується вартість цього майна. Якщо майно фізичної особи, яка була оголошена померлою і з'явилася, перейшло у власність держави або територіальної громади і було реалізоване ними, цій особі повертається сума, одержана від реалізації цього майна.

Акти цивільного стану (ст. 49 ЦК України). Цивільний стан особи — це правове положення конкретного громадянина як носія різноманітних прав та обов'язків, у тому числі майнових та особистих немайнових, яке визначається фактами та обставинами як природного, так і соціально-громадського характеру. Акти цивільного стану індивідуалізують особу, вказують на її ім'я, вік, сімейний та громадянський стан. Актами цивільного стану закон визнає події та дії, що нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. Актами цивільного стану є народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, зміна імені, інвалідність, смерть тощо. Не всі події і факти підлягають реєстрації, наприклад, обмеження дієздатності особи не реєструється. Державній реєстрації підлягають народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть. Реєстрація актів цивільного стану провадиться відповідно до закону спеціальними державними органами — органами реєстрації актів громадянського стану, які реєструють кожну відповідну подію чи дію, що відбулась.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. З метою усунення правової невизначеності та обов'язків тривало відсутньої фізичної особи законом передбачено створення спеціального легального статусу для такої особи — визнання її безвісно відсутньою, що є засвідченням у судовому порядку факту тривалої відсутності особи в місці її проживання, що, у свою чергу, тягне за собою певні правові наслідки.
2. Визнання особи безвісно відсутньою за умови її тривалої відсутності не усуває певної невизначеності її легального статусу, оскільки вона визнається учасником окремих правовідносин, які можуть бути припиненими лише зі смертю особи.
3. Цивільний стан особи — це правове положення конкретного громадянина як носія різноманітних прав та обов'язків, у тому числі майнових та особистих немайнових, яке

визначається фактами та обставинами як природного, так і соціально-громадського характеру.

IV. ПИТАННЯ ОПІКА ТА ПІКЛУВАННЯ

Опіка та піклування – інститут цивільного права, який забезпечує захист особистих немайнових та майнових прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх дітей, недієздатних фізичних осіб й осіб, дієздатність яких обмежена (ст.ст. 55-79 ЦК).

Опіка і піклування в теорії права розглядаються як комплексний інститут сімейного і цивільного законодавства. Метою встановлення опіки та піклування є забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки. Щодо неповнолітніх — також забезпечення їх виховання, навчання та розвитку. У цивільному законодавстві правила про опіку і піклування тісно пов'язані з інститутом дієздатності.

Згідно зі ст. 55 ЦК України опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

Опіка встановлюється над:

- малолітніми особами (тобто фізичними особами, які не досягли 14 років), які позбавлені батьківського піклування;
- фізичними особами, які визнані судом недієздатними внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу;
- майном малолітніх осіб, позбавлених батьківського піклування;
- майном фізичних осіб, визнаних недієздатними;
- майном фізичних осіб, визнаних судом безвісно відсутніми;
- майном фізичних осіб, місцеперебування яких невідоме.

Піклування встановлюється над:

- неповнолітніми особами (тобто фізичними особами у віці від 14 до 18 років), які позбавлені батьківського піклування;
- фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена судом, якщо особа страждає на психічний розлад, що суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Позбавлення батьківського піклування означає, що батьки дітей померли, невідомі, визнані у судовому порядку безвісно відсутніми або померлими. Опіку і піклування може бути встановлено і при житті батьків неповнолітніх дітей у випадках, коли батьки судом позбавлені батьківських прав або прийнято рішення про відібрання дитини, оскільки перебування з батьками небезпечне для життя дитини; батьки визнані у встановленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними (психічно хворі, розумово відсталі або перебувають на тривалому стаціонарному лікуванні); понад шість місяців не проживають разом з дитиною та без поважних причин не беруть участі в її вихованні та утриманні, не виявляють щодо дитини батьківської уваги та турботи або підкинули дитину, і це підтверджено відповідними актами органів внутрішніх справ; відмовилися від дітей в установленому законом порядку; виїхали на постійне місце проживання або на постійне місце роботи за кордон чи перебувають у тривалому відрядженні; перебувають під слідством. Батьки й усиновлювачі щодо дітей до 18-річного віку є опікунами і піклувальниками без спеціального призначення.

Місцем встановлення опіки або піклування є місце проживання фізичної особи, яка потребує опіки чи піклування, або місце проживання опікуна чи піклувальника. Особа, якій стало відомо про фізичну особу, яка потребує опіки або піклування, зобов'язана негайно повідомити про це орган опіки та піклування.

Органами, які приймають рішення щодо опіки і піклування, є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі комітети міських, районних у містах, сільських, селищних рад. Безпосереднє ведення справ щодо опіки і піклування покладається у межах їх компетенції на відповідні відділи та управління місцевої державної адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчих комітетів міських чи районних у містах рад. У селищах і селах справами опіки та піклування безпосередньо відають виконавчі комітети сільських і селищних рад. Органи освіти здійснюють діяльність щодо виявлення, обліку та передачі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до дитячих будинків, шкіл-інтернатів різних профілів, на усиновлення, під опіку (піклування) та з інших питань, що належать до їх компетенції. Органи у справах сім'ї та молоді, служби у справах неповнолітніх здійснюють діяльність щодо виявлення, обліку та тимчасового влаштування безпритульних дітей, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які утримуються у державних дитячих закладах, на виховання в сім'ї (прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу) та з інших питань, що належать до їх компетенції. Органи соціального захисту населення здійснюють діяльність щодо забезпечення догляду, надання соціально-побутового та медичного обслуговування громадянам похилого віку, інвалідам і дітям з вадами фізичного та розумового розвитку, які цього потребують.

Органи охорони здоров'я здійснюють діяльність (діагностичну, лікувальну, експертну) щодо осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок психічних захворювань або визнаних судом обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями чи наркотичними речовинами, а також щодо утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком до трьох років у будинках дитини. Органи опіки та піклування здійснюють свою діяльність відповідно до чинного законодавства. Орган опіки та піклування встановлює опіку над малолітньою особою та піклування над неповнолітньою особою, крім випадків встановлення опіки та піклування судом у разі визнання особи недієздатною або у разі обмеження цивільної дієздатності особи. Опікуна або піклувальника призначає орган опіки та піклування. Фізична особа може бути призначена опікуном або піклувальником лише за її письмовою заявою. Виходячи з інтересів громадян, які потребують опіки або піклування, опікунами та піклувальниками призначають переважно осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов'язки опікуна чи піклувальника. До таких осіб висуваються й інші вимоги:

- опікуном або піклувальником може бути лише фізична особа з повною цивільною дієздатністю;
- не перебувати на обліку або лікуванні у психоневрологічних та наркологічних закладах;
- не повинні бути позбавлені батьківських прав;
- щодо них не повинно бути припинено з їх вини раніше встановлену опіку та піклування;
- поведінка та інтереси опікунів і піклувальників не повинні суперечити інтересам фізичних осіб, які потребують опіки та піклування;
- особи, які претендують на те, щоб бути опікунами або піклувальниками, не повинні бути засудженими за вчинення тяжкого злочину.

За необхідності фізичній особі може бути призначено одного або кількох опікунів чи піклувальників. При призначенні опікуна для малолітньої особи (за умови досягнення нею 10 років) та при призначенні піклувальника для неповнолітньої особи враховується бажання підопічного. Опіка і піклування за своїм змістом відрізняються одне від одного. Опіка встановлюється над особами, які зовсім не мають дієздатності, тобто над тими, хто зовсім не здатен сам здійснювати свої права та обов'язки. Тому опікун повністю замінює свого підопічного і є його законним представником.

Піклування встановлюється над обмежено дієздатними, тобто над особами, здатними здійснювати самостійно тільки певні дії, а також над повністю дієздатними, які внаслідок свого фізичного стану не можуть захищати свої права. У першому випадку піклувальник ніби заповнює дієздатність, якої бракує, даючи згоду на здійснення деяких угод, у другому випадку — він надає підопічному практичну допомогу. Отже, піклувальник, на відміну від опікуна, не замінює повністю підопічного, а тільки надає йому певну допомогу в здійсненні деяких прав і обов'язків. Але піклувальник, як і опікун, оберігає свого підопічного від зловживань інших осіб. Від імені та в інтересах малолітніх підопічних правочини вчиняє опікун, піклувальник дає згоду на вчинення неповнолітнім підопічним певних правочинів. Законодавство покладає на опікунів та піклувальників ті самі обов'язки, що й на батьків щодо дітей. Згідно з ЦК України опікун зобов'язаний дбати про підопічного, про створення йому необхідних побутових умов, забезпечення його доглядом та лікуванням, вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного. Опікун малолітньої особи зобов'язаний дбати про її виховання, навчання та розвиток. Опікун має право вимагати повернення підопічного від осіб, які тримають його без законної підстави. Опікун вчиняє правочини від імені та в інтересах підопічного. З метою захисту опікуваних від зловживань опікунів встановлено заборону щодо правочинів, які не може вчиняти опікун. Опікун, його дружина, чоловік та близькі родичі (батьки, діти, брати, сестри) не можуть укладати з підопічним договорів, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування за договором позички. Крім того, опікун не може здійснювати дарування від імені підопічного, а також зобов'язуватися від його імені порукою (ст. 68 ЦК України). Піклувальники згідно зі ст. 69 ЦК України наділені правами й на них покладені такі обов'язки:

- 1) піклувальник над неповнолітньою особою зобов'язаний дбати про створення для неї необхідних побутових умов, про її виховання, навчання та розвиток;
- 2) піклувальник над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, зобов'язаний дбати про її лікування, створення необхідних побутових умов;
- 3) піклувальник зобов'язаний вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного.

Для захисту осіб, які потребують піклування, від зловживань піклувальників встановлено заборону щодо правочинів, на вчинення яких піклувальник не може давати згоду. Піклувальник не може давати згоду на укладення договорів між підопічним та своєю дружиною (своїм чоловіком) або своїми близькими родичами, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування на підставі договору позички.

Контроль за діяльністю опікунів і піклувальників здійснюється органами опіки та піклування із залученням громадськості шляхом планових відвідувань тих осіб, які перебувають під опікою (піклуванням). Опікуни як представники підопічних здійснюють відповідні права самостійно, але деякі юридичні дії, що мають важливе значення, головним чином це стосується майнових відносин, беруться органами опіки і піклування під особливий контроль. Новим ЦК України встановлено перелік правочинів, що вчиняються з дозволу органу опіки та піклування. Так, опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування відмовитися від майнових прав підопічного; видавати письмові зобов'язання від імені підопічного; укладати договори, що підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, у тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; укладати договори щодо іншого цінного майна. Піклувальник, у свою чергу, має право дати згоду на вчинення вищезазначених правочинів лише з дозволу органу опіки та піклування. Управління майном особи, над якою встановлено опіку, здійснює опікун. Опікун зобов'язаний дбати про збереження та використання майна підопічного в його інтересах. Якщо малолітня особа може самостійно

визначити свої потреби та інтереси, опікун, здійснюючи управління її майном, повинен враховувати її бажання.

Опікун самостійно здійснює витрати, необхідні для задоволення потреб підопічного, за рахунок пенсії, аліментів, доходів від майна підопічного тощо. Якщо підопічний є власником нерухомого майна або майна, що потребує постійного управління, опікун може з дозволу органу опіки та піклування управляти цим майном або передати його за договором в управління іншій особі.

Опікун та піклувальник можуть виконувати свої обов'язки оплатно. Підстави виникнення права на оплату послуг опікуна та піклувальника, її розмір та порядок виплати встановлюються Кабінетом Міністрів України. Якщо в особи, над якою встановлено опіку чи піклування, є майно, що знаходиться в іншій місцевості, опіка над цим майном встановлюється органом опіки та піклування за місцезнаходженням майна. Опіка над майном встановлюється також в інших випадках, встановлених законом. Звільнення опікуна та піклувальника провадиться органом опіки та піклування за їх заявою. Така заява розглядається органом опіки та піклування протягом одного місяця. Особа виконує повноваження опікуна або піклувальника до винесення рішення про звільнення її від повноважень опікуна або піклувальника чи до закінчення місячного строку від дня подання заяви, якщо вона не була розглянута протягом цього строку (ст. 75 ЦК України). Орган опіки та піклування також може звільнити піклувальника від його повноважень за заявою особи, над якою встановлено піклування. За заявою органу опіки та піклування суд може звільнити особу від повноважень опікуна або піклувальника у разі невиконання нею своїх обов'язків, а також у разі поміщення підопічного до навчального закладу, закладу охорони здоров'я або закладу соціального захисту. Крім того, закон передбачає підстави припинення опіки. Опіка припиняється у разі:

- передачі малолітньої особи батькам (усиновлювачам);
- досягнення підопічним 14 років. У цьому разі особа, яка здійснювала обов'язки опікуна, стає піклувальником без спеціального рішення щодо цього;
- поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною.

Підставами для припинення піклування є:

- досягнення фізичною особою повноліття;
- реєстрація шлюбу неповнолітньої особи;
- надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;
- поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена.

ЦК України встановив новий спосіб надання дієздатній фізичній особі допомоги у здійсненні її прав та виконанні обов'язків, який полягає в тому, що дієздатна фізична особа, яка за станом здоров'я не може самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, має право обрати собі помічника. Помічником може бути дієздатна фізична особа.

За заявою особи, яка потребує допомоги, ім'я її помічника реєструється органом опіки та піклування, про що видається відповідний документ, зразок якого встановлює Міністерство юстиції України. Помічник має право на одержання пенсії, аліментів, заробітної плати, поштової кореспонденції, що належать фізичній особі, яка потребує допомоги, а також має право вчиняти дрібні побутові правочини в інтересах особи, яка потребує допомоги, відповідно до наданих йому повноважень. Помічник представляє особу в органах державної влади, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування та організаціях, діяльність яких пов'язана з обслуговуванням населення. Помічник може представляти фізичну особу в суді лише на підставі окремої довіреності. Послуги помічника є сплатними, якщо інше не визначено за домовленістю сторін. Помічник може бути у будь-який час відкликаний особою, яка потребувала допомоги. У цьому разі повноваження помічника припиняються.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. Опіка і піклування в теорії права розглядаються як комплексний інститут сімейного і цивільного законодавства.
2. Згідно зі ст. 55 ЦК України опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самотійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.
3. Позбавлення батьківського піклування означає, що батьки дітей померли, невідомі, визнані у судовому порядку безвісно відсутніми або померлими.
4. Місцем встановлення опіки або піклування є місце проживання фізичної особи, яка потребує опіки чи піклування, або місце проживання опікуна чи піклувальника.
5. Органами, які приймають рішення щодо опіки і піклування, є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі комітети міських, районних у містах, сільських, селищних рад.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Фізична особа – це людина — учасник цивільних відносин.
2. Передумовою участі людини в цивільних правовідносинах виступає наявність належного рівня правоздатності та дієздатності.
3. Характерними рисами правоздатності є рівність правоздатності фізичних осіб, їх невідчужуваність від особи та неможливість їх обмеження, окрім як у випадках та порядку, передбачених законом.
4. Дієздатність об'єднує у собі правочиноздатність, тобто здатність здійснювати правочини, та деліктоздатність — здатність нести відповідальність за неправомірні дії, які тісно пов'язані одна з одною.
5. Зміст дієздатності містить у собі такі складові частини: а) здатність особи своїми діями набувати цивільні права та створювати для себе цивільні обов'язки; б) здатність самотійно здійснювати цивільні права та виконувати обов'язки; в) здатність нести відповідальність за цивільні правопорушення.
6. Цивільне законодавство розрізняє декілька різновидів дієздатності залежно від віку особи та її психічного стану, оскільки при здійсненні цивільних прав та обов'язків особа повинна розуміти значення та можливі наслідки своїх дій.
7. Згідно ЦК України, розрізняють такі різновиди дієздатності: а) часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла 14 років (малолітніх); б) неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від 14 до 18 років (неповнолітніх); в) повна цивільна дієздатність. Передбачено також визнання особи недієздатною та обмежено дієздатною за рішенням суду і на підставах, визначених законом.
8. Місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово (ст. 29 ЦК України).
9. Фізична особа, яка досягла 14 років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, що встановлюються законом.
10. Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла 10 років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає.
11. Місцем проживання недієздатної особи є місце проживання її опікуна або місцезнаходження відповідної організації, яка виконує щодо неї функції опікуна.
12. З метою усунення правової невизначеності та обов'язків тривало відсутньої фізичної особи законом передбачено створення спеціального легального статусу для такої особи — визнання її безвісно відсутньою, що є засвідченням у судовому порядку факту тривалої відсутності особи в місці її проживання, що, у свою чергу, тягне за собою певні правові наслідки.

13. Визнання особи безвісно відсутньою за умови її тривалої відсутності не усуває певної невизначеності її легального статусу, оскільки вона визнається учасником окремих правовідносин, які можуть бути припиненими лише зі смертю особи.

14. Цивільний стан особи — це правове положення конкретного громадянина як носія різноманітних прав та обов'язків, у тому числі майнових та особистих немайнових, яке визначається фактами та обставинами як природного, так і соціально-громадського характеру.

15. Опіка і піклування в теорії права розглядаються як комплексний інститут сімейного і цивільного законодавства.

16. Згідно зі ст. 55 ЦК України, опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

17. Позбавлення батьківського піклування означає, що батьки дітей померли, невідомі, визнані у судовому порядку безвісно відсутніми або померлими.

18. Місцем встановлення опіки або піклування є місце проживання фізичної особи, яка потребує опіки чи піклування, або місце проживання опікуна чи піклувальника.

19. Органами, які приймають рішення щодо опіки і піклування, є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі комітети міських, районних у містах, сільських, селищних рад.

ТЕМА № 4. ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	54
ВСТУП.....	55
1. Поняття об'єктів цивільних прав	56
2. Речі як об'єкти цивільних прав. Майно	57
3. Гроші, валютні цінності та цінні папери як об'єкти цивільних прав.....	61
4. Дії, послуги та зобов'язальні вимоги як об'єкти цивільних прав	64
5. Нематеріальні блага як об'єкт цивільних прав.....	65
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	66

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо- Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5- те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одиссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.

9. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.
11. Закон України «Про цінні папери і фондовий ринок» від 23.02.2006 р. // ВВР, 2006, № 31, ст. 268.
12. Про затвердження Порядку використання даних Реєстру прав власності на нерухоме майно, Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна, Державного реєстру іпотек та Державного реєстру обтяжень рухомого майна: Наказ Міністерства юстиції України від 14.12.2012 р. № 1844/5 // www.rada.gov.ua

ВСТУП

Під об'єктом цивільних прав розуміють матеріальні та нематеріальні блага, з і приводу яких виникають цивільні правовідносини. Об'єкти цивільних прав та і об'єкти цивільних правовідносин — поняття тотожні. Цивільні правовідносини складаються між особами щодо матеріального чи нематеріального блага для задоволення своїх потреб. Тому об'єктом цивільних прав (правовідносин) може бути те, заради чого суб'єкти вступають у правовідносини і на що спрямовані їхні суб'єктивні права та обов'язки з метою здійснення своїх законних права та інтересів. Цивільний кодекс УРСР не містив ніяких окремих положень щодо об'єктів цивільних прав. Між тим у чинному ЦК України цьому питанню присвячено окремий розділ. ЦК України відносить до об'єктів цивільних прав речі, включаючи гроші та цінні папери, інше майно, у тому числі майнові права, роботи та послуги, результати творчої діяльності, службову та комерційну таємницю, особисті немайнові блага, та інші матеріальні та нематеріальні блага. Поняття "об'єкт права" в юридичній літературі вживається у різних значеннях. По-перше, про "об'єкт права" говорять як про елемент правовідносин, по-друге, — як про суспільні відносини, які в конкретних умовах підлягають правовому регулюванню. Юридичні і фізичні особи вступають у цивільно-правові відносини з метою задоволення своїх потреб та інтересів. Об'єктами цивільних прав є все те, з приводу чого складаються цивільні правовідносини і на що спрямовані суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки. Будь-який об'єкт повинен задовольняти потреби й інтереси учасників цивільних правовідносин, в іншому разі він не розглядатиметься як об'єкт цивільного права. Об'єкти цивільних прав за правовим режимом і цільовим призначенням поділяють, зокрема, на такі види: речі, включаючи гроші, валютні цінності та цінні папери, інше майно, у тому числі майнові права, дії (роботи) та послуги, результати духовної та інтелектуальної діяльності, службова та комерційна таємниця, особисті немайнові блага, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Найпоширенішими об'єктами цивільних прав є речі.

І. ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Об'єктами цивільних прав стає все те, з приводу чого виникають та здійснюються цивільні права та обов'язки, тобто все те, що є предметом або результатом діяльності учасників цивільного обороту. Об'єктами цивільних прав є речі, тобто матеріальні предмети оточуючого світу, створені природою або людиною, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права та обов'язки, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага (ст. 177 ЦК України). Слід підкреслити, що об'єктами цивільних прав є лише речі, які мають корисні властивості, усвідомлені та освоєні людством, оскільки за відсутності таких якостей речі не зможуть стати об'єктами цивільно-правових відносин.

За критерієм оборотоздатності об'єкти цивільних прав поділяються на:

- а) об'єкти, що обертаються вільно;
- б) об'єкти, обмежено оборотоздатні;

в) об'єкти, вилучені з обігу.

Більшість об'єктів цивільних прав належить до таких, що обертаються вільно. Об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування, або іншим чином. В Україні діє загальна презумпція щодо вільного обороту об'єктів, якщо нема спеціальної вказівки закону про їх вилучення з обігу або обмеження обігу, або вони не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи. Щодо правонаступництва, слід зазначити, що цивільне право розрізняє універсальне та сингулярне правонаступництво. Універсальне правонаступництво означає перехід до правонаступника всіх прав та обов'язків правоволодільця на підставі одного акта, наприклад, при спадкуванні або реорганізації юридичної особи. Сингулярне правонаступництво має місце, коли до правонаступника переходять лише окремі права та обов'язки правоволодільця, наприклад, при здійсненні конкретних угод з відчуження майна. До обмежено оборотоздатних об'єктів належать об'єкти цивільних прав, визначені законом, які можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом. До таких об'єктів, наприклад, відносять зброю, вибухові речовини, наркотичні та психотропні засоби тощо. Законодавством також визначено ряд видів підприємницької діяльності та ряд товарів, здійснення операцій з якими дозволяється лише на підставі відповідних ліцензій. Це стосується виробництва та реалізації алкогольних і табачних виробів, медичних препаратів, здійснення операцій з валютою та ін. Вилученими з обороту вважаються об'єкти, які не можуть бути предметом цивільно-правових угод чи іншим чином переходити від однієї особи до іншої. Порушення цього правила тягне за собою визнання таких угод недійсними. Реформування української економіки на ринкових засадах значно звузило коло об'єктів цивільних прав, перебування яких у цивільному обороті не допускається (об'єкти, вилучені з цивільного обороту), які мають бути прямо встановлені законом. Якщо раніше до таких об'єктів належала земля, надра тощо, то нині земля та інші природні ресурси можуть відчужуватися або іншим чином переходити від однієї особи до іншої відповідно до закону, яким визначається певний правовий режим обороту таких об'єктів. Вилученими з обігу є об'єкти, які згідно з законодавством перебувають лише в державній власності, зокрема землі природно-заповідного фонду, об'єкти історико-культурної спадщини та художні цінності загальнодержавного значення тощо. Вилученими з обігу можна також вважати ядерні матеріали та об'єкти ядерної енергетики, що можуть перебувати лише у державній власності.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Об'єктами цивільних прав стає все те, з приводу чого виникають та здійснюються цивільні права та обов'язки, тобто все те, що є предметом або результатом діяльності учасників цивільного обороту.
2. Об'єктами цивільних прав є лише речі, які мають корисні властивості, усвідомлені та освоєні людством, оскільки за відсутності таких якостей речі не зможуть стати об'єктами цивільно-правових відносин.

II. ПИТАННЯ РЕЧІ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ. МАЙНО

Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. 179 ЦК України). Економічні та фізичні властивості речей, їх призначення не є однаковими, внаслідок чого щодо них виникають різноманітні за характером правовідносини. Законодавством встановлюється певний порядок користування та межі розпорядження річчю, що являє собою правовий режим речей. Залежно від особливостей правового режиму речей, їх цільового призначення, інших критеріїв здійснюється їх класифікація. До основних груп такої класифікації, крім класифікації за ознаками оборотоздатності речей, можна віднести: речі рухомі і нерухомі; засоби виробництва та предмети споживання; індивідуально визначені речі та речі, визначені родовими ознаками; речі подільні та неподільні; головні речі та приналежності; речі споживні та неспоживні; складні речі та складові частини речі; продукція, плоди та доходи тощо.

Особливим об'єктом цивільних прав є тварини. Згідно зі ст. 180 ЦК України на них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом. Тварини, занесені до Червоної книги України, можуть бути предметом цивільного обороту лише у випадках та порядку, встановлених законом.

Засоби виробництва та предмети споживання. Поділ речей на засоби виробництва і предмети споживання з переходом від командно-адміністративної економіки на ринкові засади практично втратив своє правове значення. Раніше він мав суттєве значення, оскільки засоби виробництва фактично були вилучені з обігу і перебували, за деякими винятками, у державній власності. Нині речі прийнято поділяти на основні засоби та оборотні активи, однак цей поділ має більше значення для бухгалтерського обліку, оскільки за ними ведеться окремий облік, на основні засоби розповсюджуються норми щодо амортизації, що впливає при здійсненні підприємницької діяльності на формування валових затрат, отже, і на оподаткування.

Нерухомі та рухомі речі. Поділ речей на рухомі та нерухомі є традиційним для цивільного права з давніх часів. Однак слід зазначити, що відповідно до радянської доктрини цивільного права зі скасуванням приватного права на землю радянське цивільне право відмовилося від такої класифікації. Чинним ЦК України визнано за необхідне повернутися до такої класифікації речей, оскільки правовий режим рухомих і нерухомих речей значно відрізняється один від одного. Правовий режим нерухомості характеризується ускладненою оборотоздатністю, оскільки потребує здійснення певних процедур, пов'язаних з нотаріальним посвідченням і реєстрацією права власності та угод з нерухомістю.

Основною ознакою розмежування рухомих і нерухомих речей є їх зв'язок із землею. Нерухомими речами є земля з багаторічними насадженнями, будинки, споруди як житлового, так і виробничого призначення (мости, тунелі, шляхопроводи) тощо. Відповідно до ст. 181 ЦК України до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни призначення. Рухомими є речі, які можна вільно переміщувати у просторі. Деякі вчені до нерухомості відносять і такі об'єкти, як повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, права на які в силу їх високої вартості підлягають державній реєстрації з огляду саме на режим їх обороту. Однак ці речі не є власне об'єктами нерухомості, оскільки у точному значенні слова не пов'язані із землею. Слід зазначити, що ЦК України цілком слушно окремо визначає такі об'єкти та інші речі, на які законом може бути поширений режим нерухомої речі.

Право власності та інші речові права на нерухомі речі, обмеження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації. Державна реєстрація прав на нерухомість і правочинів щодо нерухомості є публічною, здійснюється відповідним органом, який зобов'язаний надавати інформацію про реєстрацію та зареєстровані права в порядку, встановленому законом. Відмова у державній реєстрації права на нерухомість або правочинів щодо нерухомості, ухилення від реєстрації, відмова від надання інформації про реєстрацію можуть бути оскаржені до суду.

Речі подільні та неподільні. Згідно зі ст. 183 ЦК України подільною є річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення. Неподільною є річ, яку не можна поділити без значної втрати, непомірної шкоди для її цільового призначення.

Юридичне значення поділу речей на подільні та неподільні (хоча у фізичному розумінні кожна річ можна поділити, наприклад, автомобіль теж можна розібрати) полягає в тому, що при розділі, зокрема спільної власності, подільні речі діляться в натурі, а неподільні поділяються іншим чином: одному із співвласників надається річ, інші отримують грошову чи майнову компенсацію своєї частки.

Речі, визначені індивідуальними або родовими ознаками (ст. 184 ЦК України). Річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона наділена тільки її властивими

ознаками, що відрізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її. Речі, визначені індивідуальними ознаками, є незамінними. Наприклад, автомобіль певної моделі з певними номерними знаками, конкретний будинок, розташований за певною адресою, та ін. Річ є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки, властиві усім речам того ж роду, та вимірюється числом, вагою, мірою. Наприклад, певна кількість зерна, борошна тощо. Юридичне значення поділу речей на визначені індивідуальними або родовими ознаками полягає в тому, що речі, визначені індивідуальними ознаками, є незамінними. У разі втрати, загибелі або пошкодження такої речі неможливою є вимога про її повернення в натурі, можливим є лише відшкодування завданої шкоди. Річ, що має лише родові ознаки, є замінною. Це має важливе значення, оскільки, наприклад, при поставці товару (речей, визначених родовими ознаками) неналежної якості покупець має право вимагати поставки нової партії товару в натурі.

Речі споживні та неспоживні (ст. 185 ЦК України). Споживною є річ, яка внаслідок одноразового її використання знищується або припиняє існувати у первісному вигляді. Наприклад, споживними речами є продукти харчування, сировина, з якої виготовлюється продукція, тощо. Неспоживною є річ, призначена для неодноразового використання, яка зберігає при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу. Юридичне значення поділу речей на споживні та неспоживні полягає, зокрема, в тому, що споживні речі не можуть бути предметом деяких угод, наприклад, оренди, безоплатного користування, лізингу, оскільки після закінчення терміну майнового найму річ має бути повернена власнику, що неможливо здійснити із споживною річчю.

Головна річ і приналежність (ст. 186 ЦК України). Річ, призначена для обслуговування іншої (головної) речі і пов'язана з нею спільним призначенням, є її приналежністю. Наприклад, фотоапарат і футляр до нього, шафа та шухляди до неї тощо. Правове значення такого поділу речей полягає у визначенні правового режиму приналежності, згідно з яким приналежність слідує за головною річчю, якщо інше не встановлено договором або законом.

Складні речі та складові частини речі (статті 187-188 ЦК України). Складною вважається річ, утворена з кількох речей, які утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням. Складовою частиною речі є все те, що не може бути відокремлене від неї без її пошкодження або істотного знецінення, пов'язане з річчю конструктивно, навіть незалежно від того, що річ може функціонувати без неї (наприклад, автомобіль з обігрівачем, будинок із вбудованим кондиціонером тощо). Значення такого поділу речей також полягає у визначенні правового режиму складових частин речі. Так, при переході права на річ її складові частини не підлягають відокремленню. Правочин, вчинений щодо складної речі, поширюється на всі її складові частини, якщо інше не встановлено договором.

Продукція, плоди та доходи (ст. 189 ЦК України). Продукцією, плодами та доходами є все те, що виробляється, добувається, одержується з речі або приноситься річчю (наприклад, приплід від худоби, урожай від насаджень, відсотки від банківських вкладів, доходи від виробництва тощо). Правове значення такого поділу речей полягає у визначенні правового режиму продукції, плодів і доходів, що належать власникові речі, якщо інше не встановлено договором або законом.

Майно. Майновий комплекс. У цивільному праві терміном «майно» в широкому значенні визначається як окрема річ (сукупність речей), так і вся сукупність майнових прав та обов'язків суб'єкта цивільних відносин (наприклад, при спадкуванні або при визначенні вартості майна підприємства). У більш вузькому значенні терміна розуміються лише речі (сукупність речей). У жодному випадку до складу майна не включаються нематеріальні об'єкти цивільних прав, за винятком майнових прав вимоги. ЦК України визначає майно в широкому значенні слова — згідно зі ст. 190 майном як особливим об'єктом вважається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Особливим об'єктом цивільних прав є підприємство як цілісний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності, оскільки одночасно підприємство є суб'єктом і цивільних прав і обов'язків, який є самостійним учасником цивільного обороту. Підприємство, виступаючи в цивільному обороті як юридична особа, має право від свого імені здійснювати всі види правочинів щодо належного йому майна. Водночас підприємство або його частина можуть бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів. До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом. Підприємство як єдиний майновий комплекс визнається нерухомістю.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.
2. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.
3. До основних критеріїв класифікації речей слід віднести:
 - а) оборотоздатність; б) напрямок використання; в) ступінь зв'язку з землею; г) можливість поділу; д) ступінь визначеності ознак; е) можливість тривалого використання; ж) субординаційна ознака; з) можливість природного розвитку речі тощо.

ІІІ. ПИТАННЯ ГРОШІ, ВАЛЮТНІ ЦІННОСТІ ТА ЦІННІ ПАПЕРИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Гроші (грошові кошти). Грошові кошти належать до числа заміних речей, що визначаються родовими ознаками. Особливістю грошей як об'єкта цивільних прав є те, що вони оцінюються не за кількістю грошових знаків, а за числом грошових одиниць і є універсальним еквівалентом вартості будь-якого товару. Грошовий обіг в Україні регулюється законодавством. Законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України — гривня. Іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом. *Валютні цінності.* Відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 19 лютого 1993 р. валютними цінностями визнаються:

- *валюта України* — грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет і в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, кошти на рахунках, вклади у банківських та інших кредитно-фінансових установах на території України;
- *платіжні документи та інші цінні папери* (акції, облігації, купони до них, бони, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, ощадні книжки, інші фінансові та банківські документи), виражені у валюті України;
- *іноземна валюта* — іноземні грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, кошти у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, що перебувають на рахунках або вносяться до банківських та інших кредитно-фінансових установ за межами України;
- *платіжні документи та інші цінні папери* (акції, облігації, купони до них, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, інші фінансові та банківські документи), виражені в іноземній валюті або банківських металах;

- *банківські метали* — золото, срібло, платина, метали платинової групи, доведені (афіновані) до найвищих проб відповідно до світових стандартів, у зливках і порошках, що мають сертифікат якості, а також монети, вироблені з дорогоцінних металів. При цьому під терміном «іноземна валюта» розуміється як власне іноземна валюта, так і банківські метали, платіжні документи та інші цінні папери, виражені в іноземній валюті або банківських металах. Операції з ними здійснюються лише за наявності відповідної генеральної або індивідуальної ліцензії Національного банку України. Генеральні ліцензії видаються комерційним банкам та іншим кредитно-фінансовим установам України на здійснення валютних операцій, що не потребують індивідуальної ліцензії, на весь період дії режиму валютного регулювання. Індивідуальні ліцензії видаються резидентам і нерезидентам на здійснення разової валютної операції на період, необхідний для здійснення такої операції.

Цінні папери. Відповідно до ст. 194 ЦК України цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його випустила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що випливають з цього документа, іншим особам. До особи, яка набула право власності на цінний папір, переходять у сукупності всі права, які ним посвідчуються.

ЦК України (ст. 195) надається класифікація груп та видів цінних паперів. В той же час у ст. 3 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 р. надана більш розширена класифікація видів цінних паперів. Отже, згідно з ЦК України в Україні у цивільному обороті можуть бути такі групи цінних паперів:

1) пайові цінні папери, що засвідчують участь у статутному капіталі, надають їх власникам право на участь в управлінні емітентом і одержання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, та частини майна при ліквідації емітента (акції, інвестиційні сертифікати);

2) боргові цінні папери, що засвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений строк кошти, передати товар або надати послуги відповідно до зобов'язання (облігації, депозитні сертифікати, векселі, чеки тощо);

3) похідні цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та (або) товарних ресурсів (опціони, ф'ючерси, депозитарні розписки та ін.);

4) товаророзпорядчі цінні папери, які надають їх держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах (коносаменти, складські свідоцтва — варанти тощо). Законом можуть визначатися також інші групи та види цінних паперів і порядок їх обігу.

Регулювання діяльності з цінними паперами, які мають обіг на первинному та вторинному ринках цінних паперів, та встановлення правил і нормативів щодо такого обігу здійснюється спеціально уповноваженим державним органом — Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Державне регулювання ринку цінних паперів здійснюється відповідно до Закону України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» від 30.10.1996 р. Цінні папери, *за формою існування*, поділяються на ті, що можуть випускатися в документарній (з видачею сертифікатів цінних паперів і веденням реєстрів власників іменних цінних паперів у разі випуску іменних цінних паперів) та бездокументарній формі (з веденням обліку прав за такими цінними паперами в системі депозитаріїв) відповідно до закону. Документарним цінним папером є паперовий або електронний документ, оформлений у визначеній законодавством формі. Обов'язкові реквізити цінних паперів, вимоги щодо їх форми та інші необхідні вимоги встановлюються законом. Документ, який не містить обов'язкових реквізитів цінних паперів і не відповідає формі, встановленій для них, не є цінним папером.

Цінні папери *за формою випуску* можуть бути на пред'явника, іменні або ордерні.

Права, посвідчені цінним папером, можуть належати:

1) пред'явникові цінного паперу (цінний папір на пред'явника);
2) особі, названій у цінному папері (іменний цінний папір);
3) особі, названій у цінному папері, яка може сама здійснити ці права або призначити своїм розпорядженням (наказом) іншу уповноважену особу (ордерний цінний папір). Ордерні цінні папери можуть існувати виключно в документарній формі. Законом може бути виключена можливість випуску цінних паперів визначеного виду як іменних, ордерних або як паперів на пред'явника (так, наприклад, при приватизації державних підприємств було передбачено випуск акцій відкритих акціонерних товариств, у які перетворювалися державні підприємства, лише у вигляді простих іменних акцій). Для передання іншій особі прав, посвідчених цінним папером на пред'явника, достатньо вручення цінного паперу цій особі. Права, посвідчені іменним цінним папером, передаються у порядку, встановленому для відступлення права вимоги (цесії). Індосамент за іменним цінним папером згідно з роз'ясненням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку здійснюється оформленням передавального розпорядження.

Особа, яка передає право за цінним папером (індосант), відповідає лише за недійсність відповідної вимоги і не відповідає за її невиконання. Права за ордерним цінним папером передаються завдяки вчиненню на цьому папері передавального напису (індосаменту). Індосант відповідає за існування та здійснення цього права. За передавальним написом (індосаментом), вчиненим на цінному папері, до особи, якій або у розпорядження якої передаються права за цінним папером (індосата), переходять усі права, посвідчені цінним папером. Індосамент може бути бланковим (без зазначення особи, якій має бути здійснене виконання) або ордерним (із зазначенням особи, якій або за наказом якої має бути здійснене виконання). Індосамент може бути обмежений тільки дорученням здійснювати права, посвідчені цінним папером, без передання цих прав індосату. У цьому разі індосат виступає як представник. Особа, яка випустила (видала) цінний папір, та особи, які індосували його, відповідають перед її законним володільцем солідарно. У разі задоволення вимоги законного володільця цінного паперу про виконання посвідченого цим папером зобов'язання однією або кількома особами з числа тих, хто зобов'язався за цінним папером, вони набувають права зворотної вимоги (регресу) щодо інших осіб, які зобов'язалися за цінним папером. Відмова від виконання зобов'язання, посвідченого цінним папером, з посиланням на відсутність підстави зобов'язання або на його недійсність, не допускається. Володільць незаконно виготовленого або підробленого цінного паперу має право пред'явити особі, яка передала йому папір, вимоги про належне виконання зобов'язання, посвідченого цим папером, та про відшкодування збитків.

ВИСНОВКИ ЗА ТРЕТІМ ПИТАННЯМ:

1. Особливістю грошей як об'єкта цивільних прав є те, що вони оцінюються не за кількістю грошових знаків, а за числом грошових одиниць і є універсальним еквівалентом вартості будь-якого товару.
2. Цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його випустила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що впливають з цього документа, іншим особам. До особи, яка набула право власності на цінний папір, переходять у сукупності всі права, які ним посвідчуються.

IV. ПИТАННЯ ДІЇ, ПОСЛУГИ ТА ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНІ ВИМОГИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Дії (їх результати) та послуги (як різновид дії) є об'єктами цивільних прав переважно у зобов'язальних правовідносинах, тобто при виникненні зобов'язань особи, що витікають з договору чи іншого юридичного факту. Наприклад, особа може бути зобов'язана здійснити певні дії (роботу) з будівництва споруди за договором підряду або

надати послуги без матеріалізованого, але з корисним результатом: здійснити перевозку вантажу, надати консультацію правового чи фінансового характеру, укласти угоду тощо. Об'єктами цивільних прав виступають також вклади особи у майно господарських товариств, зокрема товариств з обмеженою, додатковою або повною відповідальністю, кооперативів, кредитних спілок тощо. У цих випадках об'єктом права особи є не майно чи гроші в натурі, які були нею передані цим організаціям, а право вимоги відповідної суми за певних умов (наприклад, при виході з числа учасників товариства). У даному випадку право вимоги розглядається як одна із складових частин майна в широкому значенні слова. Так само розглядаються і права користування (землею, приміщенням тощо), які також можуть бути внеском у майно вказаних організацій.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. Дії (їх результати) та послуги (як різновид дії) є об'єктами цивільних прав переважно у зобов'язальних правовідносинах, тобто при виникненні зобов'язань особи, що витікають з договору чи іншого юридичного факту.
2. Об'єктами цивільних прав виступають вклади особи у майно господарських товариств, зокрема товариств з обмеженою, додатковою або повною відповідальністю, кооперативів, кредитних спілок тощо.

V. ПИТАННЯ НЕМАТЕРІАЛЬНІ БЛАГА ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Розгляду нематеріальних благ, як об'єктів цивільного права присвячена глава 15 ЦК України. Відповідно до цієї частини ЦК України до нематеріальних благ відносяться: результати інтелектуальної, творчої діяльності; інформація та особисті немайнові блага (здоров'я, честь, гідність, ділова репутація, ім'я, найменування, авторство, свобода творчості тощо).

Об'єктами цивільних прав можуть виступати зокрема результати інтелектуальної, творчої діяльності осіб: авторів творів літератури, науки, мистецтва, відкриттів, винаходів, промислових зразків, корисних моделей, інших об'єктів права промислової власності, суб'єктів суміжних прав. Правове регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності складає досить розгалужену систему інститутів цивільного права, які розглядатимуться окремо. Відповідно до ст. 200 ЦК України як об'єкт цивільних прав закріплюється інформація. Інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Суб'єкт відносин у сфері інформації може вимагати усунення порушень його права та відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої такими правопорушеннями. Порядок використання інформації та захисту права на неї встановлюється відповідним законодавством. До такого законодавства на сьогодні відносять: Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992р., «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003р., «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11.1992 р., «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 р. тощо

Особисті немайнові блага фізичної особи. Відповідно до Конституції України життя і здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Особистими немайновими благами фізичної особи є життя і здоров'я; честь, гідність і ділова репутація; ім'я; вільний розвиток своєї особистості; свобода та особиста недоторканність; недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; сім'я; недоторканність особистого і сімейного життя; таємниця свого особистого життя; вільний вибір роду занять; свобода пересування, вільний вибір місця проживання; інформація; свобода об'єднань; авторство; безпечне для життя і здоров'я довкілля; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, що охороняються законом. У межах цивільного законодавства надається правова охорона немайновим благам особи, визначеним як об'єкти цивільних прав.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

1. Об'єктами цивільних прав можуть виступати нематеріальні блага, зокрема результати творчої діяльності осіб: авторів творів літератури, науки, мистецтва, відкриттів, винаходів, промислових зразків, корисних моделей, інших об'єктів права промислової власності, суб'єктів суміжних прав.

2. Інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

3. Особистими немайновими благами фізичної особи є життя і здоров'я; честь, гідність і ділова репутація; ім'я; вільний розвиток своєї особистості; свобода та особиста недоторканність; недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; сім'я; недоторканність особистого і сімейного життя; таємниця свого особистого життя; вільний вибір роду занять; свобода пересування, вільний вибір місця проживання; інформація; свобода об'єднань; авторство; безпечне для життя і здоров'я довкілля; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, що охороняються законом.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Об'єктами цивільних прав стає все те, з приводу чого виникають та здійснюються цивільні права та обов'язки, тобто все те, що є предметом або результатом діяльності учасників цивільного обороту.

2. Об'єктами цивільних прав є лише речі, які мають корисні властивості, усвідомлені та освоєні людством, оскільки за відсутності таких якостей речі не зможуть стати об'єктами цивільно-правових відносин.

3. Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.

4. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.

5. До основних критеріїв класифікації речей слід віднести: а) оборотоздатність; б) напрямок використання; в) ступінь зв'язку з землею; г) можливість поділу; д) ступінь визначеності ознак; е) можливість тривалого використання; ж) субординацій на ознака; з) можливість природного розвитку речі тощо.

6. Особливістю грошей як об'єкта цивільних прав є те, що вони оцінюються не за кількістю грошових знаків, а за числом грошових одиниць і є універсальним еквівалентом вартості будь-якого товару.

7. Цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його випустила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що впливають з цього документа, іншим особам. До особи, яка набула право власності на цінний папір, переходять у сукупності всі права, які ним посвідчуються.

8. Дії (їх результати) та послуги (як різновид дії) є об'єктами цивільних прав переважно у зобов'язальних правовідносинах, тобто при виникненні зобов'язань особи, що витікають з договору чи іншого юридичного факту.

9. Об'єктами цивільних прав виступають вклади особи у майно господарських товариств, зокрема товариств з обмеженою, додатковою або повною відповідальністю, кооперативів, кредитних спілок тощо.

10. Об'єктами цивільних прав можуть виступати нематеріальні блага, зокрема результати творчої діяльності осіб: авторів творів літератури, науки, мистецтва, відкриттів, винаходів, промислових зразків, корисних моделей, інших об'єктів права промислової власності, суб'єктів суміжних прав.

11. Інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

12. Особистими немайновими благами фізичної особи є життя і здоров'я; честь, гідність і ділова репутація; ім'я; вільний розвиток своєї особистості; свобода та особиста недоторканність; недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; сім'я; недоторканність особистого і сімейного життя; таємниця свого особистого життя; вільний вибір роду занять; свобода пересування, вільний вибір місця проживання; інформація; свобода об'єднань; авторство; безпечне для життя і здоров'я довкілля; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, що охороняються законом.

ТЕМА № 5. СТРОКИ ТА ТЕРМІНИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ. ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	69
ВСТУП	70
1. Поняття та значення строків (термінів) у цивільному праві	70
2. Види цивільно-правових строків і термінів	72
3. Позовна давність	77
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	83

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо- Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5- те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одиссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. Професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

ВСТУП

Стратегічна лінія на нормалізацію соціально-економічного становища в Україні визначає необхідність повніше враховувати фактор часу в господарській діяльності та при вирішенні соціальних проблем. Фактор часу набуває важливого значення і як міра оцінки соціальних процесів та явищ, і як засіб цілеспрямованого регулювання людської діяльності. Час відіграє істотну роль у цивільних правовідносинах. Суб'єктивні права та юридичні обов'язки їхніх учасників виникають, розвиваються і припиняються у певний час. Дія самих законів також обмежена у часі. Строки, що встановлюються у цивільних правовідносинах як вияв соціального часу (у формі існування соціальної матерії,

суспільного буття), є важливим правовим засобом цілеспрямованого регулювання діяльності громадян та організацій. Строки дисциплінують учасників правових зв'язків, забезпечують чіткість і визначеність у правах та обов'язках суб'єктів. Загальні часові параметри функціонування правовідносин визначаються передусім правовою нормою. Поняття «строк», «термін», «давність», «своєчасно», «негайно» та інші, що відображають часові зв'язки, часто входять до змісту правових норм. У ЦК України, крім норм, що регулюють дію позовної давності, вміщені загальні положення про строки і терміни, які стосуються всіх інститутів цивільного права (розділ V книги першої). Питання про роль і місце строків у цивільних правовідносинах може розглядатися у різних аспектах:

- 1) як момент виникнення (початку) або припинення правовідносин;
- 2) як одна з умов, що визначає їх зміст;
- 3) як критерій оцінки правомірності поведінки суб'єктів з погляду її своєчасності тощо.

I. ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ СТРОКІВ (ТЕРМІНІВ) У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Цивільні правовідносини виникають. Змінюються та припиняються у часі. *Строки у цивільних правовідносинах упорядковують цивільний обіг, стабілізують цивільні відносини, сприяють якісному задоволенню потреб фізичних та юридичних осіб, забезпечують своєчасний захист цивільних прав.* Строки зазвичай розглядаються за їх місцем у системі юридичних фактів цивільного права. Найчастіше їх відносять до подій, зазначаючи закінчення часу (строку). Строк обмежує дію суб'єктивних прав та обов'язків у часі. Оскільки права та обов'язки частіше виникають за волею їхніх носіїв, то вольовий характер мають і строки, які обмежують їх дію у часі. Конкретні строки здійснення та особливо захисту цивільних прав передбачаються нормою закону, але закон також має вольовий характер як юридичний вияв державної волі. Строки, встановлені законом, стають обов'язковими для суб'єктів правовідносин або внаслідок того, що закон забороняє їх скорочення за угодою сторін (зокрема строки позовної давності), або тому, що сторони не використали надану їм можливість визначити строк на свій розсуд (наприклад, збільшити гарантійний строк, передбачений нормативно-технічним документом). Не викликає сумніву вольовий характер строків, що встановлюються самими учасниками правовідносин або за рішенням суду чи іншого юрисдикційного органу. Як результат вольових та усвідомлених юридичних дій суб'єктів права, строки мають відображення суб'єктивного, але, будучи встановленими, вони існують уже об'єктивно. У сфері цивільно-правових відносин юридичне значення має не закінчення часу взагалі, а закінчення певного строку, настання певного моменту в часі. Перебіг і обчислення строків у цивільному праві відбуваються за правилами, встановленими за волею законодавця. Серед обставин, що впливають на перебіг строків позовної давності (зупинення, перерва), закон передбачає і вольові дії учасників правовідносин або державних органів: переведення на воєнний стан Збройних Сил України, у складі яких перебувають позивач або відповідач (підпункт 4 п. 1 ст. 263 ЦК України); пред'явлення позову у встановленому порядку або здійснення зобов'язальною особою дій, що свідчать про визнання нею свого боргу (ст. 264 ЦК України), тощо. Суд за наявності поважних причин пропущення строку позовної давності може поновити цей строк і захистити порушене право (ч. 5 ст. 267 ЦК України). Учасники відносин можуть змінювати встановлені ними строки, наближати або віддаляти момент здійснення певних дій у часі. Отже, перебіг строку піддається впливу людей, залежить від їхньої волі та свідомості. Цивільно-правові строки є часовою (темпоральною) формою руху цивільних правовідносин, формами існування і розвитку суб'єктивних прав та обов'язків, що становлять їх зміст. Суб'єктивне право та обов'язок відповідно являють собою можливість або необхідність здійснення їх носіями будь-яких дій або утримання від їх здійснення. Змістом строку є дія або подія. Поза цими фактами встановлення та існування строків не має сенсу. Тому настання або закінчення строку

набуває значення не само по собі, а в сукупності з подіями або діями, для вчинення або утримання від вчинення яких цей строк встановлено.

Отже, строки не належать ні до дій, ні до подій, як і не мають самостійного місця у загальній системі юридичних фактів. Як форма, час (строк) властивий і першим, і другим. Строки як часова форма, в якій відбуваються події або здійснюються дії (бездіяльність), породжують юридичні наслідки лише у зв'язку з діями і подіями. Наприклад, пропуск строку позовної давності тягне за собою відмову у позові не просто у зв'язку із закінченням такого строку, а тому, що позивач у встановлений строк не вчинив позову до відповідача про захист порушеного права. В українській правовій термінології поряд з поняттям «строк», що відображає певний період (проміжок) у часі (наприклад, рік, місяць), часто вживається поняття «термін», з яким пов'язується певний момент у часі, зокрема конкретна календарна дата або певна подія, що має обов'язково настати. Тому чинний ЦК України окремо визначає строк і термін.

Відповідно до ст. 251 ЦК України строк — це певний період у часі, із закінченням якого пов'язана дія чи подія, що має юридичне значення. У цьому разі строк визначається періодом, що обчислюється роками, місяцями, тижнями, днями або годинами. Початок строку чи його закінчення може визначатися також вказівкою на подію, яка має неминуче настати.

Термін — що певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, що має юридичне значення. Термін визначається календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати. Визнанням строків (термінів) часовою формою перебігу подій або здійснення дій (бездіяльності) роль строків у цивільному праві зовсім не применшується. Як правова форма, строки (терміни) можуть спрямовувати волю і поведінку учасників суспільних відносин на досягнення цілей, поставлених ними.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Строки не належать ні до дій, ні до подій, як і не мають самостійного місця у загальній системі юридичних фактів. Як форма, час (строк) властивий і першим, і другим. Строки як часова форма, в якій відбуваються події або здійснюються дії (бездіяльність), породжують юридичні наслідки лише у зв'язку з діями і подіями.
2. В українській правовій термінології поряд з поняттям «строк», що відображає певний період (проміжок) у часі (наприклад, рік, місяць), часто вживається поняття «термін», з яким пов'язується певний момент у часі, зокрема конкретна календарна дата або певна подія, що має обов'язково настати.

II. . ПИТАННЯ ВИДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ СТРОКІВ І ТЕРМІНІВ

Неоднаковість строків, що регулюються цивільним правом, зумовлює потребу їх класифікації. Строки у цивільному праві групуються за різними критеріями:

1. *За підставами (джерелами) встановлення* можна вирізнити строки (терміни), які визначаються:

— *законом* (наприклад, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір спливає через сімдесят років, що відраховуються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших співавторів, крім випадків, передбачених законом);

— *адміністративним актом* (наприклад, місячним планом перевезення вантажів визначається строк дії зобов'язання залізниці з надання перевізних засобів, а вантажовідправника — з пред'явлення вантажів до перевезення протягом календарного місяця);

— *угодою (договором)* (наприклад, за договором позики сторони визначили строк повернення грошей до 1 жовтня певного року);

— *рішенням суду* (наприклад, за рішенням суду дається відстрочення виселення наймача із житлової площі на три місяці).

2. За ступенем самостійності учасників цивільних правовідносин у встановленні строків їх поділяють на *імперативні*, що не підлягають зміні за угодою сторін (наприклад, не допускається скорочення позовної давності), і *диспозитивні*, що визначаються за угодою сторін (зокрема строки в орендних відносинах).

3. За розподілом *обсягу прав та обов'язків* сторін за окремими періодами часу розрізняють загальні та окремі строки. Наприклад, річний строк дії договору — це загальний строк поставки продукції, окремі строки (місячні, квартальні тощо) визначають поставку окремих партій продукції до закінчення цих проміжків часу у межах загального строку.

У навчальній літературі наводяться також інші підстави для класифікації строків (визначені і невизначені, загальні і спеціальні, початкові, проміжні та кінцеві, максимальні й мінімальні тощо). Загальне значення для всіх інститутів цивільного права має поділ строків (термінів) за *способом їх встановлення*. Строк визначається періодом часу, що обчислюється роками, місяцями, тижнями, днями і годинами. Термін, встановлений законом, іншими правовими актами, правочином (угодою) або такий, що призначається судом, найчастіше визначається календарною датою. Строк або термін можуть бути визначені також вказівкою на подію, яка обов'язково має настати, або моментом витребування кредитора.

Отже, закон допускає кілька способів визначення строку (терміну), кожний з яких може бути використаний самостійно або водночас з іншими. Найбільша визначеність у взаємовідносинах сторін досягається при позначенні термінів *календарними датами*. Останні можуть бути конкретизовані вказівкою на години і навіть хвилини, які приурочені до певної дати. Зокрема, у договорах на виконання обчислювальних робіт строки подання замовником виконавцеві вихідних документів визначаються не тільки календарними датами, але й годинами. Досить поширеним способом визначення строку у законодавстві і на практиці є встановлення періодів часу, які обчислюються роками, місяцями, тижнями, днями й годинами. При цьому початковий і кінцевий моменти періоду часу можуть приурочуватися до певної календарної дати або події, яка обов'язково має настати. Наприклад, сторони обумовили, що договір підряду діє з 1 січня по 31 грудня певного року. Іноді строк або термін визначається *вказівкою на подію*, яка обов'язково має настати. Часовою категорією може бути подія, настання якої є неминучим, на відміну від події, що використовується при укладенні умовних угод (можливість настання події тут може бути ймовірною). Так, обов'язок щодо надолуження неподаних перевізних засобів на внутрішньому водному (річковому) транспорті обмежений рамками навігаційного періоду. І хоча відкриття й закриття навігації у конкретному водному басейні здійснюється за розпорядженнями (наказами) органів управління відповідним транспортом, настання і закінчення навігаційного періоду до певної дати передбачити наперед неможливо, оскільки це залежить від погодних умов у даному році. Термін виконання зобов'язання може бути визначений *моментом витребування кредитора*. Відповідно до ч. 2 ст. 530 ЦК України боржник має виконати зобов'язання у семиденний строк з дня пред'явлення вимоги кредитором, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або актів цивільного законодавства. У законі або договорі можуть бути передбачені інші строки і порядок виконання зобов'язання за витребуванням кредитора. Так, у договорі можна передбачити поставку продукції на вимогу покупця. У цьому разі поставка здійснюється на основі замовлень, поданих покупцем з виникненням його потреб у товарах, а в договорі зазначаються порядок і строки подання та виконання таких замовлень. У ряді статей ЦК України оперує поняттям «розумний строк». Так, згідно з ч. 1 ст. 688 покупець зобов'язаний повідомити продавця про порушення умов договору купівлі-продажу щодо кількості, асортименту, якості, комплектності, тари та/або упаковки товару у строк, встановлений договором або актами цивільного законодавства, а якщо такий строк не встановлений, — в розумний строк після того, як порушення могло бути виявлене відповідно до характеру і призначення товару.

Поняття «розумний строк» очевидно означає необхідність враховувати усі конкретні обставини, в яких діють учасники правовідносин. У юридичній літературі правовідносини прийнято поділяти на регулятивні та охоронювальні. У регулятивних правовідносинах встановлені строки — це *строки здійснення суб'єктивних прав і виконання обов'язків, в охоронювальних — вони є строками захисту цивільних прав*. Строки є: 1) гарантійні; 2) оперативного захисту; 3) претензійні; 4) позовної давності; 5) процесуальні.

В абсолютних цивільних правовідносинах діє принцип безстроковості суб'єктивних прав, що належать уповноваженій особі. Наприклад, право власності не обмежене для власника будь-яким строком. Особисті немайнові права, не пов'язані з майновими (право на ім'я, таємницю особистого життя тощо), невіддільні від особи їх носія, безстрокові й довічні.

Більшість строків, встановлених у регулятивних цивільних правовідносинах, надають уповноваженій особі можливість здійснювати закладені в суб'єктивному праві можливості і задовольняти свої інтереси у межах відведеного на це часу. Так само виконання обов'язків у цих відносинах, що здійснюється зобов'язаною особою у встановлений строк, свідчить про звичайне, нормальне протікання суспільних процесів. Закінчення строку, передбаченого для здійснення права та виконання обов'язку, за загальним правилом, не тягне за собою автоматичного припинення права або обов'язку, оскільки зберігається можливість їх примусового здійснення і захисту протягом певних строків в оперативному, претензійному або позовному порядку. Але для деяких правовідносин у законі передбачається, що нездійснення права або невиконання обов'язку в певний строк призводить до припинення цього права або обов'язку. Такі строки називаються *присічними (преклюзивними)*. Так, відповідно до ч. 1 ст. 247 і ч. 1 ст. 248 ЦК України строк дії довіреності встановлюється у самій довіреності. Якщо строк дії не зазначений, довіреність зберігає чинність до її припинення. Представництво за довіреністю припиняється у разі закінчення строку довіреності. Отже, строк дії довіреності є присічним строком, бо з його закінченням припиняється право представника діяти від імені особи, яку він представляє. Особливість присічних строків полягає у тому, що вони, визначаючи рамки суб'єктивного права (обов'язку) у часі, входять до його змісту як внутрішньо властива межа існування. Закінчення присічного строку тягне за собою припинення суб'єктивного права або обов'язку, але це не можна визнати достроковим припиненням. Про дострокове припинення права або виконання обов'язку можна говорити лише тоді, коли воно настало до закінчення строку. Припинення права або обов'язку, обмежених присічним строком, відбувається із закінченням строку. Але присічний характер того чи іншого строку має прямо впливати зі змісту відповідної норми закону або умов укладеної угоди. Порушене суб'єктивне цивільне право підлягає захисту. Воно реалізується у рамках охоронювальних правовідносин, до яких належать гарантійні зобов'язання якості продукції, робіт та послуг, що є дійсними протягом певних строків (гарантійні строки).

Договором або законом може бути встановлений строк, протягом якого продавець гарантує якість товару (ч. 2 ст. 675 ЦК України) або підрядник гарантує якість виконаної роботи (ч. 1 ст. 859 ЦК України). Такий строк є гарантійним. Так, гарантійний строк за договором капітального будівництва становить десять років від дня прийняття об'єкта замовником, якщо більший гарантійний строк не встановлений договором або законом. Протягом гарантійного строку підрядник гарантує досягнення об'єктом будівництва визначених у проектно-кошторисній документації показників і можливість експлуатації об'єкта відповідно до договору (ч. 1 ст. 884 ЦК України). У ст. 16 ЦК України визначені способи захисту цивільних прав та органи, що здійснюють примусовий захист прав фізичних та юридичних осіб. Цивільне законодавство передбачає випадки, коли порушене суб'єктивне право може захищатися особистими односторонніми діями уповноваженої особи без звернення до компетентного юрисдикційного органу. Це має місце, зокрема, при застосуванні самою особою до правопорушника заходів (санкцій) оперативного характеру. З терміном «оперативність» асоціюється негайне реагування особи на порушення її права, але сам *оперативний захист* здійснюється у певному порядку і в

строки, встановлені законом або договором. Оперативною санкцією є, зокрема, одностороннє зупинення зустрічного виконання або відмова від виконання зобов'язання, передбачені ч. 3 ст. 538 ЦК України: у разі невиконання однією зі сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі. Для визнання правомірності такої відмови від зустрічного виконання зобов'язання стороні не потрібно звертатися до суду. Строк (термін) для такої відмови визначає сама сторона за зобов'язанням. Важливу роль у захисті прав та інтересів учасників цивільних правовідносин відіграють *претензійні строки*. Суть претензійного порядку вирішення цивільно-правового спору полягає у тому, що особа, право якої порушене, звертається з претензією до зобов'язаної особи про добровільне задоволення вимог уповноваженого: про визнання права, відновлення становища, яке існувало до порушення права, передачу речі, відшкодування збитків тощо. Претензійне врегулювання спорів між учасниками цивільно-правових зв'язків, що ґрунтується на добровільній та взаємній повазі інтересів сторін, — найдоцільніший спосіб усунення відхилень від нормального розвитку цивільного обороту.

За загальним правилом пред'явлення претензій не обов'язкове за спорами, в яких обома учасниками (або хоч одним з них) є громадянин (крім відносин з перевезень і надання послуг зв'язку).

У відносинах, де сторонами виступають господарюючі суб'єкти — юридичні та фізичні особи, останні застосовують у випадках, передбачених ГПК України, або за домовленістю між собою заходи досудового (претензійного) врегулювання господарських спорів. Зокрема, спори, що виникають з договору перевезення, договору про надання послуг зв'язку та договору, заснованому на державному замовленні, можуть бути передані на вирішення до господарського суду за умови додержання сторонами встановленого для даної категорії спорів порядку їх досудового врегулювання. Відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 925 ЦК України до пред'явлення перевізникові позову, що впливає із договору перевезення вантажу, пошти, є обов'язковим пред'явлення йому претензії у порядку, встановленому законом, транспортними кодексами (статутами). Позов до перевізника може бути пред'явлений відправником вантажу або його одержувачем у разі повної або часткової відмови перевізника задовольнити претензію або неодержання від перевізника відповіді у місячний строк.

Якщо законодавством, яке регулює конкретний вид господарських правовідносин, не встановлено окремого порядку і строків пред'явлення та розгляду претензій, то застосовуються загальні положення про досудове врегулювання спорів, передбачені статтями 5-11 ГПК України.

Разом з тим, не зазначено строку, протягом якого одна особа може пред'явити претензію до іншої. Очевидно, це можна зробити у межах строків позовної давності, встановлених для певних вимог. Претензія підлягає розгляду у місячний строк, який обчислюється з дня її одержання відповідачем. Обґрунтовані вимоги заявника мають бути задоволені, а коли претензію відхилено, — у письмовій відповіді слід подати мотиви її відхилення.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.
2. До основних критеріїв класифікації строків та термінів слід віднести: а) за підставами (джерелами) встановлення; б) за ступенем самостійності учасників; в) за розподілом обсягу прав та обов'язків сторін за окремими періодами часу; г) способом встановлення тощо.

ІІІ. ПИТАННЯ ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ

Якщо відновлення порушеного суб'єктивного права не досягнуто в оперативному або претензійному порядку, уповноважена особа може звернутися за захистом своїх прав і законних інтересів до юрисдикційного органу. Можливість захисту права у примусовому порядку обмежена встановленими законом строками позовної давності. Призначення останніх полягає не лише у тому, щоб визнати існуючим, відновити суб'єктивне право або юридичний обов'язок чи іншим способом захистити їх, а й забезпечити здійснення, реалізацію закладених у суб'єктивному праві можливостей і задовольнити інтерес уповноваженої особи. Позовну давність не слід розглядати як строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу (ст. 256 ЦК України), адже заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята судом-до розгляду незалежно від впливу позовної давності (ч. 2 ст. 267 ЦК України). Йдеться про те, що протягом часу дії позовної давності особа може розраховувати на захист свого порушеного цивільного права судом. Вплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для відмови у позові (ч. 4 ст. 267 ЦК України). Словосполучення «позовна давність», з одного боку, відображає зв'язок з формою захисту порушених прав (позов), з іншого — зв'язок з тривалістю захисту права у часі (давність). Позовна форма захисту цивільних прав є основною формою їх захисту в суді. І хоча законом встановлені строки позовної давності, останні застосовуються і до цивільно-правових вимог, які не оформляються у вигляді позову (зокрема у справах окремого провадження, при деяких інших формах захисту — товариським судом, профспілковим органом тощо).

За загальним правилом норми про позовну давність поширюються на всі цивільні правовідносини, у тому числі й на ті, що виникли з участю держави та її адміністративно-територіальних утворень як суб'єктів цивільних прав. Але у законі є винятки з цього правила (ст. 268 ЦК України).

По-перше, позовна давність не поширюється на вимоги вкладників про видачу вкладів, внесених до банку (фінансової установи). Характер майнових відносин, які склалися між вкладником і банком, визначає принципове положення про те, що вклад або частина його підлягають видачі в будь-який час на першу вимогу вкладника, з урахуванням годин роботи установи банку. Але пред'явлення такої вимоги не означає, що суб'єктивне право вкладника порушене і вимагає захисту. Навпаки, це один із звичайних, нормальних способів розпорядження вкладом.

По-друге, не поширюється позовна давність на вимоги, які випливають з порушення особистих немайнових прав, за винятками, прямо передбаченими законом. Особисті немайнові права, як правило, безстрокові для їх носія, тому не обмежуються у часі й можливості їх захисту у разі порушення.

По-третє, не поширюється позовна давність на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, крім випадків завдання такої шкоди внаслідок недоліків товару, що є рухомим майном, у тому числі таким, що є складовою частиною іншого рухомого або нерухомого майна, включаючи електроенергію.

По-четверте, позовна давність не поширюється на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування).

По-п'яте, позовна давність не поширюється на вимогу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного матеріального резерву, стосовно виконання зобов'язань, що випливають з Закону України «Про державний матеріальний резерв». Законодавчими актами можуть бути передбачені й інші вимоги, на які не поширюється позовна давність.

Сучасне цивільне законодавство передбачає два види строків позовної давності: загальний і спеціальний. *Загальний строк* позовної давності встановлений тривалістю у три роки незалежно від того, хто подає позов: громадянин (фізична особа), юридична особа чи держава. *Спеціальна позовна давність* може бути встановлена законодавчими актами для

окремих видів вимог. Вона може бути скороченою або більш тривалою порівняно із загальною позовною давністю (за домовленістю сторін – ст. 259 ЦК України). Отже, якщо для даного виду вимог не передбачено спеціального строку позовної давності, до неї має застосовуватися загальний строк. Відповідно до ст. 258 ЦК України позовна давність тривалістю в один рік застосовується, зокрема, до вимог:

- 1) про стягнення неустойки (штрафу або пені);
- 2) про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації. У цьому разі позовна давність обчислюється від дня поміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості;
- 3) про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (ст. 362 ЦК України);
- 4) у зв'язку з недоліками проданого товару (ст. 681 ЦК України);
- 5) про розірвання договору дарування (ст. 728 ЦК України);
- 6) у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (ст. 925 ЦК України);
- 7) про оскарження дій виконавця заповіту (ст. 1293 ЦК України).

Крім того, позовна давність в один рік застосовується:

- 1) до вимог про відшкодування збитків у зв'язку з пошкодженням речі, яка була передана у користування наймачеві за договором найму, а також до вимог про відшкодування витрат на поліпшення цієї речі (ч. 1 ст. 786 ЦК України);
- 2) до вимог щодо неналежної якості роботи, виконаної за договором підряду (ст. 863 ЦК України).

ЦК України встановив (як це має місце і в зарубіжному законодавстві), що за угодою сторін не допускається скорочення позовної давності, а збільшення можливе за домовленістю сторін при укладанні з цього приводу письмового договору (ст. 259, ч. 3 ст. 267 ЦК України). Важливе значення має визначення початкового моменту перебігу позовної давності, оскільки від нього залежить і правильне обчислення строку давності, і в кінцевому підсумку — захист порушеного матеріального права. Перебіг загальної або спеціальної позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. У визначенні моменту виникнення права на позов відображаються як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти: об'єктивний — сам факт порушення права, суб'єктивний — якщо особа довідалася чи могла довідатися про це порушення або про особу, яка його порушила. З урахуванням особливостей конкретних правовідносин початок перебігу позовної давності може бути пов'язаний з різними юридичними фактами та їх оцінкою уповноваженою особою. Так, за зобов'язаннями з визначеним строком виконання перебіг позовної давності починається зі спливом строку виконання. За зобов'язаннями, строк виконання яких не визначений або визначений моментом вимоги кредитора, останній може вимагати виконання, а боржник має право виконати зобов'язання у будь-який час. Якщо кредитор вимагає виконання зобов'язання, боржник зобов'язаний зробити це в семиденний строк за умови, що із закону, договору або змісту зобов'язання не випливає обов'язок негайного виконання, або якщо інший пільговий строк не передбачений законом чи договором. Початок перебігу строку позовної давності у подібних випадках має бути приурочений або до дня пред'явлення кредитором вимоги про виконання зобов'язання, якщо обов'язок негайного виконання випливає із закону або договору чи змісту зобов'язання, чи до моменту закінчення семиденного або іншого пільгового строку, протягом якого боржник не виконав свого обов'язку за витребуванням кредитора. За регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається від дня виконання основного зобов'язання. У разі порушення права чи охоронюваного законом інтересу неповнолітньої особи позовна давність починається від дня досягнення нею повноліття.

Особливість застосування позовної давності до вимог, що випливають з перевезень і пред'являються до перевізників, полягає у тому, що право на позов виникає не з моменту, коли особа дізналася або мала дізнатися про порушення свого права, а з дня одержання від названих організацій відповіді на претензію або закінчення строку, встановленого для відповіді. Наведені випадки можна розглядати як винятки із загального правила про початок перебігу строків давності.

Після початку перебігу позовної давності можуть виникати обставини (юридичні факти), які або перешкоджають уповноваженій особі своєчасно пред'являти позов, або іншим способом впливають на нормальний перебіг давності. Ці обставини можуть призводити до:

- 1) зупинення перебігу позовної давності (ст. 263 ЦК України);
- 2) переривання перебігу позовної давності (ст. 264 ЦК України);
- 3) відновлення пропущеного строку позовної давності, як загального, так і скороченого (ч. 5 ст. 267 ЦК України).

Перебіг позовної давності зупиняється (відповідно до ст. 263 ЦК України) у разі:

- 1) якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідвротна за даних умов подія (непереборна сила);
- 2) встановленого відстрочення виконання зобов'язання (мораторію) на підставах, встановлених законом;
- 3) зупинення дії закону або іншого нормативно-правового акта, який регулює відповідні відносини;
- 4) якщо позивач або відповідач перебуває у складі Збройних Сил України або в інших військових формуваннях, переведених на воєнний стан.

У разі виникнення зазначених обставин перебіг позовної давності зупиняється на весь час їх існування. Від дня припинення обставин, що були підставою для зупинення перебігу позовної давності, перебіг позовної давності продовжується з урахуванням часу, що минув до його зупинення.

Крім зупинення, перебіг позовної давності може бути перерваний. За чинним законодавством переривання позовної давності допускається лише у двох випадках (ст. 264 ЦК України):

1) при вчиненні особою дій, що свідчать про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку; Такими діями можуть бути відправлення боржником кредиторю листа з проханням відстрочити стягнення боргу, часткове виконання зобов'язання тощо. ЦК України передбачено, що вчинення зобов'язаною особою дій, які свідчать про визнання боргу або іншого обов'язку, є підставою для переривання перебігу позовної давності незалежно від складу учасників (сторін) зобов'язання. Крім того, окремо сформульоване правило щодо перебігу позовної давності у разі залишення без розгляду позову, пред'явленого у кримінальному процесі. У такому разі час від дня пред'явлення позову до набрання законної сили рішенням суду, яким позов було залишено без розгляду, не зараховується до тривалості позовної давності. При цьому, якщо частина строку, що залишилася, є меншою ніж шість місяців, вона продовжується до шести місяців. Суть переривання позовної давності полягає у тому, що при настанні вищезазначених обставин перебіг давності починається спочатку, а час, який минув до перерви, до нового строку не зараховується. Жодні інші обставини, у тому числі зміна осіб у зобов'язанні, не впливають на перебіг позовної давності.

2) при пред'явленні особою позову до одного із кількох боржників, а також якщо предметом позову є лише частина вимоги, право на яку має позивач.

Пред'явлення позову, залишеного без розгляду, не зупиняє перебігу позовної давності (ч. 1 ст. 265 ЦК України). Зокрема, суд залишає заяву без розгляду, якщо заінтересована особа, яка звернулася до суду, не додержала встановленого для даної категорії справ порядку попереднього позасудового вирішення спору, і можливість застосування цього порядку не втрачена, або заяву подано недієздатною особою, або заява від імені заінтересованої

сторони подана особою, яка не уповноважена на ведення справи, та у деяких інших випадках (ст.ст. 229 і 230 ЦПК України). Після усунення умов, які були підставою для залишення заяви без розгляду, заінтересована особа може знову звернутися до суду з позовом у встановленому порядку, що призведе до переривання позовної давності, якщо до цього моменту вона ще не спливла;

Позовна давність — інститут матеріального, а не процесуального цивільного права. Обмежене строком давності право на позов означає лише можливість одержати примусовий захист порушеного суб'єктивного права від юрисдикційного органу. Оскільки заінтересована особа може у будь-який час звернутися до суду або іншого органу за захистом порушених чи оспорюваних прав та інтересів, які охороняються законом, ч. 2 ст. 267 ЦК України передбачає, що заява про захист порушеного права приймається судом незалежно від впливу позовної давності. Але якщо при розгляді спору буде встановлено, що позовна давність закінчилася до пред'явлення позову і про її застосування заявлено стороною у спорі, то це є підставою для відмови у його задоволенні. Закінчення строку позовної давності щодо головної вимоги означає, що цей строк закінчився і щодо додаткової вимоги (стягнення неустойки, накладення стягнення на заставлене майно тощо). Проте, якщо суд визнає поважними причини пропущення строку позовної давності, порушене право підлягає захисту (ч. 5 ст. 267 ЦК України). При цьому треба вказати обставини, які були підставою для поновлення строку. Не даючи хоча б приблизного переліку поважних причин, за наявності яких може бути поновлено строк позовної давності, закон покладає розв'язання цього питання на юрисдикційний орган. І це цілком слушно, бо лише на підставі глибокого аналізу всіх обставин конкретної справи можна зробити висновок про поважність (чи неповажність) причини прогаяння строку позовної давності. У судовій практиці такими визнаються тривала хвороба, перебування за кордоном тощо. Якщо позивач взагалі не довів обґрунтованість позовних вимог, суд відмовляє у позові саме з цих підстав, а не у зв'язку з прогаянням позовної давності. Своєрідний спосіб захисту порушеного права після закінчення строку позовної давності закріплено у ч. 1 ст. 267 ЦК України: у разі виконання особою зобов'язання після закінчення позовної давності вона не має права вимагати повернення виконаного, навіть якщо у момент виконання вона не знала про сплив позовної давності.

Сплив позовної давності позбавляє уповноважену особу можливості захистити в суді своє порушене право. ЦК України містить статті 253—255, які визначають порядок обчислення строків, у тому числі — позовної давності. Строк починається з наступного дня, після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язаний його початок.

Строк, визначений роками, спливає у відповідні місяць та число останнього року строку, а коли він обчислюється місяцями, спливає відповідного числа останнього місяця строку. Наприклад, якщо право на позов виникло 15 червня 2001 року, то трирічний строк позовної давності обчислюється з 16 червня 2001 року і закінчується 15 червня 2004 року, тобто рівно через три роки.

Якщо закінчення строку, визначеного місяцем, припадає на такий місяць, у якому немає відповідного числа, строк закінчується в останній день цього місяця. До строку, визначеного півроком або кварталом року, застосовуються правила про строки, які визначені місяцями. При цьому відлік кварталів ведеться з початку року. Якщо строк обчислюється тижнями, то він спливає у відповідний день останнього тижня строку. Іноді особі доводиться вчиняти дію в останній день певного строку. За

загальним правилом цей день триває 24 години. У разі вчинення дії щодо установи, де робочий день закінчується раніше, строк закінчується тоді, коли у цій установі за встановленими правилами припиняються відповідні операції. Проте строк не вважається пропущеним, якщо письмові заяви та повідомлення здано до установи зв'язку до 24 години останнього дня строку. У разі, якщо останній день строку припадає на неробочий день, днем закінчення строку вважається наступний за ним робочий день.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Словосполучення «позовна давність», з одного боку, відображає зв'язок з формою захисту порушених прав (позов), з іншого — зв'язок з тривалістю захисту права у часі (давність).
2. Сучасне цивільне законодавство передбачає два види строків позовної давності: загальний і спеціальний.
3. Перебіг загальної або спеціальної позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.
4. Після початку перебігу позовної давності можуть виникати обставини (юридичні факти), які або перешкоджають уповноваженій особі своєчасно пред'являти позов, або іншим способом впливають на нормальний перебіг давності. Ці обставини можуть призводити до: а) зупинення перебігу позовної давності (ст. 263 ЦК України); б) переривання перебігу позовної давності (ст. 264 ЦК України); в) відновлення пропущеного строку позовної давності, як загального, так і скороченого (ч. 5 ст. 267 ЦК України).
5. Позовна давність — інститут матеріального, а не процесуального цивільного права. Обмежене строком давності право на позов означає лише можливість одержати примусовий захист порушеного суб'єктивного права від юрисдикційного органу.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Строки не належать ні до дій, ні до подій, як і не мають самостійного місця у загальній системі юридичних фактів. Як форма, час (строк) властивий і першим, і другим. Строки як часова форма, в якій відбуваються події або здійснюються дії (бездіяльність), породжують юридичні наслідки лише у зв'язку з діями і подіями.
2. В українській правовій термінології поряд з поняттям «строк», що відображає певний період (проміжок) у часі (наприклад, рік, місяць), часто вживається поняття «термін», з яким пов'язується певний момент у часі, зокрема конкретна календарна дата або певна подія, що має обов'язково настати.
3. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.
4. До основних критеріїв класифікації строків та термінів слід віднести: а) за підставами (джерелами) встановлення; б) за ступенем самостійності учасників; в) за розподілом обсягу прав та обов'язків сторін за окремими періодами часу; г) способом встановлення тощо.
5. Словосполучення «позовна давність», з одного боку, відображає зв'язок з формою захисту порушених прав (позов), з іншого — зв'язок з тривалістю захисту права у часі (давність).
6. Сучасне цивільне законодавство передбачає два види строків позовної давності: загальний і спеціальний.
7. Перебіг загальної або спеціальної позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.
8. Після початку перебігу позовної давності можуть виникати обставини (юридичні факти), які або перешкоджають уповноваженій особі своєчасно пред'являти позов, або іншим способом впливають на нормальний перебіг давності. Ці обставини можуть призводити до: а) зупинення перебігу позовної давності (ст. 263 ЦК України); б) переривання перебігу позовної давності (ст. 264 ЦК України); в) відновлення пропущеного строку позовної давності, як загального, так і скороченого (ч. 5 ст. 267 ЦК України).
9. Позовна давність — інститут матеріального, а не процесуального цивільного права. Обмежене строком давності право на позов означає лише можливість одержати примусовий захист порушеного суб'єктивного права від юрисдикційного органу.

ТЕМА № 6. ПРАВОЧИННИ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	85
ВСТУП.....	86
1. Поняття правочину	87
2. Види правочинів	88
3. Умови дійсності правочинів	91
4. Державна реєстрація правочину	96
5. Правові наслідки недодержання сторонами вимог закону при вчиненні правочину.....	96
6. Наслідки недійсності правочину	101
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	102

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. –Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. –672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник /кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одіссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

ВСТУП

Правочин є найбільш розповсюдженою підставою виникнення цивільних прав та обов'язків. За своєю правовою природою він є юридичним фактом (ст. 11 ЦК України), що являє собою вольові дії, спрямовані на досягнення певного результату, тобто є обставиною, з настанням якої закон пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Відповідно до цього цивільне законодавство України визначає правочин як дію особи, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК України). Поняття «правочин», що використовується в ЦК України, є суто українським терміном, який раніше використовувався в українському законодавстві протягом 20—30-х років, і є тотожним терміну «угода», що містився у ЦК Української РСР (1964 р.). Правочини мають велике значення у народногосподарському житті країни. Побудова ринкової економіки зумовлює посилення і розширення сфери застосування правочинів, у тому числі договорів. Товарно-грошовий характер відносин економічного обігу виявляється у тому, що реалізація товарів здійснюється тільки в результаті

досягнутої згоди між товаровиробником і споживачем. Саме договір як різновид правочину є такою згодою. У межах цієї згоди інтерес однієї сторони задовольняється лише шляхом задоволення інтересу іншої сторони. Бажання однієї особи продати відповідний товар, а іншої його купити породжує спільний інтерес сторін в укладенні договору і його належному виконанні. Через договір здійснюється зв'язок між виробництвом і споживанням. За допомогою договору є можливість насичити ринок необхідними товарами. Шляхом укладення договору громадяни на свій розсуд витрачають грошові кошти для придбання товарів з метою задоволення своїх майнових і немайнових інтересів. Значна роль правочинів у повсякденному житті фізичних осіб: користування комунальним транспортом, послугами аптек, приватних або акціонерних лікувальних закладів, одержання майна напрокат, відвідування видовищних установ (різних виставок, кіно, цирків тощо). У цих і подібних випадках укладаються відповідні правочини. Щодо юридичних осіб (господарські товариства, виробничі кооперативи і т. ін.), то їх діяльність неможлива без правочинів.

I. ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ПРАВОЧИНУ

Правочин – дія суб'єктів цивільного права, спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч.1 ст.202 ЦК).

Правочин — вольовий акт і цим відрізняється від подій, що відбуваються незалежно від волі людини (наприклад, землетрус, повінь). Як дія цілеспрямована, тобто спрямована на досягнення певних результатів, що мають правовий характер, правочин відрізняється від інших правомірних вольових актів — юридичних вчинків, що виникають на підставі вимог закону (наприклад, знахідка, виявлення скарбу). Від останніх правочин відрізняється ще й тим, що особи можуть, наприклад, укласти договір, який хоч і не був передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає його загальним засадам (ст. 6 ЦК України), завдяки чому є підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. На відміну від цього, юридичний вчинок не може бути такою підставою за відсутності прямої вказівки на це у цивільному законодавстві.

Правочин — це правомірна вольова дія. Така позиція переважає в юридичній літературі. Правомірність правочину означає, що він є юридичним фактом, який породжує ті правові наслідки, наступу яких бажають сторони і які відповідають вимогам закону. Своєю правомірністю правочини відрізняються від правопорушень (деліктів) — вольових дій, що суперечать вимогам закону та тягнуть за собою правові наслідки, які сторони не бажали отримати. Згідно із законом правочин завжди є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним (ст. 204 ЦК України).

Правова ціль, заради якої учасники цивільних відносин вчиняють правочини, є їх підставою (каузою), наприклад, набуття права власності на майно або права користування ним та ін. Правова ціль правочину має бути досяжною та законною. Правочин, ціль якого не відповідає цим вимогам, є недійсним, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України). У свою чергу, правові наслідки, що виникають внаслідок виконання правочину, є його правовим результатом. Останній може збігатися або не збігатися з правовою ціллю правочину (наприклад, якщо ціль правочину була незаконною або недосяжною).

Від правової цілі правочину треба відрізнити мотив, за яким він вчиняється. Під останнім у юридичній літературі розуміють спонукальну причину та соціально-економічну або іншу, ніж правова, ціль, заради якої вчиняється правочин. Згідно з цим мотиви лише спонукають учасників цивільних правовідносин до вчинення правочину, не маючи при цьому, на відміну від підстави правочину, правового значення. Так, при вчиненні фізичною особою договору купівлі-продажу товару немає правового значення, з якого мотиву була придбана річ: для особистого користування; для використання при здійсненні підприємницької діяльності; для передання як внеску до статутного капіталу

господарського товариства або вкладу у просте товариство; для передачі в подарунок іншій особі тощо.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Правочин — вольовий акт і цим відрізняється від подій, що відбуваються незалежно від волі людини (наприклад, землетрус, повінь).
2. Правочин — це правомірна вольова дія.
3. Правова ціль, заради якої учасники цивільних відносин вчиняють правочини, є їх підставою (каузою).
4. Правова ціль правочину має бути досяжною та законною. Правочин, ціль якого не відповідає цим вимогам, є недійсним, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України).
5. Мотив правочину – це спонукальну причину та соціально-економічну або іншу, ніж правова, ціль, заради якої вчиняється правочин.

II. ПИТАННЯ ВИДИ ПРАВОЧИНІВ

Класифікація правочинів може здійснюватися за різними критеріями:

1. Залежно від числа сторін правочину, вираз волі яких є необхідним для його вчинення, правочини поділяються на *одно-, дво- чи багатосторонні* (ч. 2 ст. 202 ЦК України). Одностороннім правочином є вольова дія однієї сторони, яка може бути представлена однією особою (наприклад, заповіт) або кількома особами (наприклад, договір купівлі-продажу).

З одностороннього правочину виникають права, як правило, в інших осіб (наприклад, право представника представляти особу, яка його уповноважила на це довіреністю). Що ж до обов'язків, то вони за одностороннім правочином виникають лише для особи, яка його вчинила (наприклад, обов'язок особи, яка видала простий вексель). Для інших осіб односторонній правочин може створювати обов'язки лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами.

Згідно зі ст. 202 ЦК України до правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про зобов'язання та про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину. Дво- чи багатосторонні правочини мають назву «договори». Особливістю таких правочинів як договори є те, що для їх вчинення необхідні не тільки вольові дії сторін, а й погодженість цих дій, яка досягається завдяки домовленості. У випадку, коли для вчинення правочину потрібні погоджені вольові дії двох сторін, правочин є двостороннім. Більшість договорів є двосторонніми, наприклад, договір купівлі-продажу, міни, майнового найму (оренди). Для вчинення багатостороннього правочину необхідні погоджені вольові дії трьох або більше сторін, що спрямовані на вчинення такого правочину (наприклад, договір про спільну діяльність, договір фінансового лізингу).

2. За характером правовідносин, що виникають на підставі правочину, останні поділяються на *відплатні та безвідплатні*. Відплатним є правочин, у якому обов'язок однієї сторони здійснити певні дії відповідає обов'язку другої надати першій стороні зустрічне майнове задоволення. Відплатність може виражатися у наданні грошей, речей, послуг, робіт тощо. Прикладами відплатних правочинів є договір купівлі-продажу, міни, страхування, кредитний договір та ін. Якщо обов'язок набувається стороною без отримання зустрічного майнового задоволення від іншої сторони, то такий правочин є безвідплатним (наприклад, договір позички, дарування). Відплатність та безвідплатність правочинів визначається законом та домовленістю сторін. Деякі правочини можуть бути як відплатними, так і безвідплатними, що залежить від волі сторін правочину (наприклад, договір доручення, зберігання).

3. Залежно від того, коли правочин вважається вчиненим, тобто породжує права та обов'язки, правочини поділяються на *консенсуальні та реальні*. Консенсуальним є правочин, для вчинення якого достатньо лише досягнення сторонами згоди за всіма

істотними умовами. Більшість правочинів є консенсуальними (наприклад, договір купівлі-продажу, підяду, спільної діяльності). Для вчинення реального правочину недостатньо лише досягнення сторонами згоди щодо його істотних умов. Реальний правочин, на відміну від консенсуального, вважається вчиненим лише тоді, коли відбудеться передача речі, тобто права та обов'язки за ним виникають з моменту її передачі (наприклад, договір зберігання, позики, ренти).

4. Залежно від значення підстав правочину для його дійсності правочини поділяються на *каузальні та абстрактні*. Правочини, дійсність яких залежить від наявності конкретної підстави — цілі, є каузальними, а правочини, для дійсності яких підстава — ціль не має значення, є абстрактними. Дійсність каузального правочину залежить від його підстави — цілі, яка вбачається з нього. Наприклад, ціллю договору позики є передача у власність позичальникові грошових коштів. Більшість правочинів є каузальними (наприклад, договір купівлі-продажу або майнового найму). На відміну від каузальних правочинів, правочини, дійсність яких не залежить від їх цілі, мають абстрактний характер (наприклад, вексель, оскільки з нього не вбачається, на підставі чого його держатель має право вимагати сплати грошових коштів, або гарантія, зобов'язання за якою не залежить від основного зобов'язання). Абстрактні правочини є дійсними за умови прямої вказівки закону на їх абстрактний характер.

5. Правочини поділяються на *умовні та безумовні*. Умовним є правочин, в якому виникнення прав та обов'язків ставиться сторонами у залежність від обставини, яка може наступити або не наступити в майбутньому. Обставина, яка може бути передбачена сторонами як умова, може бути вільно обрана сторонами, але не повинна суперечити актам цивільного законодавства та моральним засадам суспільства. Такою обставиною може бути подія або дія осіб. До умовних правочинів закон відносить ті, що вчиняються з відкладальною або скасувальною обставиною (ст. 212 ЦК України).

За правочином, вчиненим з відкладальною обставиною на момент його вчинення, права та обов'язки не виникають, а їх настання відбувається при наступі відкладальної обставини, наприклад, укладення договору найму (оренди) житла, *за* яким виникнення прав та обов'язків настає при вступі фізичної особи (наймача) у шлюб. На відміну від цього, за правочином, вчиненим із скасувальною обставиною, права та обов'язки настають при його вчиненні й існують до наступу скасувальної обставини, наприклад, фізична особа (наймодавець) за договором найму житла надає наймачеві житло за умови, що права та обов'язки за цим договором припиняться у випадку приїзду до наймодавця на постійне проживання його сина. Вищезазначені обставини характеризуються в цілому такими рисами: наступ обставин має бути об'єктивно можливим; сторонам не повинно бути відомо, наступить така обставина чи ні; обставина може настати у майбутньому, однак вона може існувати і на час вчинення правочину за умови, що сторони не знали цього.

Однак слід зазначити, що обставина вважається такою, що настала, якщо настанню обставини недобросовісно перешкоджала сторона, якій це вигідно. У свою чергу, якщо настанню обставини недобросовісно сприяла сторона, якій це вигідно, обставина вважається такою, що не настала. Зазначені наслідки не наступають, якщо настання чи ненастання обставин викликано добросовісними діями однієї зі сторін (наприклад, фізична особа уклала договір купівлі-продажу меблів за умови, що продавець протягом двох місяців зможе придбати собі інший меблевий гарнітур відповідного виробника. Покупець, використавши свої можливості, допоміг продавцю придбати такий гарнітур). Оскільки недобросовісності у діях сторони, яка була зацікавлена в цьому, не було, відкладальна обставина в такому випадку вважається такою, що настала. Правочини, що не містять відкладальних або скасувальних умов, є безумовними.

6. Окремим видом правочинів є *фідуціарні правочини*, які мають довірчий характер. Фідуціарні правочини потребують особливої довіри сторін при їх вчиненні. Прикладами фідуціарного правочину є договір доручення та довіреність. Втрата довіри у вказаному фідуціарному правочині може призвести до відмови від нього (його розірвання).

Правочини, що не мають довірчого характеру, є *нефідучіарними*. У науці цивільного права існують і більш детальні класифікації правочинів, наприклад, законні та протизаконні, строкові та безстрокові, усні (вербальні) та письмові (літеральні), внутрішні та зовнішньоекономічні, розпорядчі та зобов'язальні тощо.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.
2. До основних критеріїв класифікації правочинів слід віднести: а) число сторін правочину; б) характер правовідносин, що виникають на підставі правочину; в) момент набуття чинності правочином, тобто породження прав та обов'язків; г) значення підстав правочину для його дійсності; д) наявність умови; е) характер взаємовідносин сторін; ж) форма тощо.

ІІІ. ПИТАННЯ УМОВИ ДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

Правочин є дійсним, якщо він відповідає загальним вимогам, додержання яких є необхідним для його чинності. До вказаних умов можна віднести: законність змісту правочину; здатність суб'єктів правочину на його вчинення; вільне волевиявлення учасника правочину та його відповідність внутрішній волі; відповідність форми вчинення правочину вимогам закону; спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ст. 203 ЦК України).

Законність змісту правочину. Згідно із законом правочин є чинним, якщо він не суперечить ЦК України, іншим актам цивільного законодавства та моральним засадам громадянського суспільства (ст. 203 ЦК України).

Здатність суб'єкта правочину на його вчинення. Для вчинення правочину особа, яка його вчиняє, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності (ст. 203 ЦК України). Так, наприклад, фізичні особи, які мають повну цивільну дієздатність (ст. 34 ЦК України), мають право вчиняти будь-які правочини. На відміну від них, неповнолітні особи віком від 14 до 18 років мають право самостійно вчиняти лише правочини, що прямо визначені законом (ст. 32 ЦК України). Вчинення інших правочинів може здійснюватися неповнолітніми лише за згодою їхніх батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Правочини від імені малолітніх, тобто фізичних осіб, яким не виповнилося 14 років, можуть вчинятися лише їхніми законними представниками: батьками, усиновителями або опікунами, за винятком правочинів, передбачених законом (ст. 31 ЦК України).

Особа, яка обмежена у цивільній дієздатності, може вчиняти лише дрібні побутові правочини, інші правочини від її імені здійснюються піклувальником або за його згодою (ст. 37 ЦК України). Недієздатна фізична особа не має права на вчинення будь-якого правочину, оскільки всі правочини від її імені вчиняє її опікун (ст. 41 ЦК України).

Юридичні особи приватного права в Україні мають не спеціальну, а загальну правоздатність (ст. 91 ЦК України), тому можуть вчиняти будь-які правочини, за винятком тих, які за своєю природою можуть бути вчинені виключно фізичною особою (наприклад, заповіт, прийняття спадщини, відмова від спадщини), або тих, що потребують отримання спеціальної ліцензії або суперечать цілям їх діяльності, які визначені законом або установчими документами юридичної особи. Що ж до юридичних осіб публічного права, то вони можуть вчиняти правочини, якщо їх вчинення не суперечить їхньому правовому статусу.

Вільне волевиявлення учасників правочину та його відповідність внутрішній волі. Як вольова дія, правочин являє собою поєднання волі та волевиявлення. Воля є бажанням, наміром особи вчинити правочин, однак для його вчинення необхідна не тільки воля, а ще й доведення цієї волі до відома інших осіб. Відповідно до цього волевиявлення є способом, яким внутрішня воля особи виражається зовні. Для чинності правочину

волевиявлення учасника має бути вільним і відповідати його внутрішній волі (ст. 203 ЦК України), тобто формування волевиявлення має бути вільним від чинників, що могли б викривити уяву особи про зміст правочину (омана, обман) або створити бачення наявності внутрішньої волі за її відсутності (погроза, насилля). Волевиявлення буває прямим або побічним (конклюдентним). При прямому волевиявленні воля висловлюється словесна (усно чи письмово), наприклад, при укладенні договору у письмовій формі або видачі довіреності чи векселя. При побічному (конклюдентному) волевиявленні воля сторін на вчинення правочину, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, прямо не висловлюється, але їх поведінка засвідчує їхню волю до настання певних правових наслідків (наприклад, укладення договору перевезення транспортом загального користування завдяки придбанню квитків у водія чи кондуктора або використанню автоматів у метро). У випадках, встановлених договором або законом, воля може виражатися її мовчанням (ст. 205 ЦК України). Само по собі мовчання не має юридичного значення, оскільки не визнається виразом волі, однак закон або договір можуть в окремих випадках надавати йому такого значення. Так, при майновому найму вираження волі наймодавця при мовчанні протягом місяця після закінчення строку договору та вчинення наймачем конклюдентних дій (продовження! користування майном після закінчення строку договору найму) ведуть до поновлення договору найму на строк, який був раніше встановлений договором (ст. 764 ЦК України).

У разі, якщо встановити справжню волю сторін, які вчинили правочин, немає можливості, його зміст може бути витлумачений стороною (сторонами) або на вимогу сторони (сторін) судом. При цьому до уваги береться однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо цього недостатньо, зміст право-чину встановлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін, а якщо і цього недостатньо — до уваги береться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичай ділового обороту, подальша поведінка сторін та інші обставини, що мають істотне значення (ст. 213 ЦК України).

Відповідність форми вчинення правочину вимогам закону. Формою вчинення правочину є спосіб вираження волі сторін на його вчинення. Сторони правочину мають право обирати його форму, якщо інше не встановлено законом.

Відповідно-до вимог ст. 205 ЦК України правочин може вчинятися сторонами усно чи письмово. Усно можуть бути вчинені правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення (ст. 206 ЦК України), наприклад, купівля фізичною особою речі в магазині, що супроводжується одночасною сплатою ціни речі та її передачею покупцю. У такому самому порядку вчиняються усні правочини за участю юридичних осіб, закон лише зобов'язує продавця у випадках їх вчинення видати юридичній особі, яка сплатила за товар, документ (наприклад, товарний чек), що підтверджує підставу сплати та суму одержаних продавцем коштів. Не можуть бути вчинені в усній формі правочини, щодо яких потрібне нотаріальне посвідчення або державна реєстрація, а також правочини, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність (наприклад, довіреність, договір застави, договір страхування).

За домовленістю сторін усно можуть вчинятися правочини на виконання договору, укладеного письмово (наприклад, укладення комісіонером на виконання договору комісії або повіреним на виконання договору доручення договорів з третіми особами в усній формі). Однак укладатися в усній формі правочини можуть лише за таких умов: укладення у письмовій формі правочину, на виконання якого укладаються такі договори (наприклад, договору доручення або комісії); відсутність у законі норм, які забороняли б укладення такого договору в усній формі; відсутність заборони його укладення в усній формі у договорі, на виконання якого він укладається). Письмові правочини вчиняються у простій або нотаріальній письмовій формі. Проста письмова форма правочину потребує від сторін фіксації його змісту в одному або кількох документах, листах, телеграмах, якими сторони

обмінялися за допомогою телетайпних, електронних або інших технічних засобів зв'язку (ст. 207 ЦК України).

Акти цивільного законодавства можуть встановлювати й інші вимоги щодо дотримання письмової форми правочину, наприклад, вимагати вчинення правочину на спеціальному бланку (наприклад, вексель).

Згідно зі ст. 208 ЦК України виключно у письмовій формі мають вчинятися правочини між юридичними особами; між фізичними та юридичними особами, за винятком правочинів, зазначених частиною 1 ст. 206 ЦК України; правочини фізичних осіб між собою на суму, що у двадцять і більше разів перевищує розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, передбачених ч. 1 ст. 206 ЦК України; інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма. За домовленістю сторін у письмовій формі можуть вчинятися будь-які правочини, хоча б закон і не вимагав письмової форми для правочинів такого виду. Для вчинення письмового правочину потрібно, щоб він був підписаний його стороною (сторонами). Правочин, який вчиняється юридичною особою, підписується особами, уповноваженими на це їх установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою.

При вчиненні правочинів використання факсимільного (аналогового) відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронно-числового підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається лише у випадках, передбачених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, яка містить зразки відповідного аналога їхнього власноручного підпису. Для фізичної особи, яка у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності може бути підписаний іншою особою (заступником). Підпис іншої особи на тексті правочину, що посвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє.

У випадку, коли підпис такої особи вчиняється на тексті правочину, щодо якого не вимагається нотаріального посвідчення, він може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його вчиняє.

Недодержання сторонами письмової форми правочину, яка передбачена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом (ст. 218 ЦК України). Тобто правочин, вчинений з порушенням вимог закону щодо його письмової форми, є чинним і породжує цивільні права та обов'язки, за винятком випадків, коли його недійсність прямо визначена законом (наприклад, недодержання письмової форми договору застави, договору страхування, договору дарування, довіреності). Однак у разі виникнення судового спору з приводу заперечення однією зі сторін факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин стороною у таких випадках не мають права посилатися на свідчення свідків. Наявність самого правочину, його зміст можуть доводитися письмовими доказами (наприклад, боргова розписка, накладна з ПДВ, рахунок-фактура, акт прийому-передачі товару) або за допомогою засобів аудіо-, відеозапису та іншими доказами.

За загальним правилом (ст. 209 ЦК України) правочини, які вчинені письмово, вимагають нотаріального посвідчення лише у випадках, передбачених законом. Зокрема, вимоги щодо обов'язкової нотаріальної форми правочину встановлені для: довіреності на вчинення правочинів, що потребують нотаріальної форми чи виданої в порядку передовіри; договору купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна; договору застави нерухомого майна, транспортних засобів, космічних об'єктів; договору купівлі-продажу об'єкта приватизації, заповіту; договору про передачу нерухомого майна під виплату

ренти; договору управління нерухомим майном; договору дарування майна відповідно визначеної законом суми; договору позички транспортного засобу за участю фізичної особи; договору найму будівлі або іншої капітальної споруди, укладеної строком на один рік і більше, та інших договорів.

Нотаріальна форма правочину може бути передбачена угодою сторін і у випадках, коли закон її не вимагає, тобто на вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути посвідчений нотаріально. Нотаріальне посвідчення правочинів здійснюється нотаріусами (державними та приватними) або іншими посадовими особами, які відповідно до Закону України «Про нотаріат» мають право на вчинення таких нотаріальних дій шляхом вчинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису. Зазначений напис може бути вчинений на тексті лише такого правочину, який відповідає загальним вимогам, встановленим ст. 203 ЦК України (ст. 209 ЦК України). Недодержання нотаріальної форми правочину, що згідно із законом підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню, має наслідком його недійсність. Із зазначеного правила закон містить окремі винятки. Так, у разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину у виняткових випадках суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ст. 219 ЦК України).

В іншому випадку, коли має місце недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору, якщо сторони домовилися щодо усіх його істотних умов, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним за позовом сторони, що здійснила його виконання (ст. 220 ЦК України). У цьому разі подальше нотаріальне посвідчення договору не вимагається, оскільки воно замінюється судовим рішенням.

Спрямованість правочину. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, обумовлених ним, наприклад, набуття права власності або права користування майном, виникнення повноважень представництва. Кожний правочин має правову ціль, яка повинна бути законною та досяжною.

Захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Правочини, що вчиняються батьками (усиновлювачами), не можуть суперечити інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей, наприклад, батьками не може бути вчинений правочин щодо продажу квартири, в якій вони проживають з дітьми, без наявності на те згоди органів опіки та піклування (ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства»).

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Правочин є дійсним, якщо він відповідає загальним вимогам, додержання яких є необхідним для його чинності.
2. До вказаних умов можна віднести: законність змісту правочину; здатність суб'єктів правочину на його вчинення; вільне волевиявлення учасника правочину та його відповідність внутрішній волі; відповідність форми вчинення правочину вимогам закону; спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ст. 203 ЦК України).

IV. ПИТАННЯ ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ПРАВОЧИНУ

Поняття державної реєстрації правочину. Згідно із законом деякі правочини є вчиненими лише у момент їх державної реєстрації (ст. 210 ЦК України). Тобто до здійснення державної реєстрації укладений стороною (сторонами) правочин не є вчиненим та ніяких цивільних наслідків не породжує.

Правочини підлягають державній реєстрації лише у випадках, передбачених законом, наприклад, державна реєстрація договорів, що стосуються нерухомого майна: купівлі-

продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна (ст. 657 ЦК України), договорів про передачу нерухомого майна під виплату ренти (ст. 731 ЦК України), договорів управління нерухомим майном (ст. 1031 ЦК України), договорів довічного утримання (догляду), за яким передається у власність нерухоме майно (ст. 745 ЦК України), договорів оренди земельної ділянки (ст. 125 ЗК України) та ін. Перелік органів, що здійснюють реєстрацію, порядок реєстрації, а також порядок ведення відповідних реєстрів визначаються законами та іншими нормативно-правовими актами України. У деяких випадках учасники правочину повинні здійснити не тільки державну реєстрацію самого правочину, а й державну реєстрацію переходу права, що впливає з цього правочину, наприклад, права на нерухомість (ст. 182 ЦК України). Зазначену державну реєстрацію правочинів слід відрізнити від їх недержавної реєстрації, що здійснюється у деяких випадках на вимогу закону. Так, наприклад, правочини, укладені на товарній біржі, є вчиненими з моменту їх реєстрації на біржі (ст. 15 Закону України «Про товарну біржу»).

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. Згідно із законом деякі правочини є вчиненими лише у момент їх державної реєстрації (ст. 210 ЦК України).
2. До здійснення державної реєстрації укладений стороною (сторонами) правочин не є вчиненим та ніяких цивільних наслідків не породжує.

V. ПИТАННЯ ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДОДЕРЖАННЯ СТОРОНАМИ ВИМОГ ЗАКОНУ ПРИ ВЧИНЕННІ ПРАВОЧИНУ

Поняття недійсності правочину. Під недійсним правочином розуміють дії фізичних і юридичних осіб, які хоч і спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, але не створюють цих наслідків через невідповідність вчинених дій вимогам законодавства. Тобто недійсний правочин не в змозі викликати правові наслідки, наступу яких бажають сторони, однак може викликати наслідки, наступу яких сторони не передбачали і не бажали (наприклад, повернення отриманого майна, виникнення обов'язку відшкодувати збитки, моральну шкоду).

Загальною підставою визнання правочину недійсним є (ст. 215 ЦК України) недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог закону щодо умов його дійсності, встановлених частинами 1-3, 5-6 ст. 203 ЦК України.

Вказана норма ЦК України визначає лише загальні умови недійсності правочину, але при наявності спеціальних норм закону умови недійсності правочину визначаються цими спеціальними нормами. Слід зазначити, що недійсним може бути визнаний лише вчинений правочин, однак визнання його недійсним не потребує реального виконання сторонами, оскільки воно не має значення для визнання правочину недійсним. Це викликано тим, що за загальним правилом правочин вважається недійсним з моменту його вчинення, а у випадку, якщо права та обов'язки за таким правочином передбачалися лише на майбутнє, припиняється можливість їх настання у майбутньому (ст. 236 ЦК України), оскільки неможливо повернути усе одержане за ними (наприклад, уже здійснене користування за договором майнового найму, зберігання за договором схову тощо).

Правочин може бути визнаний недійсним повністю або в окремій частині, однак недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини (ст. 217 ЦК України).

Так, якщо визнана недійсною частина правочину належить до випадкових умов, вона виключається з правочину без наслідків для інших його частин. Однак, якщо ця частина містить істотну умову, без якої правочин не відповідає вимогам закону, він може бути визнаний недійсним. Беручи до уваги те, що дійсність правочину залежить від елементів, які його складають, та взявши за критерій порушення вимог щодо дійсності правочину, серед конкретних підстав визнання правочину недійсним можна визначити:

- 1) дефекти суб'єктного складу (відсутність у сторін правочину Дієздатності — у фізичних та правоздатності — у юридичних осіб);
- 2) дефекти форми правочину, що стосуються виключно письмової форми правочину (недодержання сторонами простої письмової форми правочину, яка передбачена законом, тягне недійсність правочину лише у випадках, передбачених законом, на відміну від цього недодержання нотаріальної форми правочину спричинює його недійсність);
- 3) дефекти змісту правочину (невідповідність умов правочину вимогам законодавства, наприклад, фіктивні, удавані правочини, правочини, що порушують публічний порядок);
- 4) дефекти волі (правочини, вчинені без внутрішньої волі на їх вчинення, та угоди, в яких внутрішня воля особи сформувався неправильно). Так, без внутрішньої волі вчиняються правочини особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій або не могла керувати ними, або правочини, вчинені особою під впливом обману. Залежно від характеру порушення закону при вчиненні правочинів та правових наслідків, вчинення таких правочинів останні поділяються на нікчемні та заперечні.

Нікчемним є правочин, недійсність якого прямо встановлена законом, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України), односторонній чи двосторонній правочин, щодо якого недодержано вимоги законодавства про нотаріальне посвідчення (ст.ст. 219-220 ЦК України), правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів) або опікуна (ст. 222 ЦК України), правочин, вчинений особою, над якою встановлена опіка, без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК України), правочин, вчинений недієздатною фізичною особою за відсутності його схвалення опікуном (ст. 226 ЦК України).

У випадках, встановлених законом, нікчемними є правочини, щодо яких недодержана письмова форма, встановлена законом, наприклад, договір дарування майнового права та договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому (ст. 719 ЦК України), договір банківського вкладу (ст. 1059 ЦК України), кредитний договір (ст. 1055 ЦК України), правочини щодо забезпечення зобов'язань (ст. 547 ЦК України). Визнання нікчемного правочину судом недійсним законом не вимагається (ст. 215 ЦК України).

Водночас у випадках, передбачених законом (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220, ч. 2 ст. 221, ч. 2 ст. 224, ч. 2 ст. 226 ЦК України), нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним (наприклад, якщо сторони при укладенні договору купівлі-продажу нерухомості домовилися за всіма істотними умовами договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення). Вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою зацікавленою в цьому особою. Наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи має право застосувати суд. Треба також зазначити, що правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть бути змінені за домовленістю сторін.

Іншим різновидом правочину, що може бути визнаний недійсним, є *заперечний правочин*, тобто правочин, недійсність якого прямо не впливає із закону, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом. Зазначений правочин породжує права і обов'язки сторін, проте його дійсність перебуває під загрозою, оскільки закон надає відповідним особам право заперечувати його у судовому порядку. Прикладами заперечного правочину є правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника (ст. 222 ЦК України), правочин, вчинений фізичною особою, яка обмежена у дієздатності за межами її цивільної дієздатності, без згоди піклувальника (ст. 223 ЦК України), правочин, вчинений дієздатною фізичною особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України), правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії) (ст. 227 ЦК України), правочин, який вчинено під впливом помилки (ст. 229 ЦК України) та ін. Від недійсності правочину слід відрізняти відмову від нього. Закон дає право особі,

яка вчинила правочин, відмовитися від нього (ст. 214 ЦК України). Тобто особа, яка вчинила односторонній правочин, має право відмовитися від нього на свій розсуд. Однак, якщо такою відмовою порушено права іншої особи, ці права підлягають судовому захисту.

Особи, які вчинили дво- або багатосторонній правочин, мають право за взаємною згодою сторін, а також у випадках, передбачених законом, відмовитися від нього, навіть і в тому разі, якщо його умови повністю ними виконані.

Відмова від правочину вчиняється у такій самій формі, в якій було вчинено правочин. Так, відмова від правочину, вчиненого у простій письмовій формі, має бути вчинена у простій письмовій формі, а відмова від правочину, вчиненого у письмовій нотаріальній формі, має бути вчинена у письмовій нотаріальній формі. У разі відмови від правочину її правові наслідки встановлюються законом чи домовленістю сторін.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

1. Під недійсним правочином розуміють дії фізичних і юридичних осіб, які хоч і спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, але не створюють цих наслідків через невідповідність вчинених дій вимогам законодавства.
2. Недійсний правочин не в змозі викликати правові наслідки, наступу яких бажають сторони, однак може викликати наслідки, наступу яких сторони не передбачали і не бажали (наприклад, повернення отриманого майна, виникнення обов'язку відшкодувати збитки, моральну шкоду).
3. Правочин може бути визнаний недійсним повністю або в окремій частині, однак недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини.
4. Нікчемним є правочин, недійсність якого прямо встановлена законом, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок.
5. Заперечний правочин - це правочин, недійсність якого прямо не впливає із закону, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом.

VI. ПИТАННЯ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ

У разі, коли сторони, вчинивши правочин, ще не приступили до його виконання, правочин лише визнається недійсним у порядку, визначеному законом. Однак у разі, якщо хоча б одна зі сторін правочину виконала його повністю або частково, правові наслідки має і сам факт визнання правочину недійсним, оскільки воно пов'язане з усуненням майнових наслідків, що виникли внаслідок його виконання. Згідно із законом недійсний правочин не спричиняє юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Аналіз норм ЦК України дозволяє безпосередньо визначити дві групи правових наслідків недійсності правочину: двостороння реституція і відшкодування збитків та моральної шкоди. Двосторонньою реституцією є повернення сторін правочину у той майновий стан, в якому вони перебували до його вчинення, відповідно з чим у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути одна одній у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, у тому числі тоді, коли те, що одержано, полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, — відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Наприклад, у випадку визнання недійсним договору купівлі- продажу покупець зобов'язаний повернути продавцеві придбане за договором майно, а продавець — повернути покупцеві отримані за майно кошти. Двостороння реституція є загальним правилом майнових наслідків недійсного правочину, що застосовується завжди, якщо законом не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих видів недійсності правочинів. Прикладом майнових наслідків недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції є правочини з дефектами суб'єктного

складу наприклад, ст.ст. 221, 222, 226 ЦК України), правочини з дефектами форми (ст.ст. 218, 219, 220 ЦК України), правочини юридичних осіб, на вчинення яких вони не мали права (ст. 227 ЦК України), правочини, вчинені під впливом помилки (ст. 229 ЦК України), правочини, вчинені під впливом тяжких обставин (ст. 233 ЦК України). Для застосування двосторонньої реституції не має значення, хто винний у недійсності правочину. На відміну від норм ЦК УРСР 1964 р. та цивільного законодавства країн колишнього СРСР, наприклад, Росії, чинний ЦК України не встановлює наслідків недійсності правочинів у вигляді спеціальних штрафних санкцій, а саме:

— односторонньої реституції, яка передбачає повернення тільки однієї сторони правочину у той майновий стан, в якому вона перебувала до його вчинення, та стягнення всього, що отримала або повинна була отримати інша сторона, на користь держави;

— заборони реституції, яка встановлювалася як наслідок недійсності угод, що були укладені з метою суперечності інтересам держави і суспільства або всупереч цілям юридичної особи за наявності умислу обох сторін, та передбачала у випадку виконання угоди стягнення всього отриманого сторонами за угодою на користь держави, а в разі виконання угоди однією

стороною — стягнення на користь держави всього отриманого нею і всього належного з неї першій стороні на відшкодування одержаного. Крім двосторонньої реституції, ЦК України передбачає як наслідок недійсності правочину відшкодування збитків та моральної шкоди. Згідно з ч. 2 ст. 216 ЦК України у разі, якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною, при цьому закон у деяких випадках покладає на винну сторону обов'язок відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі (ст.ст. 230, 231 ЦК України). Зазначені правові наслідки недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції та відшкодування збитків і моральної шкоди застосовуються завжди, якщо положеннями закону щодо окремих видів недійсних правочинів не встановлені інші правові наслідки. Правові наслідки недійсності правочинів, встановлених законом, можуть бути змінені за домовленістю сторін правочину, винятком з цього є нікчемні правочини, правові наслідки недійсності яких не можуть бути змінені сторонами (ст. 216 ЦК України).

ВИСНОВКИ З ШОСТОГО ПИТАННЯ:

1. Аналіз норм ЦК України дозволяє безпосередньо визначити дві групи правових наслідків недійсності правочину: двостороння реституція і відшкодування збитків та моральної шкоди.

2. Двосторонньою реституцією є повернення сторін правочину у той майновий стан, в якому вони перебували до його вчинення, відповідно з чим у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути одна одній у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, у тому числі тоді, коли те, що одержано, полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Правочин – це дія особи, яка породжує, змінює або припиняє цивільні права та обов'язки.

2. Правочин — вольовий акт і цим відрізняється від подій, що відбуваються незалежно від волі людини (наприклад, землетрус, повінь).

3. Правочин — це правомірна вольова дія.

4. Правова ціль, заради якої учасники цивільних відносин вчиняють правочини, є їх підставою (каузою).

5. Правова ціль правочину має бути досяжною та законною. Правочин, ціль якого не відповідає цим вимогам, є недійсним, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України).

6. Мотив правочину – це спонукальну причину та соціально- економічну або іншу, ніж правова, ціль, заради якої вчиняється правочин.
7. Класифікація є логічним прийомом, за допомогою якого процес формування уявлення про явище чи процес в свідомості відбувається структурно, що в свою чергу спрощує механізм сприйняття та відтворення інформації.
8. До основних критеріїв класифікації правочинів слід віднести: а) число сторін правочину; б) характер правовідносин, що виникають на підставі правочину; в) момент набуття чинності правочином, тобто породження прав та обов'язків; г) значення підстав правочину для його дійсності; д) наявність умови; е) характер взаємовідносин сторін; ж) форма тощо.
9. Правочин є дійсним, якщо він відповідає загальним вимогам, додержання яких є необхідним для його чинності.
10. До вказаних умов можна віднести: законність змісту правочину; здатність суб'єктів правочину на його вчинення; вільне волевиявлення учасника правочину та його відповідність внутрішній волі; відповідність форми вчинення правочину вимогам закону; спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ст. 203 ЦК України).
11. Згідно із законом деякі правочини є вчиненими лише у момент їх державної реєстрації (ст. 210 ЦК України).
12. До здійснення державної реєстрації укладений стороною (сторонами) правочин не є вчиненим та ніяких цивільних наслідків не породжує.
13. Під недійсним правочином розуміють дії фізичних і юридичних осіб, які хоч і спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, але не створюють цих наслідків через невідповідність вчинених дій вимогам законодавства.
14. Недійсний правочин не в змозі викликати правові наслідки, наступу яких бажають сторони, однак може викликати наслідки, наступу яких сторони не передбачали і не бажали (наприклад, повернення отриманого майна, виникнення обов'язку відшкодувати збитки, моральну шкоду).
15. Правочин може бути визнаний недійсним повністю або в окремі частині, однак недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини.
16. Нікчемним є правочин, недійсність якого прямо встановлена законом, наприклад, правочин, що порушує публічний порядок.
17. Заперечний правочин - це правочин, недійсність якого прямо не впливає із закону, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом.
18. Аналіз норм ЦК України дозволяє безпосередньо визначити дві групи правових наслідків недійсності правочину: двостороння реституція і відшкодування збитків та моральної шкоди.
19. Двосторонньою реституцією є повернення сторін правочину у той майновий стан, в якому вони перебували до його вчинення, відповідно з чим у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути одна одній у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, у тому числі тоді, коли те, що одержано, полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

ТЕМА № 7. ПРАВО ВЛАСНОСТІ. РЕЧОВІ ПРАВА НА ЧУЖЕ МАЙНО (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА: 105
 ВСТУП106

1. Власність як економічна та юридична категорія	107
2. Правові форми і види власності	108
3. Характеристика підстав набуття права власності.	111
4. Поняття і види права спільної власності.	112
5. Поняття та види речових прав на чуже майно	117
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	120
МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ	124

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. - Х.: Право, 2014. – Т.1. – 656 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.1. – 832 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч І. – Х.: Одіссей, 2013. – 248 с.
7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і О.Ю. Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.
11. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 р. // www.rada.gov.ua

ВСТУП

Після таких невід'ємних прав людини, як право на життя і свободу, найважливішим невід'ємним її правом є право власності. Право власності є найважливішим речовим правом, з яким пов'язуються всі інші речові права. Право власності належить до природних прав людини, є абсолютним правом і ніхто не може його порушувати. Праву власника протистоїть невизначена кількість людей, і на всіх них покладено обов'язок не порушувати права власника. історично право власності виникло не відразу, а пройшло довгий шлях. Найпершим вирізненням права власності в юридичному полі було визначення його при правопорушенні: річ підлягала поверненню лише тоді, коли було заподіяно злочин (делікт), отже, проглядався зв'язок не між річчю і тим, кому вона належала, а між втратою речі і злодійством. Великого значення набував поділ речей на рухомі і нерухомі. Індивідуальна приналежність речі визначалася лише за відношенням рухомих речей до нерухомих, наприклад, землі, суб'єктивне право на них лишалося невизначеним. Поняття права власності на нерухомість розвивається відповідно до соціального розвитку суспільства. З'являються поняття народу, племені, до землі має відношення громада, рід. Вони спільно користуються землею без чіткого визначення, що ця земля належить саме тому роду. У міру того, як плем'я, рід, союз племен осідають на землі, з'являється поняття, що то їх земля у протилежність чужим общинам і родам. І це

вже стає вирізненням родової власності або власності громад. Наступним етапом є поява сімейної власності. Власність однієї сім'ї протистоїть власності інших сімей, відповідно зменшується обсяг і значення власності громади. І тут треба відзначити особливий, публічно-правовий характер володіння землею — нею володіє не приватна особа, а член даної сім'ї або член даного союзу племен. Річ власника належить лише йому одному, і його власність завжди ціла і повна. Можуть існувати права й інших осіб на цю річ, проте вони не складають окремих частин власності, вони невіддільні від неї і права власника на цю річ. Аналіз права власності вирізняє дві його сторони — позитивну і негативну. У першій виражається право власника вільно розпоряджатися своєю річчю (необмеженість права власності), у другій — його право усувати будь-яку іншу особу від впливу на цю річ (виключність власності).

Характерною ознакою права власності є те, що воно існує само по собі незалежно від відносин між особами. Головне у праві власності — це панування власника над річчю. Право на річ дає відповідному суб'єкту безпосередньо виключну й обов'язкову для всіх владу над річчю. Суб'єкт цієї влади сам розпоряджається річчю, ніхто інший не має права впливати на неї, у чийх би руках вона не знаходилася; особа, яка має право на річ, після суду може вимагати визнання свого права і видачі речі. Ці риси права власності дістали своє відображення і в законодавстві. У ст. 316 ЦК України вказується, що правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Право власності, як і будь-яке право, має свій зміст, що полягає в єдності трьох правомочностей — володіння, користування і розпорядження. Цими правомочностями володіє власник, проте кожна з них, а в деяких випадках і всі вони разом, може належати не власнику, а іншій особі, правомочностями якій дозволив користуватися власник (наприклад, при договорі оренди). Сутність змісту цих правомочностей полягає в їх залежності від власника і в залежності від закону самого власника. Право власності абсолютне, проте воно не безмежне.

Право власності — це приватне право, але воно має забезпечувати і публічний інтерес. Тому можливо при диспозитивному характері права власності встановлення певних його обмежень. Основою встановлення цих обмежень є Конституція України. Згідно зі ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, а також правовий режим власності.

I. ПИТАННЯ ВЛАСНІСТЬ ЯК ЕКОНОМІЧНА ТА ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ

Власність — це відношення особи до речі, що належить йому, як до своєї, що втілюється у володінні, користуванні та розпорядженні нею, а також в усуненні втручання всіх третіх осіб у ту сферу господарчого домінування, на яку сягає влада власника. Власність, як економічна категорія характеризується присвоєнням індивідуумом матеріальних благ, створених або самою природою, або людською працею у процесі виробництва. Можна також визначити власність як суспільні відносини між людьми з приводу речей, в яких одні власники ставляться до речей, як до своїх, а всі інші — невластники — зобов'язані ставитись до них, як до чужих і стримуватись від будь-яких посягань на них.

Власність складає економічну основу життя суспільства і знаходить своє втілення у відносинах між людьми з приводу матеріальних та інших благ.

Право власності — основний та фундаментальний інститут цивільного права. Право власності є юридичним виразом, формою закріплення економічних відносин власності.

Право власності в об'єктивному розумінні — це система норм права, що регулюють суспільні відносини володіння, користування та розпорядження власником своїм майном.

Право власності в суб'єктивному розумінні — це врегульовані законом суспільні відносини володіння, користування та розпорядження майном. Ст. 316 ЦК України

визначає *право власності* як право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Перераховані в ЦК України права власника щодо володіння, користування та розпорядження майном і складають зміст права власності.

Під правом володіння розуміють юридичне домінування над річчю, фактичне та господарське володіння нею. У володінні втілюється статика відносин власності, закріплення речей за індивідами та колективами. Володіння, що не засноване на законній титульній підставі, є незаконним.

Незаконне володіння поділяється на добросовісне та недобросовісне. Добросовісним визнається таке володіння, при якому власник не знає та й не може знати про незаконність свого володіння. Недобросовісний власник той, хто знав або повинен знати про незаконність свого володіння.

Правом користування визнається гарантована законом і визнана за власником юридична можливість вилучення з речі її корисних, господарських властивостей у процесі особистого або виробничого споживання, використання.

Під розпорядженням розуміють визнану гарантовану законом можливість власника визначати юридичну та фактичну долю речі, тобто можливість або припинити право власності на неї, або тимчасово призупинити здійснення прав щодо володіння та користування. У користуванні та розпорядженні втілюється вже динаміка відносин власності.

Ст. 317 визначає, що на зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна. Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства. Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Власність - це суспільні відносини між людьми з приводу речей, в яких одні власники ставляться до речей, як до своїх, а всі інші — невластники — зобов'язані ставитись до них, як до чужих і стримуватись від будь-яких посягань на них.
2. Право власності в об'єктивному розумінні — це система норм права, що регулюють суспільні відносини володіння, користування та розпорядження власником своїм майном.
3. Право власності в суб'єктивному розумінні — це врегульовані законом суспільні відносини володіння, користування та розпорядження майном.
4. Перераховані в ЦК України права власника щодо володіння, користування та розпорядження майном і складають зміст права власності.

II. ПИТАННЯ ПРАВОВІ ФОРМИ І ВИДИ ВЛАСНОСТІ

Право власності є центральним цивільно-правовим інститутом у всіх правових системах. Норми публічного права закріплюють принцип «святенності та недоторканності» приватної власності, який нині є конституційним принципом. Відповідно держави визначають сукупність заходів для захисту приватної власності адміністративно-правовими й кримінально-правовими засобами.

Основним елементом захисту виступають, як правило, матеріальні цінності, що належать окремим суб'єктам права. В залежності від суб'єктного складу правовідносин власності визначаються так звані форми (види) власності. Проте якщо в країнах розвинутих демократій проблем з визначенням форм власності і, відповідно, об'єктів захисту не виникає, то в Україні процес законодавчого врегулювання відносин власності має достатньо суперечливу історію. 7 лютого 1991 року був прийнятий Закон України „Про власність», який визначив наступні форми власності в Україні: право виключної

власності народу України, індивідуальна власність, колективна і державна. В 1992 році термін „індивідуальна власність” був змінений на „приватна власність”. Після прийняття в 1996 році Конституції України в процесі законодавчого регулювання відносин власності намітилася тенденція щодо виключення „колективної власності”, і уособлення нової, незалежної від державної, форми власності – комунальної. Суб’єктом права комунальної власності визначаються *територіальні громади* проти *обласних, районних, міських, селищних, сільських Рад народних депутатів* в Законі України „Про власність”. Зрозуміло, що вказані тенденції, зважаючи на особливий статус Конституції України, повинні були знайти своє відображення в процесі створення нових і реформуванні вже існуючих нормативних актів. Певною мірою цей процес закономірно знайшов свою реалізацію в Законі України „Про місцеве самоврядування” (ст.1) тощо. Але 16 січня 2003 року Президент України підписав новий Цивільний кодекс України, який у відповідності до Конституції України, основними формами власності визнав право власності народу України, право приватної власності, право державної та комунальної власності., продовжуючи тенденцію про виключення колективної форми власності і уособлення комунальної. Така точка зору обумовлюється аргументами цілої низки науковців (О.А. Пушкін, Я.М. Шевченко, В.І. Семчик), які піддавали гострій критиці конструкцію колективної власності, через можливість її ототожнення зі спільною власністю і можливістю подвійного і навіть потрійного власника, що є неприпустимим. Зважаючи на це точка зору законодавця могла вважатися доречною і зрозумілою, якби не існування нормативного акту рівної з Цивільним кодексом юридичної сили та ще й підписаного Президентом України в той самий день – Господарський кодекс України. Глава 10 вказаного нормативного акту має назву „Підприємства колективної власності”. Нормативний акт, який визначає загальні засади і принципи здійснення господарської діяльності в Україні, і який повинен повністю відповідати Конституції України і Цивільному кодексу України, насправді визначає наявність форми власності, якої немає ні в першому ні в другому. Хаос у цьому питанні підсилюється також тим, що після вступу в дію Конституції України 28 червня 1996 року і Цивільного кодексу України 01 січня 2004 року, нарешті у 2008 році було припинено чинність Закону України «Про власність», що є позитивною тенденцією до вирішення вказаних вище проблем.

Згідно чинного цивільного законодавства (відповідно до глави 23 ЦК України), виділяють 3 правових форми права власності. Критерієм поділу виступають суб’єкти права власності. Отже,

- *право приватної власності* (ст. 325 ЦК України) – суб’єктами є фізичні та юридичні особи;
- *право державної власності* (ст. 326 ЦК України) – суб’єктом є держава Україна;
- *право комунальної власності* (ст. 327 ЦК України) – суб’єктом виступають територіальні громади.

Ст. 324 ЦК України передбачає *право власності Українського народу*. Більшість науковців вважають, що цей різновид права власності не є самостійною формою власності і за своєю природою є державною власністю, суб’єктом якої є держава Україна (ст. 2 ЦК України). Однак, в ГК України у главі 10 й до сьогодні виокремлюється колективна власність, що є протиріччям (колізією) у чинному законодавстві.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Аналіз чинного цивільного законодавства дозволяє зробити висновок про наявність в Україні трьох форм власності: а) приватна; б) державна; в) комунальна. При цьому, право власності Українського народу не є самостійною формою власності і за своєю природою є державною власністю.

2. Наявність правової форми колективної власності суперечить чинній Конституції України і ЦК України й підлягає перегляду в контексті юридичної конструкції спільної власності.

III. ПИТАННЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСТАВ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ.

Суб'єктивне право власності виникає і зникає при настанні певних юридичних фактів, які називаються *підставою права власності*. Підстави виникнення права власності ділять на *первісні та похідні*. До *первісних* відносяться ті, за яких право власності на майно виникає вперше або окрім волі попереднього власника. До *похідних* відносяться ті, за яких право власності виникає у нового власника з волі попереднього власника. Первісні: виробництво, перероблення, відділення плодів, націоналізація, заволодіння, конфіскація, реквізиція, знахідка, скарб, перехід до власності безхазяйного майна, пригильної худоби. Вироблення речі як окремих спосіб не розглядається, а охоплюється поняттям специфікації, оскільки будь-яка річ виробляється в результаті переробки інших речей (сировини), які можуть належати на праві власності як самому виробнику, так і іншій особі. В останньому випадку власником нової речі буде власник старої речі (сировини), якщо вартість роботи не перевищує ваг тості матеріалів, з яких вироблено річ; оплатити роботу власник матеріалів. Якщо вартість роботи перевищує, старої речі, то робота виконується за рахунок виробника, а також зобов'язаний компенсувати власнику матеріалів їхню вартість.

Плоди, звичайно належать власнику речі, яка плодоносить; розглядаються як «юридичні плоди». *Прирощуванням* є ті, насадження та інші роботи з впорядкування (окультурення) земельної ділянки. Внаслідок

об'єднання речей власником стає власник основної речі, а якщо об'єднуються рівнозначні речі — річ стає об'єктом спільної власності. *Привласнення безхазяйних речей* означає заволодіння речами, які не мають власника або добровільно залишені власником, який відмовився від права власності. Приватні особи можуть привласнити лише рухому річ, а нерухоме майно може привласнити тільки держава, особливим способом набуття права власності є інститут набувальної давності. Якщо певна річ протягом тривалого визначеного законом часу знаходиться у фактичному володінні певної осо-остання набуває право власності на цю річ. У такому разі одержання нею цієї речі повинна бути законною; володілець має право безперервно володіти й користуватися річчю як власник вилучати корисні властивості, сплачувати податки, тощо).

Володіння повинно бути відкритим — відомим невизначеному колу осіб. Якщо володілець позбавляється можливості фактично володіти річчю або відмовляється від неї на якийсь час, або якщо власник речі пред'явить по-про її відібрання, то термін володіння переривається.

За похідними способами до нового власника переходить той обсяг правомочностей, який належав попередньому власнику, а також усі речові обтяження майна (сервітут, узуфрукт, застава) та в деяких випадках зобов'язальні (оренда), якими було обмежене право власності на річ. До похідних способів набуття права власності належать різноманітні цивільні угоди: договори (купівля-продаж, дарування, поставка та ін.) та односторонні угоди (заповіт, прийняття спадщини, індосамент на цінному папері та ін.). Право власності у набувача за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено законом або договором.

Право власності *припиняється* при настанні певних юридичних фактів.

Тут можна виділити три основні групи підстав:

- 1) обставини, пов'язані з припиненням існування об'єкта права власності (споживання палива, харчових продуктів, загибель речі);
- 2) обставини, пов'язані з припиненням існування суб'єкта прав власності;
- 3) примусове відчуження майна власника не з його волі, а на підставах, визначених у законі.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Суб'єктивне право власності виникає і зникає при настанні певних юридичних фактів, які називаються підставою права власності.
2. Підстави виникнення права власності ділять на первісні та похідні.

3. До первісних відносяться ті, за яких право власності на майно виникає вперше або окрім волі попереднього власника.
4. До похідних відносяться ті, за яких право власності виникає у нового власника з волі попереднього власника.
5. Право власності припиняється при настанні певних юридичних фактів:
 - а) обставини, пов'язані з припиненням існування об'єкта права власності (споживання палива, харчових продуктів, загибель речі); б) обставини, пов'язані з припиненням існування суб'єкта прав власності; в) примусове відчуження майна власника не з його волі, а на підставах, визначених у законі.

IV. ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ І ВИДИ ПРАВА СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.

Майно може належати на праві власності не одній особі, а декільком особам одночасно. В такому випадку виникають відносини спільної власності. Оскільки спільна власність є лише одним із засобів реалізації права приватної, комунальної і державної власності, то в цьому випадку про самостійну форму власності не йдеться.

Право спільної власності — це право двох і більше осіб на одне й те саме майно (ст. 355 ЦК України). Майно може складатися з однієї речі або із сукупності речей. Ці речі можуть бути подільними або неподільними, однак як об'єкт права власності вони створюють єдине ціле. Тому право власності кожного учасника спільної власності поширюється на весь об'єкт, а не на його частину. З поняттям права спільної власності, пов'язані категорії «ідеальна частка» і «реальна частка».

Ідеальна частка — це частка у праві на річ. Наприклад, якщо дві особи мають в рівних частках право спільної власності на річ, то кожному з них належить не половина речі, а половина права на цю річ. Реальна частка визначається при припиненні права спільної власності і розділі речі. У цьому випадку йдеться саме про право на частину речі. Слід мати на увазі, що співвласники можуть визначити порядок користування спільною річчю без визначення реальних часток. У цьому випадку право спільної власності не припиняється, кожний зберігає свою частку у праві на річ. Проілюструємо це таким прикладом. Двом братам на праві спільної власності належить будинок, перший поверх якого кам'яний, а другий дерев'яний. За угодою між ними один з братів користується першим, а інший — другим поверхом. Якщо за невідомих обставин другий поверх згорить, ризик випадкової загибелі речі ляже на обох власників: загальний розмір будинку поменшає, але обидва зберігають частку у праві на вцілілу частину будинку. Отже, той з братів, який користувався дерев'яною частиною будинку, зберігає право користування першим поверхом. Якщо ж верхня частина будови загине (знов-таки з випадкової причини) після того, як будуть визначені реальні частки і зроблено поділ будинку, то власник другого поверху не зможе претендувати на вцілілу частину будинку. Як кожен власник, він несе ризик випадкової загибелі речі.

Сучасне законодавство не містить обмежень щодо суб'єктного складу права спільної власності.

Види спільної власності. Спільне майно може належати сторонам на праві спільної часткової власності і на праві спільної сумісної власності (ч.2 ст. 355 ЦК України).

Сутність спільної часткової власності (ст. 356 ЦК України) в тому, що кожний із співвласників має чітко визначену частку у праві власності на спільне майно (ідеальну частку). Якщо законом або угодою учасників спільної власності не передбачене інше, то до спільного майна застосовується правовий режим саме спільної часткової власності.

При спільній сумісній власності (ст. 358 ЦК України) розміри часток заздалегідь не визначені, хоч і припускається, що вони рівні. Спільна сумісна власність виникає у випадках, безпосередньо передбачених в законі (наприклад, спільна сумісна власність подружжя, спільна сумісна власність членів фермерського господарства), а також на підставі угоди учасників спільної часткової власності.

Здійснення права спільної власності ґрунтується на простому принципі: реалізація права одним із співвласників не повинна утискати інтереси інших співвласників. Іншими словами, воля і права кожного учасника спільної власності обмежені правами інших її учасників (тому право спільної власності ще називають «утисненим правом власності»). На цьому загальному принципі ґрунтується розв'язання всіх конкретних питань здійснення права спільної часткової власності, передбачених статтями 356-367 ЦК України.

Так, володіння, користування і розпорядження частковою власністю здійснюється за взаємною згодою всіх учасників, а за її відсутності, суперечка вирішується в судовому порядку. Кожний учасник спільної часткової власності пропорційно зі своєю часткою має право на прибутки від спільного майна. Разом з тим, на такій же підставі — пропорційно своїй частці, він відповідає перед третіми особами за зобов'язаннями, пов'язаними із спільним майном; повинен брати участь у сплаті всякого роду податків і платежів, у витратах із збереження і утримання спільного майна (ст.ст. 359-360 ЦК України).

Істотним для учасника спільної часткової власності є його право на відчуження іншій особі своєї частки в спільному майні (ст. 361 ЦК України). Зробити це він може як оплатно (продати), так і безоплатно (подарувати). Однак від обраного засобу відчуження залежить вимога додаткової процедури. Так, при продажу частки в спільній власності сторонній особі інші учасники спільної часткової власності мають право переважної купівлі частки, що продається. Тобто, вони мають право придбати частку за ту ж суму і на тих же умовах, на яких це запропоновано відчужувачем третім особам. Виняток складає продаж з публічних торгів, коли частка може бути продана будь-якому покупцеві. Право переважної купівлі частки співвласниками забезпечується низкою заходів процедурного характеру. Зокрема, продавець частки в спільній власності зобов'язаний сповістити в письмовій формі інших співвласників про свій намір продати частку. У цьому повідомленні він має вказати ціну і всі істотні умови продажу. Після повідомлення співвласників продавець повинен зачекати один місяць, якщо йдеться про продаж частки в праві на будинок (або інше нерухоме майно), або десять днів, якщо відчужується частка в праві на інше (рухоме) майно. Тільки після цього він має право продати свою частку будь-якій особі. Якщо декілька учасників спільної часткової власності виявили бажання придбати частку у спільній власності, право вибору покупця надається продавцеві. При продажу частки з порушенням права переважної купівлі, інший учасник спільної власності протягом трьох місяців може звернутися до суду з позовом про перевід на нього прав і обов'язків покупця (ст. 362 ЦК України).

До таких вимог застосовується позовна давність в один рік. Слід зазначити, що чинне законодавство передбачає тільки право переважної купівлі частки в праві спільної власності. Отже, при відчуженні частки іншими засобами (зокрема, при безоплатній передачі) дотримання викладеної вище процедури не потрібно. Відчужувач може передати безоплатно свою частку в праві спільної власності будь-якій особі, не сповіщаючи про це інших співвласників, не питаючи на це їх згоди і т.п. Розподіл спільної власності проводиться за взаємною згодою. У разі суперечки питання вирішується в судовому порядку. Кожний учасник спільної часткової власності має право вимагати виділу своєї частки із спільного майна. У випадку суперечки, а також у разі неможливості розділу майна в натурі, власник, що виокремлюється, отримує грошову компенсацію (ст. 364 ЦК України).

Право спільної сумісної власності виникає:

- на майно подружжя, яке придбане ними в період шлюбу, якщо інше не встановлено законом або договором (ч.1 ст. 60 СК України);
- на майно, яке придбане внаслідок спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, якщо інше не встановлено письмовою згодою між ними (ч.4 ст. 368 ЦК України);
- на майно, яке придбане внаслідок спільної праці громадян, що об'єдналися для спільної діяльності, якщо письмовою угодою між ними

встановлений режим спільної сумісної власності на придбане внаслідок такої діяльності майно;

— на майно осіб, що ведуть селянське (фермерське) господарство, якщо інше не встановлено письмовою угодою між ними.

— на квартиру або будинок, передані з державного житлового фонду шляхом приватизації за письмовою згодою всіх членів сім'ї наймача в їх спільну сумісну власність (ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»);

— на інше майно, що перебуває в спільній власності суб'єктів цивільного права, якщо між ними досягнута згода про встановлення спільної сумісної власності. З перерахованих випадків спільної сумісної власності найбільш поширеними і практично важливими є: право спільної сумісної власності подружжя, право спільної власності селянського (фермерського) господарства. Тому розглянемо їх трохи детальніше.

Спільна сумісна власність подружжя — це право подружжя володіти, користуватися, розпоряджатися своєю владою і в спільних інтересах майном, що їм належить. Правовідносини власності подружжя можуть бути поділені на дві групи:

— правовідносини з приводу спільного майна, на яке у подружжя виникло право спільної сумісної власності;

— правовідносини з приводу роздільного майна, яке належить на праві приватної власності кожному з подружжя. До спільного майна подружжя у відповідності зі ст. 60 СК України відноситься майно, нажите подружжям за період шлюбу. Під майном в цьому випадку мається на увазі сукупність речей, майнових прав і обов'язків. Під «придбаним майном» мається на увазі майно, яке з'явилося у подружжя внаслідок спільної праці. При цьому кількість, форма трудової участі не впливає на виникнення спільності майна і на обсяг прав подружжя на це майно. Так, якщо один з подружжя займається домашнім господарством, виховує дітей або за іншими поважними причинами не працює, все одно виникає спільна сумісна власність. Таке ж правило застосовується у випадках, коли обидва працюють, але розміри їх прибутків істотно відрізняються. При цьому слід враховувати, що не має значення, на кого з подружжя оформлені документи, що підтверджують майнові права (на будинок, автомашину тощо). Для виникнення права спільної сумісної власності на певне майно необхідна наявність двох умов. По-перше, майно має бути придбане в період перебування в зареєстрованому шлюбі (або в період проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу (ст. 74 СК України). По-друге, воно повинно бути результатом їх праці. Якщо будь-яка з цих умов відсутня, то виникає або спільна часткова, або роздільна (індивідуальна) власність суб'єктів цивільного права. Особисте майно, яке належить роздільно кожному з подружжя, є об'єктом права приватної власності кожного з них. До складу роздільного майна входить:

1) майно, що придбане кожним з подружжя до реєстрації шлюбу. Якщо за рахунок роздільного майна будь-ким з подружжя зроблені внески для придбання спільного майна, то ці внески мають враховуватись при визначенні часток подружжя в їх спільному майні.

Якщо майно, яке перебувало у власності одного з подружжя, за період шлюбу істотно збільшилося в своїй ціні внаслідок трудових або грошових витрат іншого з подружжя, то воно може бути визнане судом спільною сумісною власністю подружжя;

2) майно, отримане одним з подружжя у період шлюбу, але не внаслідок спільної праці, а подароване йому або успадковане ним;

3) речі індивідуального користування (одяг, взуття і т.д.), навіть якщо вони придбані під час шлюбу за рахунок спільних коштів.

Предмети професійної діяльності (лікарське обладнання, музичні інструменти тощо), придбані під час шлюбу, не належать до предметів даної категорії і є спільною сумісною власністю подружжя. Але у разі поділу це майно передається тому з подружжя, кому воно необхідне для професійної діяльності, а він повинен сплатити половину вартості вказаного майна;

- 4) майно, нажите кожним з подружжя у випадку встановлення режиму окремого проживання подружжя (стаття 120 СК України);
- 5) різного роду премії, отримані як винагороди за особисті заслуги одним з подружжя (Нобелівська премія, різні державні премії і т.п.). Відносно розпорядження спільним майном існує презумпція згоди одного з подружжя при укладенні угоди відносно спільного майна іншим з подружжя (ст. 65 СК України). Якщо для укладення угоди потрібна нотаріальна форма, то згода іншого з подружжя на її здійснення також має бути нотаріально посвідчена.

Поділ спільного майна подружжя може бути проведено як під час перебування у шлюбі, так і після розірвання шлюбу. Якщо між подружжям досягнута угода, поділ може бути оформлений нотаріально. При відсутності такої згоди між ними, поділ майна можливий тільки у судовому порядку.

Основним принципом поділу є принцип рівності часток подружжя у спільному майні. Речі, що підлягають поділу, діляться в натурі. У тому випадку, якщо вони не можуть бути розділені в натурі, на одного з подружжя покладається обов'язок компенсувати іншому його частку грошима. Для вимог про поділ спільного майна встановлено трирічний строк позовної давності.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. Право спільної власності — це право двох і більше осіб на один і той самий об'єкт.
2. Ідеальна частка — це частка у праві на річ.
3. Реальна частка визначається при припиненні права спільної власності і розділі речі. У цьому випадку йдеться саме про право на частину речі.
4. Спільне майно може належати сторонам на праві спільної часткової власності і на праві спільної сумісної власності.
5. Сутність спільної часткової власності в тому, що кожний із співвласників має чітко визначену частку у праві власності на спільне майно (ідеальну частку).
6. При спільній сумісній власності розміри часток заздалегідь не визначені, хоч і припускається, що вони рівні.

V. ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ РЕЧОВИХ ПРАВ НА ЧУЖЕ МАЙНО

Ще у часи Стародавнього Риму постала потреба у виникненні прав на чужі речі у зв'язку з тим, що неможливо було задовольнити різні потреби людей лише за допомогою права власності. Права на чужі речі — є одним з істотних обмежень права власності, їх сутність полягає в тому, що суб'єкт даного права має змогу користуватися чужою річчю або навіть розпоряджатися нею. У римському праві були визначені такі види прав на чужі речі: сервітут, емфітевзис, суперфіцій, заставне право. Слід зазначити, що сучасне європейське законодавство засноване на римських положеннях і підходах у сфері речового права.

У чому полягає мета встановлення прав на чужі речі? Незважаючи на певну негативну роль, яку відіграють вказані права в обмеженні права власності, порушуючи тим самим один із суттєвих принципів приватного права — принцип свободи права власності, їх розповсюдженість у законодавствах країн Європи свідчить про корисність та доцільність вказаних прав. На підтвердження правильності такого погляду хотілося б навести висловлення відомого цивіліста І.О. Покровського: «Режим, збудований лише на праві власності, повністю ізолює одне господарство від іншого. Але така ізоляція навіть і в справжньому господарстві є нісенітницею». З цим поглядом на проблему, що був висловлений ще на початку ХХ ст., не можна не погодитися. Тобто іноді не обов'язково ставати власником, щоб задовольнити будь-які майнові потреби, тим більше, що володіння майном на праві власності не завжди є можливим чи просто вигідним. Слід зазначити, що до розробки чинного ЦК України про існування в цивільному законодавстві України абсолютних майнових прав, відмінних від права власності, можна було скласти уяву лише виходячи з теоретичного узагальнення, зробленого на підставі порівняльного

аналізу нормативного матеріалу. Тому межі даного інституту були нечіткими, що, в свою чергу, робило неможливим розв'язання питань щодо виявлення загальних рис і відмінностей серед його видів, детального вивчення кожного з них, з'ясування принципів відзнак усього інституту в цілому і окремих підгруп, що його складають, відокремлення даного інституту у системі цивільних прав.

Представлена у ЦК України система речових прав разом з нормами, що детально регламентують кожний з її видів, є пробним кроком у даному напрямі, який потребує певного теоретичного аналізу.

У ст. 395 ЦК України зазначено, що речовими правами на чуже майно вважаються: право володіння, сервітут, суперфіцій, емфітевзис. Законом можуть бути передбачені інші речові права на чуже майно. Тобто законодавець не тільки чітко визначає види прав на чужі речі, зміст яких розкривають відповідні норми ЦК України, а й залишає вільним місце для тих прав, що виникатимуть у процесі подальшого розвитку приватних відносин у нашому суспільстві. На перший погляд, такий підхід є дуже вдалим, але все ж таки він містить і певну проблему, оскільки проголошує надто вільне встановлення нових видів речових прав.

Слід зазначити, що всі законодавства континентальної (європейської) системи права беруть за основу принцип встановлення речових прав законом і надають у цивільних кодексах перелік тільки тих прав, що розглядаються безпосередньо ними. У цьому полягає один із суттєвих принципів речового права — принцип встановлення речових прав законом.

Види речових прав та їх зміст, порядок виникнення та припинення встановлюються виключно законом, а не домовленістю сторін. Принцип встановлення речових прав законом розповсюджується, перш за все, на обмежені речові права (права на чужі речі), оскільки саме вони схожі на права зобов'язальні і даний принцип проводить межу між ними та зобов'язальними правами.

Проте, виходячи з вивчення зарубіжного законодавства, було б більш коректним визначити вказаний принцип як принцип встановлення речових прав ЦК України. Тобто «звання» дійсно речового права можуть отримати лише ті майнові права, що конкретизовані у ЦК України. З цього приводу справедливим видається таке висловлення: «За яких би підстав не проводилась класифікація речових прав і якою б не була їх природа, положення про речові права, що містяться у правових актах іншої галузі (наприклад, у Земельному кодексі), мають відповідати нормам ЦК України». Вказаний принцип ґрунтується на тому, що будь-яка правова система, якщо нею рецесійовані римські положення, має обмежене коло речових прав.

Таке становище зумовлено насамперед тим, що речові права — права абсолютні, тобто обов'язкові для всіх. Вони суттєво відрізняються від так званих «відносних» прав, розмаїття яких закон не обмежує, оскільки вони мають силу лише для сторін, що уклали угоду. Навпаки, надати можливість визначення обсягу і змісту речових прав приватним особам держава не може, оскільки абсолютний характер даних прав певним чином впливає на цивільний оборот у цілому і торкається інтересів третіх осіб. ЦК України передбачає такі види речових прав, як право власності і речові права на чуже майно. Згідно зі ст. 395 речовими правами на чуже майно визнаються:

- 1) право володіння;
- 2) право користування (сервітут);
- 3) право за будови земельної ділянки (суперфіцій);
- 4) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис).

Слід зазначити, що правова природа зазначеного в даному переліку права володіння є надто спірною, суперечливою. Право володіння не можна, на нашу думку, змішувати з категорією прав на чуже майно (речі). Єдина спільна ознака, що поєднує володіння з

правами на чуже майно (речі), — це передбачена у ст. 396 ЦК України можливість захисту права, у тому числі і від власника майна.

Речове право на чужу річ може виникати на підставі закону, заповіту, рішення суду. Воно також може бути встановлено договором між особою, яка воліє скористатися чужою річчю, та особою, яка є власником даної речі. Проте це договір не про право використання чужої речі (майна), а про встановлення речового права на ці речі. Передусім речове право може бути встановлено законом, наприклад, законодавець може своїм законом встановити право певних осіб прокласти електролінію, трубопровід, шляхопровід через чужі земельні ділянки. Законом встановлюється право користування житлом членів сім'ї власника цього житла, право збирати в лісі ягоди, горіхи, коріння тощо. Власник майна може встановити речове право на використання свого майна після своєї смерті заповітом. Спадкоємцем заповідач може призначити одну особу, водночас надавши іншій особі право обмеженого користування успадкованим майном спадкоємця. Наприклад, заповідач призначив сина спадкоємцем підприємства і водночас надав своїй вдові право користування половиною цього підприємства. Іншими словами, син є власником підприємства, але половину доходів від цього підприємства одержуватиме вдова померлого, тобто мати сина. Коли помре або відмовиться від свого права на половину доходів, право власності і відновиться у повному обсязі.

У деяких випадках речове право на чужу річ може бути встановлено судовим рішенням. Чинний ЦК України не визнав виникнення речового права на чужу річ явністю. Але в житті такі ситуації виникають. Наприклад, сусіди власника і: земельної ділянки постійно ходили через неї до річки. Власник ділянки продав її, новий власник заборонив сусідам ходити через неї до річки. Сусіди звернулися до суду і мотивували свої вимоги тим, що їх діди ходили через цю ділянку і вони мають право проходу. Суд може визнати вимогу сусідів обґрунтованою. Речові права можуть припинитися:

- при поєднанні в одній особі суб'єкта речового права і власника майна (речі), обтяженого речовим правом. Наприклад, суб'єкт речового права на чужу річ став власником цієї речі, що була обтяжена речовим правом;

- коли суб'єкт речового права відмовляється від подальшого його використання;

- коли спливає строк, на який було встановлено речове право;

- при виникненні обставин, які були підставою для встановлення речового права. Наприклад, поблизу була прокладена дорога до річки і відпала потреба ходити через чужу земельну ділянку;

- при невикористанні речового права протягом трьох років. Це ще називають припиненням речового права за давністю.

Особисті сервітути припиняються зі смертю особи, на користь якої було встановлено сервітут. Речове право може бути припинено також законом або судовим рішенням.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

1. Права на чужі речі — є одним з істотних обмежень права власності, їх сутність полягає в тому, що суб'єкт даного права має змогу користуватися чужою річчю або навіть розпоряджатися нею.

2. У ст. 395 ЦК України зазначено, що речовими правами на чуже майно вважаються: право володіння, сервітут, суперфіцій, емфітевзис. Законом можуть бути передбачені інші речові права на чуже майно.

3. Єдина спільна ознака, що поєднує володіння з правами на чуже майно (речі), — це передбачена у ст. 396 ЦК України можливість захисту права, у тому числі і від власника майна.

4. Речове право на чужу річ може виникати на підставі закону, заповіту, рішення суду. Воно також може бути встановлено договором між особою, яка воліє скористатися чужою річчю, та особою, яка є власником даної речі.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Власність - це суспільні відносини між людьми з приводу речей, в яких одні власники ставляться до речей, як до своїх, а всі інші — невластники — зобов'язані ставитись до них, як до чужих і стримуватись від будь-яких посягань на них.
2. Право власності в об'єктивному розумінні — це система норм права, що регулюють суспільні відносини володіння, користування та розпорядження власником своїм майном.
3. Право власності в суб'єктивному розумінні — це врегульовані законом суспільні відносини володіння, користування та розпорядження майном.
4. Права власника щодо володіння, користування та розпорядження майном і складають зміст права власності.
5. Аналіз чинного законодавства дозволяє зробити висновок про наявність в Україні трьох форм власності: а) приватна; б) державна; в) комунальна.
6. Наявність правової форми колективної власності суперечить чинній Конституції України і підлягає перегляду в контексті юридичної конструкції спільної власності.
7. До основних критеріїв класифікації права власності слід віднести: а) кількість співвласників; б) характер розподілу між ними права та обов'язків; в) об'єкта власності тощо.
8. Попередні історичні періоди право власності проголошувалося недоторканим і необмеженим; це відображено, зокрема, Французькому ЦК. З часом правовий режим змінювався відповідно до потреб суспільної практики.
9. У реалізації права власності власник не повинен порушувати прав і законних інтересів інших осіб, які в деяких можуть суперечити інтересам власника. У зв'язку з цим всіх країн передбачають можливість певних обмежень власності.
10. Історично держави вводили примусові обмеження правомочностей власника, які мають прямий чи непрямий характер закріплення прав держави на примусове відчуження майна, встановлення публічних сервітутів (прямі обмеження); обмеження можливості укладати певні види цивільних угод, заборони виробництва певних речей, ліцензування тощо (непрямі обмеження).
11. Добровільне обмеження правомочностей власника здійснюється з його волі на основі договорів позики, найму, забудівлі, заснування сервітутів та ін.
12. Суб'єктивне право власності виникає і зникає при настанні певних юридичних фактів, які називаються підставою права власності.
13. Підстави виникнення права власності ділять на первісні та похідні.
14. До первісних відносяться ті, за яких право власності на майно виникає вперше або окрім волі попереднього власника.
15. До похідних відносяться ті, за яких право власності виникає у нового власника з волі попереднього власника.
16. Право власності припиняється при настанні певних юридичних фактів: а) обставини, пов'язані з припиненням існування об'єкта права власності (споживання палива, харчових продуктів, загибель речі); б) обставини, пов'язані з припиненням існування суб'єкта прав власності; в) примусове відчуження майна власника не з його волі, а на підставах, визначених у законі.
17. Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи, які можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів, які відповідно до закону не можуть їм належати.
18. Об'єктами права приватної власності є житлові будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери тощо.
19. Після прийняття Конституції України 1996 року з'явилися передумови щодо виділення в якості окремої форми власності - комунальної.
20. Суб'єктами права комунальної власності є територіальні громади, а не адміністративно-територіальні одиниці.

21. Специфічними підставами виникнення права комунальної власності є місцеві податки та збори, безхазяйне майно, відумерла спадщина тощо.
22. Суб'єктами права державної власності в межах покладених на них законодавством компетенцій виступають ВР України, Президент України, КМУ України, Фонд державного майна тощо.
23. Специфічними підставами виникнення права державної власності виступають: державні податки та мита, конфіскація, реквізиція тощо.
24. Право спільної власності — це право двох і більше осіб на одне й те саме майно.
25. Ідеальна частка — це частка у праві на річ.
26. Реальна частка визначається при припиненні права спільної власності і розділі речі. У цьому випадку йдеться саме про право на частину речі.
27. Спільне майно може належати сторонам на праві спільної часткової власності і на праві спільної сумісної власності.
28. Сутність спільної часткової власності в тому, що кожний із співвласників має чітко визначену частку у праві власності на спільне майно (ідеальну частку).
29. При спільній сумісній власності розміри часток заздалегідь не визначені, хоч і припускається, що вони рівні.
30. Права на чужі речі — є одним з істотних обмежень права власності, їх сутність полягає в тому, що суб'єкт даного права має змогу користуватися чужою річчю або навіть розпоряджатися нею.
31. У ст. 395 ЦК України зазначено, що речовими правами на чуже майно вважаються: право володіння, сервітут, суперфіцій, емфітевзис. Законом можуть бути передбачені інші речові права на чуже майно.
32. Єдина спільна ознака, що поєднує володіння з правами на чуже майно (речі), — це передбачена у ст. 396 ЦК України можливість захисту права, у тому числі і від власника майна.
33. Речове право на чужу річ може виникати на підставі закону, заповіту, рішення суду. Воно також може бути встановлено договором між особою, яка воліє скористатися чужою річчю, та особою, яка є власником даної речі.
34. Перехід права власності на майно від власника до інших осіб не є підставою для припинення речових прав інших уповноважених осіб на це майно за винятками, встановленими законом або договором.
35. Речові права являють собою юридичні форми, що забезпечують можливість тривалої, незалежної від згоди власника участі однієї особи у праві власності іншої.
36. Суб'єкт речового права має право володіти, частіше користуватися і навіть розпоряджатися чужою річчю (майном) у визначених межах. Здійснення цих правомочностей не повинно шкодити праву власності, обмеженому речовим правом.
37. Володіння - це фактичний стан, за яким володілець має певну річ чи майно, вважає цю річ чи майно своїм, яке належить йому за правом, але самого права не має.
38. Для фактичного стану необхідні два елементи: об'єктивний – фактично мати річ у своєму володінні і суб'єктивний — вважати дану річ своєю такою
39. Західна традиція розглядає володіння як окремих, самостійний інститут. Східна правова традиція характеризується тим, що для неї не притаманно надавати захист безтитульному (фактичному) володінню від власника або іншої уповноваженої особи.
40. Суб'єктами права володіння чужим майном вважаються особи, які тримають його у себе. Таке право володіння може належати одночасно двом або більше особам (ст. 397 ЦК України). Вказане володіння вважається правомірним, якщо інше не впливає із закону або не встановлено рішенням суду (п. 3 ст. 397 ЦК України).
41. У ЦК України передбачені підстави виникнення і припинення права володіння (статті 398—399). Підстави виникнення характерні лише для законного володіння — договір з власником або особою, якій майно було передане власником, та інші підстави, передбачені законом.

42. Згідно зі ст. 399 ЦК України право володіння припиняється у разі: 1) відмови володільця від володіння майном; 2) витребування майна від володільця власником майна або іншою особою; 3) знищення майна; 4) в інших випадках, встановлених законом.
43. Сервітут – це право обмеженого використання чужої речі.
44. Сервітути можуть бути встановлені законом, договором або рішенням суду.
45. ЦК України передбачає наявність двох основних різновидів сервітутів – земельний та особистий.
46. Земельний сервітут може полягати у можливості проходу, проїзду через чужу земельну ділянку, прокладання експлуатації ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо.
47. Особистий сервітут припиняється при відсутності його суб'єкта без поважних причин понад один рік.
48. Обсяг правомочностей суб'єктів емфітевзису та суперфіцію є настільки великий, що практично збігається з правомочностями власника. Проте, на відміну від права власності, суб'єкти емфітевзису та суперфіцію не можуть вільно здійснювати користування та розпорядження майном. Вони обмежені у цьому законом і договором із власником.
49. Емфітевзис — це право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, що виникає на підставі договору між власником земельної ділянки і особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою як землекористувач.
50. Суперфіцій — це право користування чужою земельною ділянкою для забудови.
51. Речові права є похідними від права власності.
52. Речові права мають менший обсяг повноважень, ніж право власності, в іншому разі вони вважалися б власністю.

ТЕМА № 8. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	126
ВСТУП.....	127
1. Поняття цивільно-правової відповідальності	127
2. Види цивільно-правової відповідальності	133
3. Склад правопорушення та умови цивільно-правової відповідальності.....	138
4. Підстави звільнення від відповідальності	146
ВИСНОВКИ З ТЕМИ:	150

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х.: Право, 2012. – Т.2. – 816 с.
2. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: Підручник. – 3-тє вид., допов. – К.: «ВД» Дакор», 2013. – 672 с.
4. Цивільне право України (Загальна частина): Навчальний посібник / кол. авт. – К.: «Хай-Тек Прес», 2013. – 432 с. (видання з грифом МОНМС)
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. - 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – Т.ІІ. – 1120 с.
6. Цивільне право: посібник для підготовки до іспиту / Є.О. Харитонов, Н.Ю. Голубєва. – Видання третє, перероблене та доповнене. – Ч ІІ. – Х.: Одіссей, 2013. – 256 с.

7. Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право. Альбом схем / За ред. Є.О. Мічуріна. – Вид. 4-те, перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2013. – 464 с.
8. Цивільне право України: Загальна частина: [підручник] / І.А. Бірюков, О.Ю. Заїка, С.С. Бичкова; за ред. І.А. Бірюкова, О.Ю. Заїки. – 3-тє вид., змін. Та доповн. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
9. Цивільне право України. Особлива частина: підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданника. – 4-те вид., стереотипне. – К.: Юрінком Інтер, 2014. – 1176 с.
10. Актуальні питання прикладної цивілістики у сфері складання процесуальних документів. Науково-практичний посібник; [за заг. ред. д.ю.н., професора М.М. Ясинка]. – К.: Алерта, 2015. – 814 с.
11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] / За заг. ред. Бобрика В.І. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

ВСТУП

Предметом цивільно-правового регулювання є особисті немайнові та майнові відносини. Але регулювання цивільно-правових відносин вирішує питання організації відносин між суб'єктами цивільного права тільки у разі, якщо реалізація цивільних прав і обов'язків з боку всіх учасників цивільних правовідносин є ідеальною. Якщо відбувається порушення цивільних прав, замість потреби в регулюванні цивільних правовідносин виникає потреба захистити права суб'єктів цивільного права. Відсутність механізму і правових підстав для цивільно-правового захисту усуває можливість стимулювання суб'єктів цивільного права до виконання своїх прав та обов'язків і, відповідно, робить безперспективною ідею цивільно-правового регулювання. Залежно від змісту цивільного правопорушення застосовуються різні засоби цивільно-правового захисту. Основною метою цивільно-правового захисту є відновлення прав суб'єктів, чії права порушені. Водночас цивільне право допускає такі засоби захисту, призначенням яких є додатковий вплив на правопорушника з метою його покарання і стимулювання до позитивного ставлення при виконанні своїх цивільних прав і обов'язків у майбутньому. Різниця в основних цілях різних засобів захисту призвела до їх поділу на *міри захисту* і *міри відповідальності*.

Міри захисту спрямовані на виконання цивільно-правового обов'язку щодо суб'єкта, права якого порушені. Вони можуть бути реалізовані як судовими органами, так і самим уповноваженим суб'єктом, але завжди забезпечені можливістю державного примусу щодо їх реалізації. Міри захисту, як правило, не пов'язані з засудженням поведінки правопорушника (наприклад, двостороння реституція при визнанні угоди недійсною - ст. 216 ЦК України).

Міри відповідальності, крім відновлення прав потерпілого, завжди спричиняють несприятливі наслідки у майновій сфері особи, яка такі права порушила.

І. ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Обов'язковими ознаками цивільно-правової відповідальності є негативні несприятливі наслідки у майновій сфері правопорушника; осуд правопорушення і правопорушника; можливість державного примусу.

Негативні несприятливі наслідки у майновій сфері правопорушника означають зменшення частини його майна. Осуд — це негативна реакція держави і суспільства на правопорушення і правопорушника. *Державний примус* виражається у тому, що міри відповідальності встановлюються у правових нормах, реалізація яких забезпечується примусовою силою держави. Юридична відповідальність завжди призводить до негативних наслідків для винної особи, обмеження її майнових, особистих чи інших інтересів. Тобто правопорушник повинен нести додаткові обтяження. Такими обтяженнями або несприятливими для правопорушника наслідками можуть бути:

- заміна невиконаного обов'язку новим (наприклад, обов'язок відшкодувати збитки, завдані простроченням боржника (ст. 612 ЦК України); зміна умов зобов'язання при односторонній відмові від зобов'язання (ст. 615 ЦК України);
- заміна основного обов'язку новим, додатковим, часто має місце при порушенні абсолютних суб'єктивних прав (наприклад, відшкодування шкоди, завданої власникові земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель, пов'язаних із зниженням їх цінності, ст. 394 ЦК України; відшкодування збитків та моральної шкоди при визнанні правочину недійсним, ст. 216 ЦК України);
- приєднання до порушеного обов'язку нового (наприклад, окрім виконання зобов'язання, обов'язок відшкодувати збитки, сплатити неустойку, ст. 552 ЦК України);
- зміна або припинення правовідношення (статті 16, 22 ЦК України).

Отже, цивільно-правова відповідальність — це правовідношення, що виражається у вигляді несприятливих наслідків майнового і немайнового характеру у боржника, які забезпечуються державним примусом і тягнуть за собою засудження правопорушення і його суб'єкта. Відшкодування збитків, сплата неустойки і втрата завдатку є додатковими до основного обов'язку, бо основний обов'язок боржника полягає у передачі майна, виконанні робіт, наданні послуг тощо і він виконується на еквівалентній та сплатній засадах. Сплачуючи неустойку, втрачаючи завдаток або відшкодовуючи кредиторіві заподіяні збитки, боржник не отримує від нього жодної компенсації, отже, на боржника покладаються невігідні майнові наслідки порушення зобов'язання.

Деякі автори вважають цивільно-правову відповідальність *санкцією* за правопорушення, що тягне для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення на нього нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків. Визначення цивільно-правової відповідальності як санкції має свої правові підстави. Санкція, як і цивільна відповідальність, забезпечена можливістю її реалізації через державний примус і являє собою засновану на правовій нормі примусову міру. Слід зазначити, що відповідальність за правопорушення є санкцією, але не всіляка санкція є відповідальністю. Наприклад, усунення перешкод у здійсненні права користування та розпоряджання своїм майном (ст. 391 ЦК України) за змістом є санкцією, яка є наслідком правопорушення. Але така санкція не пов'язана з додатковими обтяженнями для правопорушника і, отже, є не мірою відповідальності, а мірою захисту речових прав. Санкцією є будь-які правові наслідки правопорушення, у тому числі й ті, застосування яких не тягне за собою настання додаткових несприятливих наслідків для правопорушника. Санкцією норми права можна вважати не тільки передбачені законом міри державно-примусового характеру, що застосовуються судом, господарським судом або іншими компетентними державними чи громадськими органами, а й передбачені законом міри, які можуть застосовуватися самостійно уповноваженою особою до зобов'язаної особи у разі порушення останньою цивільних прав або обов'язків. Так, якщо внаслідок прострочення боржником виконання зобов'язання втратило інтерес для кредитора, він може відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків (ст. 612 ЦК України). Отже, з одного боку, санкція, яка проявляється у цивільно-правовій відповідальності, є мірою відповідальності за правопорушення, з іншого, — цивільно-правова відповідальність є фактично різновидом санкції. Як санкції, міри відповідальності можуть бути поділені на *конфіскаційні*, *стимулюючі* (*штрафні*), *компенсаційні*. Суть і цільова спрямованість кожного з різновидів відображаються в їх назві, а також обумовлюють зміст функціональної спрямованості цивільно-правової відповідальності.

Конфіскаційні санкції — це санкції, що пов'язані з безоплатним вилученням у доход держави майна (наприклад, до особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом (ст. 354 ЦК України).

Штрафні санкції — це ті, які застосовуються до правопорушника незалежно від майнової шкоди, якої зазнала потерпіла сторона внаслідок правопорушення (наприклад, відповідно до ст. 549 ЦК України штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежне виконаного зобов'язання). Від конфіскаційних штрафні санкції відрізняються тим, що перші стягуються з правопорушника в доход держави, другі — на користь потерпілої сторони. Суттєвою ознакою штрафних санкцій є те, що вони застосовуються незалежно від наявності збитків. Така незалежність також виражається у тому, що штрафні санкції застосовуються навіть у розмірі більшому, ніж самі збитки, якщо вони є, і взагалі незалежно від того, чи подано позов про збитки. Наприклад, за затримку у відправленні транспортного засобу, що перевозить пасажирів, або запізнення у прибутті такого транспортного засобу до пункту призначення перевізник сплачує пасажирові штраф, а якщо поїздкапасажирів з пункту пересадки не відбулася внаслідок запізнення транспортного засобу, який доставив його у цей пункт, перевізник зобов'язаний відшкодувати пасажирові завдані збитки (ст. 922 ЦК України).

Компенсаційні санкції — це ті, що призначені відшкодувати потерпілій стороні шкоду, заподіяну правопорушником. Як правило, такі санкції застосовуються у випадках невиконання або неналежного виконання зобов'язання із договору або заподіяння шкоди деліктом (наприклад, відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину (ст. 1177 ЦК України)).

Правовою підставою застосування до правопорушника цивільної відповідальності є норма права. *Фактичною підставою* для застосування міри цивільної відповідальності є скоєння цивільного правопорушення.

Специфічними рисами цивільної відповідальності, які відрізняють її від інших видів юридичної відповідальності, є такі.

По-перше, її *майновий характер*. Застосування цивільно-правової відповідальності завжди пов'язане із втратами майнового характеру у майновій сфері боржника (відшкодуванням заподіяної шкоди, сплатою неустойки (штраф, пеня). Навіть коли правопорушення зачіпає особисті немайнові права або завдає моральної шкоди, застосування цивільно-правової відповідальності реалізується через стягнення на користь потерпілого грошової суми для відшкодування збитків або моральної шкоди (ст. 23 ЦК України).

По-друге, цивільно-правова відповідальність завжди є відповідальністю одного учасника цивільно-правових відносин перед іншим — це відповідальність правопорушника перед потерпілим. Це обумовлено тим, що цивільне право регулює відносини між рівноправними та автономними суб'єктами, а отже, порушення обов'язків одним суб'єктом завжди тягне за собою порушення прав іншого учасника правовідносин. При застосуванні міри кримінальної відповідальності правовідносини виникають перш за все між державою і правопорушником, що пов'язано з більшою суспільною небезпекою кримінальних правопорушень і спрямованістю міри кримінальної відповідальності на особу правопорушника з метою викликати позитивні зміни в особистості правопорушника. У зв'язку з тим, що цивільні правопорушення також можуть зачіпати інтереси суспільства і держави, цивільне право допускає виникнення при застосуванні цивільно правової відповідальності відносин між державою і правопорушником. Такі правовідносини реалізуються у застосуванні до правопорушника мір конфіскаційного характеру і носять виключний для цивільного права характер.

По-третє, особливістю цивільної відповідальності є можливість перевищення розміру відповідальності у порівнянні з розміром заподіяної шкоди або збитків (наприклад, застосування штрафної неустойки, завдаток). Слід звернути увагу на те, що штрафна неустойка за чинним ЦК набуває загального характеру і застосовується завжди, крім випадків, коли законодавством або договором передбачено інше. Саме в такий спосіб втілюється одна зі специфічних ознак цивільної відповідальності у вигляді додаткових обтяжень у майновій сфері правопорушника. Але закон певною мірою намагається

регулювати питання застосування цивільно-правової відповідальності на засадах справедливості шляхом законодавче встановленої можливості зменшення розміру неустойки, якщо він значно перевищує розмір фактично завданих збитків. Так, розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення (ст. 551 ЦК України).

По-четверте, особливістю цивільно-правової відповідальності є застосування рівних за обсягом мір відповідальності за однотипні правопорушення, що забезпечує послідовну реалізацію принципу рівноправності учасників цивільно-правових відносин. Значення цивільно-правової відповідальності відображається в її функціях. Попереджувально-виховна функція відповідальності спрямована на попередження правопорушень. Міри цивільно-правової відповідальності стимулюють боржника (приватна превенція) та інших (загальна превенція) учасників цивільних відносин до належного виконання своїх зобов'язань. Репресивна функція означає покарання правопорушника, яке виражається у додаткових несприятливих зобов'язаннях, що забезпечуються примусовою силою держави.

Компенсаційна функція проявляється у ліквідації несприятливих наслідків у потерпілого (кредитора) за рахунок порушника (боржника). Сигналізаційна функція має велике значення для інших партнерів боржника, оскільки може служити сигналом про можливість недоліків у поведінці боржника, які можуть виявитися у нових правовідносинах при заподіянні правопорушення. До принципів цивільно-правової відповідальності можна віднести принципи: 1) законності (обов'язкове виконання суб'єктами цивільного права імперативних вимог, викладених у нормі права щодо відповідальності); 2) невідворотності відповідальності (обов'язкове застосування відповідальності до будь-якого правопорушника); 3) індивідуалізації (допускається врахування ступеня суспільної небезпеки правопорушення, форми вини, майнового стану правопорушника та ін. (наприклад, ст. 1193 ЦК України встановлює можливість урахування вини потерпілого і матеріального становища фізичної особи, яка завдала шкоди); 4) принцип повного відшкодування шкоди (відновлення майнового становища потерпілого до стану, який існував до правопорушення (ст. 1166 ЦК України); 5) принцип рівності сторін; 6) принцип поєднання особистих інтересів із суспільними (здійснення права не повинно шкодити інтересам і цивільним правам суспільства та іншим суб'єктам цивільного права; наприклад, фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю (ст. 282 ЦК України). Розвиток страхування цивільної відповідальності, а також соціального страхування тлумачиться багатьма західними юристами як свідоцтво згасання цивільної відповідальності, як мінімум у сфері деліктних правовідносин. На їх думку, заміна цивільної відповідальності страхуванням призводить не до посилення захисту потерпілих, а до його послаблення, тому що, розраховуючи на страхування відповідальності внаслідок своєї діяльності, особа поводиться більш необачно і, відповідно, більш соціально небезпечно, їхні опоненти заперечують, що страхування є найбільш оптимальним засобом відшкодування, але у зв'язку з тим, що страхування не може виконувати кримінальну і, відповідно, репресивну функцію, страхування доповнюється можливістю стягнення шкоди шляхом встановлення можливості стягнення відшкодуваної страхувальником шкоди через регресні позови. Отже, розвиток страхування цивільної відповідальності супроводжується часто не заміною цивільної відповідальності в цілому інститутом страхування, а відродженням майнової винної відповідальності, але вже на етапі розгляду регрес-них вимог страхувальника до застрахованої особи.

Принцип каналізування цивільної відповідальності полягає у тому, що відповідальність несе тільки одна особа, вказана у нормативному акті, незалежно від того, заподіяна шкода нею самою чи іншими особами. Як правило, забороняється переносити відповідальність на дійсних заподіювачів шкоди, за винятком, коли, наприклад, між

сторонами є спеціальна угода з цього питання. Так, виняткова відповідальність оператора атомної установки може бути прямо закріплена у законі. Вона отримала назву «юридичного каналізування» за законодавством Франції, Японії, Нідерландів, Англії, Швеції, Швейцарії, Бельгії, Іспанії та інших країн. Потерпілий від ядерного інциденту може звернутися з позовом про відшкодування шкоди тільки до оператора ядерної установки. Усі інші винні особи звільнюються від майнової відповідальності, за винятком випадків, коли в оператора з ними укладена спеціальна угода. Необхідність, з одного боку, відшкодування шкоди, заподіяної невинними діями (наприклад, випадкової шкоди), з іншого, — несправедливість покарання невинних осіб через притягнення їх до відповідальності змушує шукати шляхи вирішення проблеми безвинної відповідальності.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

1. Обов'язковими ознаками цивільно-правової відповідальності є негативні несприятливі наслідки у майновій сфері правопорушника; осуд правопорушення і правопорушника; можливість державного примусу.
2. Цивільно-правова відповідальність — це правовідношення, що виражається у вигляді несприятливих наслідків майнового і немайнового характеру у боржника, які забезпечуються державним примусом і тягнуть за собою засудження правопорушення і його суб'єкта.
3. Конфіскаційні санкції — це санкції, що пов'язані з безоплатним вилученням у доход держави майна (наприклад, до особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом.
4. Штрафні санкції — це ті, які застосовуються до правопорушника незалежно від майнової шкоди, якої зазнала потерпіла сторона внаслідок правопорушення.
5. Компенсаційні санкції — це ті, що призначені відшкодувати потерпілій стороні шкоду, заподіяну правопорушником.
6. Правовою підставою застосування до правопорушника цивільної відповідальності є норма права. Фактичною підставою для застосування міри цивільної відповідальності є скоєння цивільного правопорушення.

II. ПИТАННЯ ВИДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Поділ цивільно-правової відповідальності на види може відбуватися за різноманітними критеріями залежно від того, з якою метою такий поділ здійснюється. Види цивільно-правової відповідальності розрізняються за інститутами цивільного права: інститутом договірних зобов'язань та інститутом позадоговірних зобов'язань. Залежно від підстав застосування відповідальності розрізняють відповідальність договірну і позадоговірну (деліктну); суб'єктів — цивільно-правова відповідальність може бути індивідуальною або спільною (частковою, солідарною, субсидіарною); характеру відповідальності — виокремлюють міри, що впливають безпосередньо на свідомість особи (міри особистого характеру), і ті, що впливають опосередковано через майнові права й інтереси правопорушника; цілей відповідальності — міри відповідальності можна поділити на відновлювальні (відшкодування шкоди) і каральні (репресивні і превентивні) (стягнення неустойки, конфіскаційні міри та ін.); розмірів і обсягу — відповідальність буває повна, обмежена, підвищена; характеру поділу відповідальності між кількома правопорушниками — виокремлюють часткову, солідарну і субсидіарну відповідальність. Договірна і позадоговірна (деліктна) відповідальність. Юридичне значення поділу відповідальності на договірну і позадоговірну полягає у тому, що форми і розміри позадоговірної відповідальності визначаються тільки законом, водночас як договірної відповідальності — визначаються як законом, так і умовами договору. Договором може бути передбачена відповідальність, у тому числі за правопорушення, за які чинне законодавство відповідальності не передбачає, або інша форма відповідальності, ніж та,

що прямо передбачена законодавством. Сторонами також може бути підвищено або занижено розмір відповідальності порівняно з тією, що передбачена законодавством, якщо законом не передбачено інше. Наприклад, розмір неустойки, встановлений законом, у договорі може бути збільшений або зменшений, крім випадків, передбачених законом (ст. 551 ЦК України). Договірна відповідальність настає у разі порушення договірного зобов'язання. Позадоговірна відповідальність має місце у випадку заподіяння правопорушення боржником, який не був з кредитором у договірних правовідносинах.

При заподіянні позадоговірної (деліктної) шкоди відбувається порушення правоохоронних правовідносин, у яких абсолютним правам (наприклад, право власності) суб'єктів цивільного права кореспондує пасивний обов'язок боржника не порушувати ці права. У зв'язку з тим, що такі абсолютні права гарантовані державою і перебувають під її охороною, закон є єдиною підставою, що дозволяє такі права захистити. Деліктна відповідальність виникає з моменту заподіяння шкоди майну або особі потерпілого (кредитора). Правила про деліктну відповідальність не можуть змінюватися за угодою сторін. Звичайно, відповідальність виключається, якщо не було умов для вільного формування волі і волевиявлення або шкідливі події наступили поза волею особи, тобто поза сферою її конт ролю.

Договірна відповідальність впливає з порушення регулятивних правовідносин і настає при невиконанні або неналежному виконанні боржником свого обов'язку у відносному правопорушенні, де конкретному праву кредитора відповідає конкретний обов'язок боржника, а зміст обов'язку відшкодування шкоди у разі порушення зобов'язань міститься в умовах договору, сформованих за взаємною згодою сторін. Принцип свободи договору

обумовлює диспозитивний характер більшості норм інституту договірної відповідальності.

Підставою застосування договірної відповідальності є не сам договір, а факт заподіяння шкоди невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання: саме у цьому і проявляється диспозитивний характер договірної відповідальності. Проте слід взяти до уваги той фактор, що диспозитивність договірної відповідальності також має певні межі, встановлені законом. Правочин, яким скасовується чи обмежується відповідальність за умисне порушення зобов'язання, є нікчемним (ст. 614 ЦК України).

Часткова, солідарна і субсидіарна відповідальність має значення і застосовується тоді, коли правопорушення скоєне кількома особами. Часткова відповідальність настає у всіх випадках, коли законом, іншим правовим актом або договором не передбачено інше. Правило про застосування часткової відповідальності є загальним правилом і впливає з часткового характеру договірних зобов'язань. Часткове зобов'язання має місце тоді, коли у ньому беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, і кожен із кредиторів має право вимагати виконання, а кожен із боржників повинен виконати зобов'язання у певній частці. Часткова відповідальність передбачає, що кожний з боржників несе перед кредитором відповідальність тільки у тій частці, яка припадає на нього відповідно до закону або договору. Частки кожного з боржників визнаються рівними, якщо законом або договором не визначений інший їх розмір. Зокрема, ст. 540 ЦК України передбачено, що якщо у зобов'язанні беруть участь кілька боржників, кожний з них повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства.

Солідарні зобов'язання максимально забезпечують захист прав кредитора, і тому випадки встановлення саме солідарної відповідальності як у договірних, так і позадоговірних зобов'язаннях дуже часті. Солідарний обов'язок або солідарна вимога виникають у випадках, встановлених договором або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання (ст. 541 ЦК України). Солідарна відповідальність дозволяє кредитору притягнути до відповідальності будь-кого з боржників у повному обсязі або частково, дає кредитору додаткові гарантії щодо завданої шкоди та її відшкодування, дає

можливість звернутися з вимогою про стягнення до будь-кого з боржників, у кого є достатньо майна для задоволення вимог. Усі боржники залишаються зобов'язаними до тих пір, поки зобов'язання не буде виконане повністю.

Субсидіарна відповідальність настає тоді, коли в зобов'язанні беруть участь два боржники, один з яких основний, інший — додатковий (субсидіарний). Субсидіарна відповідальність може впливати із закону, інших правових актів, умов договору. Основна мета встановлення такого виду відповідальності — посилення гарантій забезпечення права кредитора на відшкодування заподіяної йому шкоди за рахунок інших осіб, які в основному зобов'язанні безпосередньої участі не беруть (додаткових боржників) (ст. 619 ЦК України). Додатковий боржник несе відповідальність за основного боржника у разі, якщо кредитор не може задовольнити свої вимоги за рахунок основного боржника. Така ситуація можлива у випадках, коли: 1) основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора (ст. 619 ЦК України «Субсидіарна відповідальність»); 2) кредитор не отримав у розумний термін від основного боржника відповіді на заявлену вимогу (ст. 619 ЦК України «Субсидіарна відповідальність»); 3) майна основного боржника недостатньо для задоволення вимог кредитора у повному обсязі (наприклад, ст. 1043 ЦК України «Відповідальність управителя»). У зв'язку з тим, що частими є випадки, коли у виконанні зобов'язання, крім основного боржника, можуть брати участь інші особи, субсидіарну відповідальність слід відрізнити від відповідальності боржника за дії третіх осіб. Така відповідальність настає тоді, коли боржник перекладає обов'язок виконання зобов'язання на третю особу. Водночас, якщо законодавством не встановлено обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто, умовами договору може бути передбачено, що зобов'язання породжує для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора (ст. 511 ЦК України). У цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника іншою особою (ст. 528 ЦК України). Винятки із загального правила також можуть впливати безпосередньо з нормативних актів, внаслідок чого відповідальність перед кредитором перекладається на третю особу, яка не виконала зобов'язання. Так, наприклад, якщо відповідно до договору непрямого лізингу вибір продавця (постачальника) предмета договору лізингу здійснено лізингоодержувачем, перед лізингоодержувачем за порушення зобов'язання несе відповідальність продавець (постачальник) (ст. 808 ЦК України). Окрім того, законом встановлено право іншої особи задовольнити вимогу кредитора без згоди боржника у разі небезпеки втратити право на майно боржника (право оренди, право застави тощо) внаслідок звернення кредитором стягнення на це майно. У цьому разі до іншої особи переходять права кредитора у зобов'язанні (ст.ст. 512—519 ЦК України).

Відповідальність юридичної особи за шкоду, заподіяну її працівниками, не є ні субсидіарною відповідальністю, ні відповідальністю за дії третіх осіб, тому що дії працівників юридичної особи під час виконання ними своїх трудових обов'язків вважаються діями самої юридичної особи. Повна, обмежена, підвищена відповідальність. Одним з основних принципів цивільно-правової відповідальності є принцип повного відшкодування заподіяної правопорушенням шкоди, відповідно до якого майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується у повному обсязі особою, яка її завдала (ст. 1166 ЦК України). Законодавством допускаються винятки із загального правила, коли розмір відшкодування може бути обмежено або збільшено безпосередньо законом або умовами договору. Укладаючи договір, сторони мають право передбачити у ньому умови про зменшення збитків, про додаткові підстави звільнення боржника від відповідальності, але не про повне звільнення його від відповідальності за порушення договору. Угода про обмеження відповідальності договором, якщо в законі передбачено інше (повна або збільшена відповідальність), вважається нікчемною. Нікчемною також є угода сторін про обмеження відповідальності за навмисне заподіяння шкоди. Наприклад, нікчемним

визнається правочин щодо звільнення продавця від відповідальності або щодо її обмеження у разі витребування товару у покупця третьою особою (ст. 661 ЦК України); нікчемними визнаються умови договору, що обмежують права покупця — фізичної особи порівняно з правами, встановленими законодавством, у тому числі законодавством про захист прав споживачів (ст. 698 ЦК України).

Допускається зменшення (обмеження) розміру відповідальності правопорушника, якщо:

- 1) доказана вина обох сторін у невиконанні або неналежному виконанні зобов'язання;
- 2) кредитор навмисно чи необачно сприяв збільшенню розміру збитків або не вжив заходів щодо їх зменшення;
- 3) суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоди завдано вчиненням злочину (ст. 1193 ЦК України). Відповідальність, яка настає з вини обох сторін (кредитора і боржника), іноді називають змішаною. І хоча відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язання несе тільки боржник, зменшення обсягу такої відповідальності для боржника дає право зробити припущення, що частина його відповідальності перерозподіляється між ним і кредитором. Кредитор внаслідок такого перерозподілу отримує відшкодування не в повному обсязі.

Змішану відповідальність не слід плутати зі спільним заподіянням шкоди, яке здійснюється кількома боржниками, але сам потерпілий залишається невинним. У разі спільного заподіяння шкоди настає часткова або солідарна відповідальність. Особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. За заявою потерпілого суд може визначити відповідальність осіб, які спільно завдали шкоди, у частці відповідно до ступеня їхньої вини (ст. 1190 ЦК України).

Підвищена відповідальність настає на умовах і в обсязі, передбачених законом. Наприклад, ст. 1200 ЦК України прямо передбачено, що розмір відшкодування шкоди, завданої смертю потерпілого, може бути збільшений законом. Закон також допускає збільшення умовами договору законодавче встановленого розміру неустойки, предметом якої є грошова сума (ст. 551 ЦК України).

У сучасному цивільному праві західних країн склалася тенденція до відходу від принципу повного відшкодування шкоди у бік встановлення максимальних меж майнової відповідальності. Основна причина такої тенденції полягає в тому, що багато видів господарської діяльності пов'язано з небезпекою заподіяння астрономічних збитків, які виходять далеко за межі фінансових можливостей підприємця. Страхування цивільної відповідальності може зменшити таку загрозу, але усунути її повністю не в змозі. Обмеження відповідальності здійснюється законом, судом або за згодою сторін. Водночас в останні роки законодавство західних країн забороняє включати до споживчих договорів положення, які обмежували б відповідальність комерсанта перед споживачами або звільняли комерсанта від відповідальності взагалі.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. У формі цивільно-правової відповідальності виражаються ті додаткові обтяження, що покладаються на правопорушника.
2. Види цивільно-правової відповідальності розрізняються за інститутами цивільного права: інститутом договірних зобов'язань та інститутом позадоговірних зобов'язань. Залежно від підстав застосування відповідальності розрізняють відповідальність договірну і позадоговірну (деліктну); суб'єктів — цивільно-правова відповідальність може бути індивідуальною або спільною (частковою, солідарною, субсидіарною); характеру відповідальності — виокремлюють міри, що впливають безпосередньо на свідомість особи (міри особистого характеру), і ті, що впливають опосередковано через майнові

права й інтереси правопорушника; цілей відповідальності — міри відповідальності можна поділити на відновлювальні (відшкодування шкоди) і каральні (репресивні і превентивні) (стягнення неустойки, конфіскаційні міри та ін.); розмірів і обсягу відповідальність буває повна, обмежена, підвищена; характеру поділу відповідальності між кількома правопорушниками — виокремлюють часткову, солідарну і субсидіарну відповідальність.

III. ПИТАННЯ СКЛАДУ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА УМОВИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Склад правопорушення. Цивільно-правова відповідальність завжди реалізується у правовідношенні. Змістом такого правовідношення є обов'язок правопорушника здійснити певні дії і право кредитора вимагати виконання обов'язку боржником. Юридичні підстави цивільної відповідальності встановлені у законодавстві, а фактичною підставою є склад цивільного правопорушення. До складу правопорушення, як правило, входять об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони.

Об'єктом правопорушення є суспільні правовідносини, що регулюються цивільним правом.

Суб'єктом є правопорушник. Слід зауважити, що, крім правопорушника, безпосереднім заподіювачем шкоди може бути й інша особа. Наприклад, боржник відповідає за невиконання або неналежне виконання зобов'язання третіми особами, які повинні були виконати зобов'язання, якщо законодавче не встановлено, що відповідальність несе третя особа, яка безпосередньо виконувала зобов'язання. На думку Тархова В. О., незважаючи на те, що більшість юристів виступає за складний склад правопорушення, найбільш правильним є очищення його від інших обставин. Він пояснює це тим, що об'єкт у цивільному праві розглядається лише у загальних рисах, конкретизувати його немає необхідності, тому що на кваліфікацію правопорушення це впливає тільки за загальним поділом абсолютних та відносних прав. Суб'єкт також, як правило, сприймається лише у загальних рисах. Найбільш ретельно необхідно аналізувати лише об'єктивну сторону у зв'язку з тим, що вона поділяється на три самостійних елементи складу правопорушення: протиправність, шкоду, причинний зв'язок, а також суб'єктивну сторону, яка звужується до поняття вини, тобто не розглядаються такі риси, як мотиви, емоції і т. ін., які мають велике значення для вирішення питання про покарання, але не мають значення для головної у цивільному праві компенсаційної функції.

До об'єктивної сторони відносять: 1) шкоду, заподіяну правопорушенням; 2) протиправність поведінки правопорушника; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою.

Суб'єктивну сторону складу правопорушення складає вина правопорушника, яка в окремих випадках опосередкована іншими суб'єктивними обставинами (ціль, мотив, емоції та ін.).

2. Умовами цивільно-правової відповідальності є наявність:

- 1) протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи;
- 2) шкідливого результату такої поведінки (шкоди);
- 3) причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою;
- 4) вини особи, яка заподіяла шкоду.

Перші три умови — протиправність, шкода, причинний зв'язок є об'єктивними і належать до такого елемента складу правопорушення, як об'єктивна сторона, а четверта — вина — є суб'єктивною підставою цивільно-правової відповідальності і належить до суб'єктивної сторони у складі правопорушення.

У випадках, передбачених законом або договором, відповідальність настає при неповному (урізаному) складі правопорушення. Відповідно до деяких норм права вина не вважається необхідною умовою відповідальності (наприклад, у випадках, встановлених законодавством, відповідальність за завдану моральну шкоду настає незалежно від вини

органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала, ст. 1167 ЦК України). У зв'язку з цим іноді виникають підстави для тверджень про існування відповідальності без вини. Питання про можливість відповідальності без вини є предметом наукових спорів учених-юристів і поки що остаточно не вирішено. В юридичній літературі також іноді пропонується вважати можливим притягнення до відповідальності за відсутності збитків і, відповідно, причинного зв'язку. Яскравим прикладом такого застосування мір відповідальності є стягнення неустойки. Зокрема, ст. 624 ЦК України передбачає, що коли за порушення зобов'язання встановлено неустойку, то вона підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків.

Серед умов відповідальності можна виокремити загальні (типові) умови цивільно-правової відповідальності, які властиві більшості випадків притягнення до відповідальності, а також спеціальні умови, які властиві лише окремим випадкам або видам правопорушення (наприклад, особливості відшкодування ядерної шкоди встановлюються законом, ст. 1189 ЦК України; у випадках відшкодування шкоди, завданої посадовою або службовою особою органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, необхідно щоб заподіювач шкоди відповідав специфічним ознакам посадової або службової особи (ст. 1174 ЦК України). Слід зазначити, що останні, як правило, є лише конкретизацією загальних умов щодо обставин даної конкретної справи.

Протиправна поведінка — це поведінка відповідальної особи, що не відповідає вимогам закону, договору, яка тягне за собою порушення (зменшення, обмеження) майнових прав (благ) і законних інтересів іншої особи, дістала вираження у невиконанні чи неналежному виконанні договірної зобов'язання або в заподіянні позадоговірної шкоди життю, здоров'ю чи майну іншої особи тощо. Протиправність у цивільному праві обов'язково порушує і об'єктивне, і суб'єктивне цивільне право. Поведінка визнається протиправною незалежно від того, знав чи не знав правопорушник про неправомірність своєї поведінки. Протиправна поведінка завжди проявляється у конкретних формах, які безпосередньо пов'язані з характером юридичних обов'язків. Юристів давно цікавило питання, наскільки особа зобов'язана діяти в інтересах інших з тим, щоб бездіяльність не стала підставою відповідальності перед ними. Сучасні юристи вважають, що протиправна бездіяльність не зводиться до простої пасивності суб'єктів, а полягає в утриманні від певних дій.

Шкода. Під шкодою розуміють зменшення або втрату (загибель) певного особистого чи майнового блага. Зменшення або втрата майна потерпілого тягне за собою виникнення майнової шкоди, а також особистого блага — немайнової шкоди, яку також називають моральною шкодою. Оскільки відшкодування шкоди можна застосовувати у всіх випадках порушення цивільних прав, за деякими винятками, передбаченими законом або договором, ця форма цивільно-правової відповідальності належить до загальних умов цивільно-правової відповідальності. Одним із способів відшкодування майнової шкоди є відшкодування збитків. Як правова категорія, збитки — це викликані неправомірною поведінкою негативні наслідки у майновій сфері потерпілого. Збитками також називають грошовий вираз майнової шкоди. Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Майнова шкода поділяється на дві частини. Перша частина негативних наслідків називається реальною шкодою і виражається у зменшенні (пошкодженні або знищенні) майна потерпілого (ст. 22 ЦК України). Реальна шкода містить у собі витрати, які особа, права якої порушено, зробила або мусить зробити для відновлення порушеного права у зв'язку з втратою або пошкодженням її майна, тобто як витрати, що особа вже зазнала, так і витрати на пошкодження пошкодженої речі, які особа вимушена буде здійснити. Розмір відшкодування шкоди при пошкодженні майна складе різниця між вартістю майна до його пошкодження і після, а не вартість одного окремо взятого пошкодженого елемента речі.

Пошкодження речі може означати всі несприятливі зміни як тимчасового характеру (тобто ті, що вимагають певних витрат на їх поладження), так і незворотні, які допускають використання речей за призначенням, але зі зниженням їх вартості, а також іноді такі, що призводять до загибелі речі. На вимогу особи, якій завдано шкоди, майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема шкода, завдана майну, може відшкодовуватися в натурі (передання речі того самого роду та тієї самої якості, поладження пошкодженої речі тощо).

Доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене, називають упущеною вигодою (неодержаними доходами). Якщо особа, яка порушила право, у зв'язку з цим одержала доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право. Проте законодавством можуть бути встановлені винятки із загального правила.

Різниця між реальною шкодою та упущеною вигодою полягає у тому, що в першому випадку майно кредитора (потерпілого) внаслідок заподіяння шкоди зменшується, а в другому випадку не збільшується, хоча мало б збільшитися, якби не було шкідливої поведінки іншої сторони. Відповідно до правил, за якими обраховується розмір збитків, якщо інше не передбачено законом або договором, під час визначення збитків беруться до уваги ринкові ціни, що існували на день добровільного задоволення вимоги кредитора, у місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не була задоволена добровільно — у день вчинення позову. Суд може задовольнити вимогу щодо відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення.

При визначенні упущеної вигоди (неодержаних доходів) враховуються вжиті кредитором заходи для їх одержання (ст. 623 ЦК України). При обрахуванні розміру упущеної вигоди мають враховуватися тільки ті точні дані, які безспірно підтверджують реальну можливість отримання грошових сум або інших цінностей, якби зобов'язання було виконано боржником належним чином. Нічим не підтверджені розрахунки кредитора про можливі доходи до уваги братися не повинні. Обґрунтування і доказ розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання, здійснюється кредитором. Така вимога обумовлена основною спрямованістю інститутів цивільно-правової відповідальності саме на відшкодування заподіяних збитків.

Відшкодування позадоговірної шкоди відбувається за принципом генерального делікту, тобто повного відшкодування заподіяної шкоди. Конкретні механізми і порядок обрахування заподіяної шкоди можуть бути в окремих випадках встановлені законом. Встановлення певних правил відшкодування стосується, в першу чергу, відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю громадян, що є додатковою гарантією об'єктивного обрахування заподіяної шкоди.

Моральна (немайнова) шкода — це такі наслідки правопорушення, які не мають економічного змісту і вартісної форми, можуть полягати у: 1) фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи (ст. 23 ЦК України).

Причинний зв'язок. Важливою умовою цивільно-правової відповідальності є причинний зв'язок між протиправною поведінкою правопорушника і шкодою, якої зазнала потерпіла сторона. Доказ наявності причинного зв'язку є обов'язком кредитора (потерпілого). У зв'язку з тим, що цивільним правом для притягнення до цивільної відповідальності допускається неповний склад правопорушення, встановлення причинного зв'язку є необхідним лише в умовах, коли така шкода дійсно заподіяна. Якщо

немає шкоди, немає необхідності доказувати існування причинного зв'язку. Цивілістичною наукою розроблено цілий ряд теорій причинного зв'язку, але найбільш поширеною є теорія прямого і непрямого причинного зв'язку, яка базується на двох основних загально філософських положеннях. По-перше, причинність — це об'єктивний зв'язок між явищами, що існує незалежно від нашої свідомості. Тому є неправильним при вирішенні питання про причинний зв'язок керуватися можливістю або ступенем передбачення правопорушником шкідливих наслідків. Можливість передбачати настання збитків носить суб'єктивний характер і має значення при вирішенні питання щодо вини правопорушника, а не причинного зв'язку. По-друге, причина і наслідок мають значення лише щодо даного конкретного випадку. Виходячи за межі конкретного випадку, він пов'язується з усім ланцюжком взаємодії матеріального світу, в якому уявлення про причини і наслідки сходяться і переплітаються, весь час міняючись місцями. Слід обмежуватися з'ясуванням безпосередньої причини, тобто найближчого щодо шкоди явища.

Протиправна поведінка особи тільки тоді є причиною шкоди, коли вона прямо (безпосередньо) пов'язана зі збитками. Непрямий (опосередкований) зв'язок між протиправною поведінкою і збитками означає лише, що поведінка оцінюється за межами конкретного випадку і, відповідно, за межами юридичне значимого зв'язку.

Теорію прямого і непрямого причинного зв'язку широко застосовують у випадках, коли шкода виникає внаслідок дії (бездіяльності) кількох осіб. У цьому разі всі протиправні дії, які прямо (безпосередньо) пов'язані з наслідком, слід розглядати як причини заподіяння шкоди, якщо індивідуальні особливості таких дій дістали відображення у протиправному результаті. Однією з таких теорій є теорія необхідної умови, відповідно до якої причиною протиправного результату може бути будь-яка обставина, за відсутності якої наслідок не настав би. Це призводить до відповідальності за найвіддаленіші від випадку події, що досліджуються, тому що ланцюжок причин і наслідків, керуючись цією теорією, важно перервати. Щоб обмежити ряд причин і наслідків, представники цієї теорії намагаються обмежити ланцюжок причин і наслідків за допомогою суб'єктивних критеріїв, тобто вирішення питання ставиться у залежність від вини і протиправності.

Відповідно до теорії можливостей і дійсності одні фактори створюють можливість реалізації протиправного наслідку, водночас як інші перетворюють їх можливість у дійсність. Ті фактори, що перетворюють можливість у дійсність, завжди перебувають у причинному зв'язку з протиправним наслідком. Інші, які лише створюють можливість настання протиправного результату, можуть як бути, так і не бути у причинному зв'язку з указаним наслідком. Якщо поведінкою особи створюється конкретна можливість, то наявним є причинний зв'язок, достатній для притягнення до відповідальності. Коли поведінкою особи створюється лише абстрактна можливість настання протиправного результату, відповідальність має виключатися у зв'язку з відсутністю юридичне значимого причинного зв'язку. Під конкретною слід розуміти таку можливість, яка перетворюється на дійсність обставинами, що об'єктивно повторюються у даних ситуаціях, завдяки чому в особи з'являється можливість передбачати настання протиправних наслідків. Абстрактна можливість перетворюється на дійсність обставинами, які об'єктивно не повторюються у даних обставинах, що обумовлює неможливість особою передбачити настання протиправного результату.

Отже, критерій, за допомогою якого встановлюється юридичне значимий причинний зв'язок, фактично залежить від такої суб'єктивної умови, як вина. Вина особи. Завданням цивільного права є усунення шкідливих наслідків, заподіяних правопорушенням, і для нього є важливим лише одне — встановити наявність правопорушення, що дає підстави покласти відповідальність на винну особу, яка його заподіяла. У зв'язку з тим, що міри цивільно-правової відповідальності не тільки спрямовані на задоволення майнового інтересу потерпілого, а й призначені запобігати

цивільному правопорушенню поряд з протиправністю, збитками і причинним зв'язком, необхідна ще одна умова відповідальності — вина заподіювача шкоди. Вина у цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

Умисел як форма вини має місце у поведінці особи тоді, коли правопорушник усвідомлює суспільне небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачає його суспільне небезпечні наслідки і бажає їх (наприклад, боржник, знаючи, що своїми діями може викликати шкідливий результат у майновій сфері кредитора, все ж свідомо не виконує зобов'язання).

Правопорушення визнається вчиненим з необережності, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї протиправної поведінки, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити. Відсутність вини доказывается особою, яка порушила зобов'язання. Отже, у цивільному праві, на відміну від кримінального, діє припущення (презумпція) вини правопорушника. Особа визнається невинною, якщо за такого ступеня обачності і чутливості, які від неї вимагалися відповідно до характеру зобов'язання, вона вжила всіх заходів для належного виконання зобов'язання.

Відсутність вини доводится особою, яка порушила зобов'язання, адже потерпілий не може знати, до яких заходів вдавався правопорушник, щоб виконати зобов'язання, і які психічні процеси відбувалися. Право порушника доказувати свою невинність не позбавляє потерпілого права давати суду свої докази вини боржника. Так, за ст. 178 Кодексу торговельного мореплавства перевізник не відповідає за нестачу вантажу, що прибув до порту призначення у супроводі провідника відправника або одержувача, якщо тільки одержувач не доведе, що нестача вантажу сталася з вини перевізника. Вина є умовою відповідальності не лише фізичної (громадянина), а й юридичної особи. У зобов'язаннях із заподіяння шкоди вина юридичної особи проявляється у винних діях чи бездіяльності її працівників, вчинених під час виконання ними своїх трудових (службових) обов'язків (ст. 1172 ЦК України). Підприємницькі товариства, кооперативи відшкодовують шкоду, завдану їхнім учасником (членом) під час здійснення ним підприємницької або іншої діяльності від імені товариства чи кооперативу.

Така відповідальність є відповідальністю самої юридичної особи, у зв'язку з чим особа відповідає не за чужі, а за свої дії. Вина юридичної особи може виражатися як у діях окремих осіб, так і в діях усього колективу. Хоча вина юридичної особи і виражається у вині конкретних осіб, діяльність юридичної особи здійснюється, як правило, не однією особою, а колективом, у якому відсутність, недогляд або помилка певної особи можуть і повинні бути замінені діями інших членів колективу. Саме тому невинність конкретного виконавця не означає відсутності вини юридичної особи в цілому, і навпаки, вина юридичної особи не може зводитися лише до вини окремих осіб і є виною колективу як єдиного цілого.

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цієї особи (ст. 1174 ЦК України). У разі, коли законодавством допускається покладення виконання зобов'язання на третіх осіб, відповідальність за виконання або неналежне виконання зобов'язання несе сторона за договором, з якого виникло правопорушення, якщо законодавством або договором не передбачено, що відповідальність несе безпосередній виконавець.

Отже, боржник відповідає як за власну винну поведінку, так і за вину залучених ним до виконання зобов'язання третіх осіб, на яких було перекладено виконання свого обов'язку повністю або частково (ст.ст. 528, 618 ЦК України).

У разі, коли шкода заподіяна за наявності вини обох сторін, тобто як боржника (потерпілого), так і кредитора, вводиться поняття змішаної вини. Оскільки при змішаній вині неможливо визначити, яка частина збитків є наслідком винної поведінки боржника, яка — самого кредитора, єдиним критерієм, яким можна керуватися при розподілі між ними збитків, може бути ступінь (форма) вини боржника і кредитора. При цьому чим більшим є ступінь вини однієї зі сторін, тим більша частина збитків їй належить.

У позадоговірних зобов'язаннях: 1) враховується тільки груба вина потерпілого, а проста (легка) необережність значення не має; 2) відповідальність безпосереднього заподіювача шкоди може бути не тільки зменшено, а й звільнено його від відповідальності взагалі. Слід зауважити, що шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується. Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, — також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом. Суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоди завдано вчиненням злочину (ст. 1193 ЦК України).

У зв'язку з тим, що ні в цивільному законодавстві, ні в судовій практиці чітких критеріїв розмежування необережності на легку і грубу немає, вирішення питання існування змішаної вини і зменшення обсягу відповідальності залежить від характеру вимог законодавства, які не дотримані особою в тій чи іншій ситуації. Змішану вину необхідно відрізнити від спільного заподіяння шкоди, де шкода також завдається кількома особами, але вина потерпілого у скоєному відсутня.

Багато спорів точиться щодо існування відповідальності без вини, на користь якої наводяться приклади відповідальності щодо ст.ст. 612, 900, 950, 1187 ЦК України та інших, де регламентується можливість притягнення до відповідальності за випадкове заподіяння шкоди на законних або договірних підставах. Окрім того, принцип генерального делікту проголошує, що будь-яка заподіяна суб'єкту цивільних прав шкода повинна бути відшкодована і що майнові права та інтереси потерпілого навіть у разі заподіяння шкоди невинними діями (бездіяльністю) правопорушника не повинні бути ущемлені. У договірних правовідносинах відповідальність незалежно від вини також може бути передбачена домовленістю сторін (ст. 614 ЦК України). Розвиток інституту «безвинної відповідальності» обумовив широке застосування страхування цивільної відповідальності, спрямоване, перш за все, на створення засад для повернення відповідної майнової компенсації особі, яка зазнала певної шкоди внаслідок правопорушення. Механізм страхування цивільної відповідальності має ряд переваг у порівнянні з інститутом безвинної відповідальності, що створює практично абсолютну гарантію отримання компенсації у спрощеному порядку.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

1. Умовами цивільно-правової відповідальності є наявність:

1) протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи; 2) шкідливого результату такої поведінки (шкоди); 3) причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вини особи, яка заподіяла шкоду.

2. Перші три умови — протиправність, шкода, причинний зв'язок є об'єктивними і належать до такого елемента складу правопорушення, як об'єктивна сторона, а четверта — вина — є суб'єктивною підставою цивільно-правової відповідальності і належить до суб'єктивної сторони у складі правопорушення.

3. Протиправна поведінка — це поведінка відповідальної особи, що не відповідає вимогам закону, договору, яка тягне за собою порушення (зменшення, обмеження) майнових прав (благ) і законних інтересів іншої особи, дістала вираження у невиконанні чи неналежному виконанні договірної зобов'язання або в заподіянні позадоговірної шкоди життю, здоров'ю чи майну іншої особи тощо.

3. Під шкодою розуміють зменшення або втрату (загибель) певного особистого чи майнового блага. Зменшення або втрата майна потерпілого тягне за собою виникнення майнової шкоди, а також особистого блага — немайнової шкоди, яку також називають моральною шкодою.

4. Вина у цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

IV. ПИТАННЯ ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У зв'язку з тим, що підставою для застосування цивільно-правової відповідальності є правопорушення, правопорушник звільняється від відповідальності за відсутності хоча б однієї умови притягнення до неї. Певні винятки з цього правила можуть встановлюватися законом. Вони стосуються, наприклад, умов стягнення неустойки, де застосування мір цивільної відповідальності допускається навіть при неповному, урізаному складі правопорушення: достатньо доказати протиправність дій і вину правопорушника. Як уже було зазначено, допускається також застосування мір цивільної відповідальності за відсутності вини правопорушника.

Отже, можливість застосування в окремих випадках мір відповідальності без вини правопорушника, без збитків як результату правопорушення, без причинного зв'язку фактично значно розширює межі застосування цивільної відповідальності. Висновки російських цивілістів про чітку тенденцію у російському цивільному законодавстві до посилення цивільної відповідальності за порушення зобов'язань можна також застосувати до українського цивільного законодавства.

Водночас законодавство передбачає можливість звільнення від відповідальності. Таке звільнення відбувається у зв'язку з неможливістю виконання зобов'язання внаслідок: 1) дії непереборної сили (ст. 617 ЦК України); 2) випадкового заподіяння шкоди (ст. 617 ЦК України); 3) вини потерпілого у заподіянні шкоди (ст. 1193 ЦК України).

Непереборна сила — це надзвичайна і невідворотна за даних умов подія. На практиці дію непереборної сили також називають форс-мажорними обставинами. Непереборна сила характеризується тим, що:

— це зовнішня щодо діяльності сторін обставина. Непереборна сила не залежить від волі учасників правовідношення і, як правило, виключає можливість його передбачення. Виникнення непереборної сили не пов'язано з діяльністю уповноваженої особи;

— це надзвичайна, тобто неординарна, нерядова обставина, яку неможливо відвернути в будь-який спосіб, навіть якщо особа може передбачити її наслідки;

— це подія, яку неможливо відвернути засобами, наявними у даної особи в конкретних умовах її діяльності способами: тобто у даних обставинах відсутні технічні та інші засоби, за допомогою яких можливо було б запобігти самій обставині або її наслідкам.

Наведені ознаки непереборної сили є обов'язковими і мають комплексний характер. Відсутність будь-якої з наведених ознак розцінюється як відсутність непереборної сили. Звільнення від відповідальності внаслідок непереборної сили відбувається тільки тоді, коли існує причинний зв'язок між непереборною силою і шкодою, що виникла.

На практиці непереборною силою визнаються явища природи (землетруси, шторми, снігові замети, обвали, повінь і т. ін.); деякі суспільні явища (епідемії, воєнні дії, розрив дипломатичних зв'язків, страйки, розпорядження компетентних органів, які забороняють виконувати дії, передбачені зобов'язанням).

Слід зазначити, що одні і ті самі явища у різних випадках можуть визнаватися непереборною силою або не визнаватися. Наприклад, боржник взяв на себе зобов'язання, виконання якого стало неможливим внаслідок встановленої законодавчим актом заборони вчиняти певні дії. Якщо укладення угоди відбулося в момент, коли нормативний акт був опублікований, але не набув чинності, така суспільна подія не визнається непереборною силою, тому що в даному випадку відсутній фактор непередбаченості. Оцінка явищ непереборної сили з часом змінюється в міру розвитку науки, створення нових технічних

засобів, що надають більш широким можливостей передбачуваності або відворотності природних явищ. Непереборна сила порівняно з випадком є більш сильною підставою для звільнення від відповідальності, оскільки виключає застосування мір відповідальності навіть у випадках, коли така відповідальність передбачена за випадкове заподіяння шкоди. Так, відповідальність перевізника за затримку у відправленні пасажира та порушення строку доставлення пасажира до пункту призначення виключається, якщо перевізник доведе, що ці порушення сталися внаслідок непереборної сили, усунення несправності транспортного засобу, яка загрожувала життю або здоров'ю пасажирів, або інших обставин, що не залежали від перевізника (ст. 922 ЦК України). Водночас законом або договором можуть бути встановлені винятки із загального правила про звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання внаслідок випадку або непереборної сили (ст. 617 ЦК України). Наприклад, боржник, який прострочив виконання зобов'язання, відповідає перед кредитором за завдані простроченням збитки і за неможливість виконання, що випадково настала після прострочення (ст. 612 ЦК України).

Випадок (казус) — обставина, яка свідчить про відсутність вини будь-кого з учасників зобов'язання, а не взагалі про відсутність будь-чєї вини у заподіянні шкоди. Випадок характеризується суб'єктивною непередбаченістю: якби особа знала про можливість настання випадку, вона могла б запобігти шкоді. Передбачення можливості настання шкідливого результату внаслідок впливу випадку, на відміну від необережного заподіяння шкоди, не є обов'язком правопорушника. Саме тому внаслідок необережної (винної) поведінки особа відповідає за настання шкідливого результату, а при випадковому (безвинному) заподіянні шкоди особа за загальним правилом від відповідальності звільняється. Не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів (ст. 617 ЦК України). Винятки із загального правила, коли відповідальність настає при випадковому заподіянні шкоди, можуть бути передбачені законом або договором, а при вчиненні деліктів — тільки законом.

До спеціальних випадків притягнення до цивільної відповідальності, коли особа відповідає навіть за випадково заподіяну шкоду, можна віднести відповідальність за заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України). Іншим прикладом є відповідальність професійного зберігача, який відповідає за втрату (нестачу) або пошкодження речі, якщо не доведе, що це сталося внаслідок непереборної сили або через такі властивості речі, про які зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати, або внаслідок умислу чи грубої необережності покладавця (ст. 950 ЦК України).

Отже, об'єктивними передумовами притягнення до відповідальності при випадковому заподіянні шкоди є шкода, протиправність, причинний зв'язок. Механізм впливу мір цивільно-правової відповідальності дістає вираження у несприятливих майнових наслідках для боржника і відновленні майнової сфери потерпілого. Різниця між загальними і спеціальними підходами у притягненні до відповідальності полягає лише в суб'єктивних умовах. У зв'язку з тим, що «випадок рівнозначний невинності», при випадковому заподіянні шкоди немає підстав для засудження правопорушника, отже, тут варто говорити не про відповідальність, а про особливі правові форми розподілу випадкових збитків. У двосторонніх договорах, де кожна зі сторін одночасно є кредитором і боржником, проблема розподілу ризиків за випадкове заподіяння шкоди може регулюватися умовами договору. Від двосторонніх договорів слід відрізняти інші випадки, коли у сторін в зобов'язанні виникають певні права і обов'язки одного перед одним, наприклад, у деліктних правовідносинах, де шкода випадково може бути заподіяна кількома суб'єктами. Так, вважається, що шкода, заподіяна третім особам зіткненням джерел підвищеної небезпеки, є шкодою, заподіяною взаємопов'язаними, сукупними діями або з єдністю наміру, і володільці джерел підвищеної небезпеки у цьому випадку несуть солідарну відповідальність. Відповідальність за шкоду, заподіяну при цьому самим

джерелом підвищеної небезпеки, настає на загальних підставах, тобто необхідним є встановлення вини володільця джерела підвищеної небезпеки. Шкода, заподіяна одному з володільців з вини іншого, відшкодовується винним, при наявності лише вини володільця, якому заподіяна шкода, вона йому не відшкодовується, а інший учасник зіткнення звільняється від відповідальності за випадкове заподіяння шкоди, оскільки відсутня його вина, при наявності вини двох володільців

— розмір відшкодування визначається відповідно до ступеня вини кожного, при відсутності вини володільців у взаємному заподіянні шкоди

— жоден з них не має права на відшкодування.

Вина потерпілого (кредитора). За загальним правилом шкода, заподіяна внаслідок умислу потерпілого, відшкодуванню не підлягає (ст. 1193 ЦК України). Так, ст. 1187 ЦК України передбачено, що особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. Правочин, яким скасовується чи обмежується відповідальність за умисне порушення зобов'язання, є нікчемним (ст. 614 ЦК України). Необережність потерпілого внаслідок деліктного правопорушення в цілому не звільняє заподіювача шкоди від обов'язку відшкодувати збитки. Вина потерпілого може лише впливати на обсяг належного йому відшкодування у сторону зменшення. Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, — також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом (ст. 1193 ЦК України).

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

1. У зв'язку з тим, що підставою для застосування цивільно-правової відповідальності є правопорушення, правопорушник звільняється від відповідальності за відсутності хоча б однієї умови притягнення до неї.

2. Непереборна сила — це надзвичайна і невідворотна за даних умов подія. На практиці дію непереборної сили також називають форс-мажорними обставинами.

3. Випадок (казус) — обставина, яка свідчить про відсутність вини будь-кого з учасників зобов'язання, а не взагалі про відсутність будь-чєї вини у заподіянні шкоди.

4. За загальним правилом шкода, заподіяна внаслідок умислу потерпілого, відшкодуванню не підлягає.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Обов'язковими ознаками цивільно-правової відповідальності є негативні несприятливі наслідки у майновій сфері правопорушника; осуд правопорушення і правопорушника; можливість державного примусу.

2. Цивільно-правова відповідальність — це правовідношення, що виражається у вигляді несприятливих наслідків майнового і немайнового характеру у боржника, які забезпечуються державним примусом і тягнуть за собою засудження правопорушення і його суб'єкта.

3. Конфіскаційні санкції — це санкції, що пов'язані з безоплатним вилученням у доход держави майна (наприклад, до особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, встановлених законом.

4. Штрафні санкції — це ті, які застосовуються до правопорушника незалежно від майнової шкоди, якої зазнала потерпіла сторона внаслідок правопорушення.

5. Компенсаційні санкції — це ті, що призначені відшкодувати потерпілій стороні шкоду, заподіяну правопорушником.

6. Правовою підставою застосування до правопорушника цивільної відповідальності є норма права. Фактичною підставою для застосування міри цивільної відповідальності є скоєння цивільного правопорушення.

7. Види цивільно-правової відповідальності розрізняються за інститутами цивільного права: інститутом договірних зобов'язань та інститутом позадоговірних зобов'язань. Залежно від підстав застосування відповідальності розрізняють відповідальність договірну і позадоговірну (деліктну); суб'єктів — цивільно-правова відповідальність може бути індивідуальною або спільною (частковою, солідарною, субсидіарною); характеру відповідальності — виокремлюють міри, що впливають безпосередньо на свідомість особи (міри особистого характеру), і ті, що впливають опосередковано через майнові права й інтереси правопорушника; цілей відповідальності — міри відповідальності можна поділити на відновлювальні (відшкодування шкоди) і каральні (репресивні і превентивні) (стягнення неустойки, конфіскаційні міри та ін.); розмірів і обсягу — відповідальність буває повна, обмежена, підвищена; характеру поділу відповідальності між кількома правопорушниками — виокремлюють часткову, солідарну і субсидіарну відповідальність.
8. Умовами цивільно-правової відповідальності є наявність: 1) протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи; 2) шкідливого результату такої поведінки (шкоди); 3) причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вини особи, яка заподіяла шкоду.
9. Перші три умови — протиправність, шкода, причинний зв'язок є об'єктивними і належать до такого елемента складу правопорушення, як об'єктивна сторона, а четверта — вина — є суб'єктивною підставою цивільно-правової відповідальності і належить до суб'єктивної сторони у складі правопорушення.
10. Протиправна поведінка — це поведінка відповідальної особи, що не відповідає вимогам закону, договору, яка тягне за собою порушення (зменшення, обмеження) майнових прав (благ) і законних інтересів іншої особи, дістала вираження у невиконанні чи неналежному виконанні договірної зобов'язання або в заподіянні позадоговірної шкоди життю, здоров'ю чи майну іншої особи тощо.
11. Під шкодою розуміють зменшення або втрату (загибель) певного особистого чи майнового блага. Зменшення або втрата майна потерпілого тягне за собою виникнення майнової шкоди, а також особистого блага — немайнової шкоди, яку також називають моральною шкодою.
12. Вина у цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків.
13. У зв'язку з тим, що підставою для застосування цивільно-правової відповідальності є правопорушення, правопорушник звільняється від відповідальності за відсутності хоча б однієї умови притягнення до неї.

ТЕМА № 9. Загальні засади спадкування (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	126
ВСТУП.....	127
1. Загальні положення спадкового права.....	
2. Правове становище спадкодавців та спадкоємців.....	
3. Спадщина та особливості спадкування деяких видів майна.....	
4. Спадкування за законом.....	
5. Спадкування за заповітом.....	
6. Порядок реалізації спадкових прав.....	
7. Спадковий договір.....	146

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. // ВВР України. – 1993.– № 39. – Ст. 383.

2. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Затв. наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 р. № 20/5 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 10. – Ст. 639.
3. Правила державної реєстрації та обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів та мотоколясок: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 07.09.1998 р. № 1388 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 36. – Ст. 1327.
4. Про практику розгляду судами справ про спадкування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.06.1983 р. № 4 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 5. – С. 41.

I. Загальні положення спадкового права. Правове становище спадкодавців та спадкоємців

Спадкове право як підгалузь цивільного права являє собою сукупність встановлених державою правових норм, які регламентують порядок та умови переходу майнових прав та обов'язків померлої особи до інших осіб. Спадкове право у своєму складі містить норми, розраховані на врегулювання правових наслідків, що мають місце у разі настання юридичного факту смерті юридичної особи. Іншими словами спадкове право стосується без виключення кожної особи, і в справедливому, юридично грамотному та ефективному регулюванні спадкових відносин заінтересовані всі прошарки нашого суспільства. Також спадкове право можна розглядати в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. В об'єктивному розумінні спадкове право є сукупністю цивільно-правових норм, що регулюють правовідносини наступництва спадкоємців у правах та обов'язках (майнові) померлої фізичної особи (спадкоємця), а також інші, пов'язані із спадкуванням відносини. Спадкове право в суб'єктивному розумінні, перш за все, являє собою право спадкоємця, на користь якого відкрилася спадщина, прийняти її або відмовитись від її прийняття. Предметом спадкового права є суспільні відносини, що виникають винятково за наявності такої обов'язкової умови, як смерть фізичної особи і наявність у неї майнових прав та обов'язків. Для вірного розуміння предмета спадкового права важливо зосередити увагу на тому, що не всі випадки цивільного наступництва в правах та обов'язках померлого охоплюються поняттям «спадкування» і, відповідно, регулюються спадковим правом. Іншими словами, юридичний факт смерті фізичної особи може зумовити для неї появу певних прав та обов'язків, проте останні виникають не під дією норм спадкового права, а в силу конкретної вказівки закону, що розрахована саме на ці відносини. Методом спадкового права є система способів, засобів та прийомів, за допомогою яких регулюються спадкові правовідносини. Спадкування здійснюється на певних засадах. Серед принципів спадкового права необхідно назвати такі: 1) свобода виявлення спадкодавця і спадкоємця; 2) універсальність спадкового

правонаступництва; 3) родинно-сімейний характер спадкування; 4) послідовність закликання до спадщини при спадкуванні за законом; 5) рівність спадкових часток при спадкуванні за законом; 6) державно-правовий захист непрацевдатних родичів та членів сім'ї спадкодавця. Спадкове правовідношення – це цивільно-правове відношення, яке виникає на підставі норм підгалузі спадкового права, в силу смерті фізичної особи (спадкодавця) та, як правило, волевиявлення його учасників, яким між останніми встановлюється комплекс прав та обов'язків з приводу переходу до них тих прав та обов'язків, які не припиняються із смертю спадкодавця. Суб'єктами відносин спадкування виступають спадкоємці, хоча спадкове право визначає правовий статус й інших суб'єктів: кредиторів та боржників спадщини, відказоодержувачів, виконавця заповіту тощо. Поняття «спадкоємець», яке використовується у спадковому законодавстві, вживається в таких значеннях:

– суб'єкт, який безпосередньо закликається до спадкування за заповітом або законом;

– суб'єкт, право спадкування якого залежить від певних обставин, передусім від неприйняття спадщини іншими спадкоємцями;

– суб'єкт, який реалізував належне йому право на спадкування, тобто прийняв спадщину;

– суб'єкт, який прийняв спадщину та зареєстрував належне йому право. Особи, щодо яких існують передумови для закликання їх до спадкування, можуть тим не менше бути усунені від спадкування.

Підстави усунення таких спадкоємців визна- чаються винятково законом. Спадкоємців, усунених від права на спадкування на підставі положень закону, прийнято називати «негідними». За чинним законодавством не мають права стати спадкоємцями:

1) ні за законом, ні за заповітом – особи, які навмисно позбавили життя спадкодавця або когось із спадкоємців, або зробили замах на їх життя (якщо після вчинення замаху на життя спадкодавець, незважаючи на цю обставину, склав заповіт на користь такої особи, вона спадкує на загальних підставах);

2) за законом – батьки, після дітей, щодо яких вони позбавлені батьківських прав і не були поновлені у цих правах на момент відкриття спадщини;

3) за законом – батьки і повнолітні діти, які злісно ухилялися від виконання по- кладених на них відповідно до закону обов'язків щодо утримання спадкодавця, якщо ці обставини підтверджені у судовому порядку;

4) за законом і за заповітом – особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві склас- ти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникнення права спа- дкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшення їхньої частини у спадщині;

5) за законом – особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний у судовому по- рядку недійсним. Суд може визнати право на спадкування

частки майна, яке було набуто померлим подружжям під час шлюбу, який визнано недійсним після його смерті, якщо інше подружжя є добросовісним, тобто не знало і не могло знати про перешкоди до укладання шлюбу. Спадкоємці – це особи, які набувають право на спадщину, тобто фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народилися після відкриття спадщини. Спадкоємцями можуть виступати юридичні особи, держава, територіальна громада. Універсальне правонаступництво у спадковому праві. Оскільки при спадкуванні права та обов'язки померлого переходять до його правонаступників як єдине ціле (крім тих, існування яких є невіддільним від особи спадкодавця), спадкове правонаступництво традиційно вважається універсальним (загальним). Наведене у ЦК визначення спадкування в сукупності з іншими нормами спадкового права дає підстави говорити про подальше утвердження концепції універсальності у вітчизняному законодавстві, зокрема наступних її ознак:

1) безпосередності універсального правонаступництва, оскільки спадкоємець набуває спадщину без попередньої передачі останньої третім особам;

2) одночасності переходу до спадкоємців спадкового майна. Виняток становить випадок входження до складу спадщини права власності на нерухоме майно, яке згідно з ЦК виникає у спадкоємців з моменту його державної реєстрації;

3) переходу до спадкоємців прав та обов'язків померлого спадкодавця в усій сукупності, як єдиного цілого, навіть якщо б спадкоємці і не знали про існування деяких з них. Універсальний правонаступник (спадкоємець) не може прийняти тільки одну частину прав і відмовитися від прийняття іншої. Він не має права встановити інший порядок набуття прав та обов'язків, не може, наприклад, відмовитись від відповідальності за борги спадкодавця або поставити прийняття спадщини в залежності від якої-небудь умови.

Сингулярне правонаступництво у спадковому праві. Сингулярне (часткове) правонаступництво відрізняється від універсального тим, що уповноважений суб'єкт набуває зі складу спадщини лише окреме право – право, зміст якого є чітко відомим. Таке право сингулярного правонаступника не обтяжується боргами і переходить до нього не безпосередньо від спадкодавця, а опосередковано – в силу норми закону, що покладає на спадкоємця обов'язок виконання на користь третьої особи певного зобов'язання. Слід підкреслити, що сингулярне правонаступництво не є спадкуванням, проте самі відносини, що ним породжуються, входять до предмета спадкового права і регулюються ним. Сингулярне правонаступництво не є притаманним виключно спадковому праву. Воно існує також у речовому, зобов'язальному праві та зустрічається у відносинах *inter vivos* (між живими) наприклад: переведення боргу, укладення договору купівлі-продажу чітко визначеної речі або сукупності речей. Об'єктом спадкового наступництва є спадщина (спадкове майно, спадкова маса), тобто

уся сукупність прав та обов'язків спадкодавця, в яких він перебував на момент своєї смерті, за умови, що вони за своєю природою не є віддільними від особи їх носія і здатні перейти до інших осіб. Одночасно законодавець закріпив і перелік прав та обов'язків, які не можуть перейти у спадщину з огляду на їх тісний зв'язок з особою спадкодавця:

- 1) особисті немайнові права;
- 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або установчими документами;
- 3) право на відшкодування шкоди завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 4) право на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати передбачені законом;

5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника. Час і місце відкриття спадщини (ст.ст. 1220, 1221 ЦК). Часом відкриття спадщини є день смерті спадкодавця, або день, коли за рішенням суду він оголошується померлим. Особи, які померли у різний час, але у межах однієї доби, називаються комморієнтами. Наприклад, під час катастрофи з гігантським морським лайнером «Титаніком» загинуло понад 1 500 пасажирів, у тому числі ряд родин. Спадщина після таких осіб відкривається одночасно й окремо після кожної з них. Місце відкриття спадщини – останнє постійне місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме – то місцезнаходження нерухомого майна або його основної частини, а за відсутності такого – місцезнаходження рухомого майна. Місцем проживання малолітньої і неповнолітньої особи є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає. Відкриття спадщини – це наявність певних юридичних фактів, з якими законодавець пов'язує виникнення права спадкування. Спадкові правовідносини виникають із смертю громадянина або з оголошенням його у встановленому порядку померлим. З часом та місцем відкриття спадщини пов'язане встановлення таких істотних обставин, як:

- 1) визначення кола спадкоємців;
- 2) строку для прийняття спадщини чи відмови від спадщини;
- 3) склад спадкового майна;
- 4) строк для звернення кредиторів з претензіями;
- 5) закон, яким треба керуватися;
- 6) строк для видачі свідоцтва на спадщину.

Саме за місцем відкриття спадщини вживаються заходи з охорони спадкового майна і видається свідоцтво про право на спадщину.

II. Спадщина та особливості спадкування деяких видів майна

Спадкування прав на земельну ділянку. Правове регулювання спадкування прав на земельну ділянку здійснюється на підставі ЦК з урахуванням особливостей, встановлених земельним законодавством. Земельний кодекс не містить деталізованих положень стосовно спадкування землі. У ч. 1 ст. 131 ЗК передбачено, що укладення цивільно-правових угод,

які є підставою для набуття права власності на землю (в тому числі – спадкування), здійснюється відповідно до ЦК з урахуванням вимог ЗК. У ст. 80 ЗК закріплено право громадян мати у приватній власності земельні ділянки. Норма п. г.) ч. 1 ст. 81 ЗК однією з підстав набуття права приватної власності на землю називає перехід її у спадщину. Право власності на земельну ділянку переходить до спадкоємців на загальних підставах, зі збереженням її цільового призначення. Це означає, з одного боку, поширення на цей вид майна загальних засад і правил, що регулюють умови і порядок спадкування, а з іншого – відсутність спеціальних дозволів органів державної влади та місцевого самоврядування на одержання земельних ділянок у спадщину. На спадкоємців, як і на будь-яких інших набувачів земельної ділянки, покладається обов'язок щодо збереження цільового призначення успадкованої земельної ділянки, що зазначається у правовстановлювальному документі власника-спадкодавця – Державному акті про право власності на землю. Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться, а також на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення жилих, виробничих та інших будівель і споруд.

У ч. 2 та 3 ст. 1225 ЦК визначається юридична доля земельної ділянки, на якій розташований успадкований жилий будинок, інші будівлі та споруди. Згідно з ч. 2 цієї статті до спадкоємців жилого будинку, інших будівель та споруд переходить право власності або право користування земельною ділянкою, на якій вони розміщені. За ч. 3 цієї статті до спадкоємців жилого будинку, інших будівель та споруд переходить право власності або право користування земельною ділянкою, яка необхідна для їх обслуговування, якщо інший її розмір не визначений заповітом.

Правом на спадкування земельних ділянок наділені також іноземці та особи без громадянства, проте законодавство передбачає низку особливостей реалізації ними цього права. По-перше, ділянки сільськогосподарського призначення, розташовані в межах населених пунктів, успадковуються на загальних засадах, у той час як ділянки, що знаходяться поза населеними пунктами, переходять у спадщину лише якщо на таких ділянках розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать цим особам на праві приватної власності. По-друге, згідно з ЗК землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню. Аналогічний обов'язок покладається на іноземних юридичних осіб. Враховуючи те, що до спадкоємців земельні ділянки переходять саме на 452 праві власності, можна було б із впевненістю стверджувати про перехід до іноземців, апатридів та іноземних юридичних осіб права власності на землі сільськогосподарського призначення на певний строк. Однак цей висновок не узгоджується з нормами ч. 2 ст. 81 і ч. 2 ст. 82 ЗК про те, що до іноземців, осіб без громадянства

та іноземних юридичних осіб у власність можуть перейти лише ділянки несільськогосподарського призначення.

Спадкування цінних паперів. Акція є цінним папером без установленого строку обігу, що засвідчує дольову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь у розподілі майна при ліквідації товариства. Крім того, спадкоємець відповідно до заповіту чи закону має право прийняти спадщину або не прийняти її. Із набуттям відповідного комплексу корпоративних прав пов'язано вчинення декількох дій. Зокрема, спадкоємець повинен звернутися до реєстратора, який веде реєстр власників іменних цінних паперів акціонерного товариства, для переоформлення права власності на успадковані акції. Згідно із Положенням про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, затвердженим рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 26 травня 1998 р. № 60, реєстр власників іменних цінних паперів є переліком за станом на певну дату власників та номінальних утримувачів іменних цінних паперів та іменних цінних паперів, які обліковуються на їх особових рахунках, що є складовою частиною системи реєстру та дає змогу ідентифікувати цих власників, кількість, номінальну вартість та вид належних їм іменних цінних паперів.

Пунктом 7.17. цього Положення регулюється порядок внесення у систему реєстру записів про перехід права власності на іменні цінні папери за наслідками успадкування. У разі звернення до реєстроутримувача будь-якої особи він, зокрема, оформлює (переоформлює) документи, що підтверджують права власності на іменні цінні папери (сертифікати, тимчасові свідоцтва, виписки про стан рахунку), якщо таких дій вимагає зміст операції.

Отже, набуття права власності на акцію дає спадкоємцю право участі у товаристві. У зв'язку із цим, загальні збори учасників акціонерного товариства, який є вищим органом товариства, повинні розглянути заяви спадкоємців, свідоцтва про спадщину і прийняти рішення про включення їх до складу засновників та внести відповідні зміни до статуту. Тому, у статуті товариства бажано визначати дії, які повинно вчинити товариство у разі смерті засновника, та дії із включення до товариства його спадкоємців. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» регулює порядок реєстрації змін до установчих документів юридичної особи. Відповідно до цього Закону у разі смерті фізичної особи – підприємця третя особа, зокрема, спадкоємець, може подати державному реєстратору особисто (надіслати рекомендованим листом) нотаріально посвідчену копію свідоцтва про смерть фізичної особи або нотаріально посвідчену копію довідки органу реєстрації актів громадянського стану про смерть фізичної особи. Після вчинення усіх вищезазначених дій спадкоємець набуває статусу учасника товариства, який має право

здійснювати всі належні йому корпоративні права, зокрема, брати участь у загальних зборах та голосувати тощо. Спадкування права на вклад у банку (фінансовій установі). Закон зберігає випробувані часом способи розпорядження вкладом на випадок смерті. Вкладник має право визначити правову долю вкладу на випадок своєї смерті шляхом складання заповіту або за допомогою відповідного розпорядження фінансовій установі, де знаходиться вклад. 453 Кошти, що знаходяться на рахунку у банку або іншої фінансової установи, хоча і стають об'єктом права вимоги спадкоємця після прийняття спадщини, але фактично можуть бути одержані ним не раніше оформлення правовстановлювального документа на вклад – свідоцтва про право на спадщину і пред'явлення його до банку (фінансової установи). Виняток становить випадок, коли нотаріус до закінчення строку про прийняття спадщини видає спадкоємцеві дозвіл на одержання частини вкладу спадкодавця на покриття витрат із догляду за спадкодавцем під час його хвороби, а також на його поховання; на утримання осіб, які перебували на утриманні спадкодавця; витрат, пов'язаних з повідомленням спадкоємців про відкриття спадщини; інших витрат, викликаних обставинами, які мають істотне значення. Законодавство не пред'являє спеціальних вимог щодо форми посмертного розпорядження вкладом у фінансовій установі. Таке розпорядження здійснюється вкладником письмово у вигляді запису в картці особового рахунку, на ощадній книжці або шляхом подання на ім'я фінансової установи окремої заяви (іншого документа). В останньому випадку в документі має бути зазначена дата його складання. Цей документ посвідчується підписом уповноваженого працівника банку і зберігається в справі з юридичного оформлення рахунку. На практиці трапляються випадки охоплення вкладів водночас і спеціальним розпорядженням вкладника, і заповітом. Закон України закріплює пріоритет заповіту перед спеціальною вказівкою вкладника банку або іншої фінансової установи. Однак перевагу розпорядження заповідача матимуть лише за наявності наступних умов:

а) складання і посвідчення заповіту відбулося пізніше оформлення відповідного розпорядження фінансовій установі;

б) у заповіті змінено особу, до якої перейде право на вклад, або заповіт охоплює розпорядження щодо усього майна спадкодавця.

В наведених випадках залежно від змісту заповіту спадкування права на вклад відбувається або повністю на підставі заповіту, або частково за заповітом, а частково згідно з розпорядженням фінансовій установі. Також слід зазначити, що право на вклад входить до складу спадщини не залежно від способу розпорядження ним.

III. Спадкування за заповітом

Поняття заповіту. Цивільне законодавство надає фізичній особі можливість за життя розпорядитися своєю власністю на випадок смерті. Єдиною формою розпорядження своїм майном на випадок смерті для

фізичної особи є заповіт. Заповіт – це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті (ст. 1233 ЦК). За своєю юридичною природою заповіт є одностороннім правочином, тобто дією однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. За загальним правилом, заповіт укладається однією особою – заповідачем. Але у ст. 1243 ЦК передбачається виняток із загального правила, коли заповіт може бути укладено двома особами, які виступають на стороні заповідача, – подружжям.

Цивільний кодекс визначає такі вимоги щодо особи заповідача:

1) заповідачем може бути тільки фізична особа – людина. Заповідачами не можуть бути такі учасники цивільних відносин як держава, юридичні особи, АРК, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права;

2) заповідачем може бути будь-яка фізична особа, незалежно від громадянства. Це можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства. Відповідно до ст. 13 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» іноземці та особи без громадянства мають право відповідно до законодавства України мати у власності будь-яке майно, спадкувати та заповідати його;

3) право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю (ч. 1 ст. 1234 ЦК). Відповідно до ст. 34 ЦК повну цивільну дієздатність, має не лише фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття), а й та, яка у встановленому законом порядку набула дієздатності у повному обсязі до досягнення вісімнадцяти років. Фізична особа, яка не досягла повноліття, набуває повної цивільної дієздатності у разі реєстрації шлюбу. Крім того, відповідно до ст. 35 ЦК повну цивільну дієздатність може бути надано фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, неповнолітній особі, яка записана батьком або матір'ю дитини, а також фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю. В цивілістичній літературі існує думка про те, щоб особу, якій надається повна цивільна дієздатність до досягнення повноліття, не можна позбавити права на заповіт, оскільки це право не повинно бути пов'язане із штучним наданням дієздатності, а із досягненням повноліття. Саме від віку залежить стан фізичного, психологічного, соціального розвитку особи. В цивільно-правовій літературі по-різному вирішується питання про можливість складання заповіту неповнолітньою особою (частково дієздатною особою) та особою, яка за рішенням суду обмежена у дієздатності. Аналіз п. 17 Постанови Пленуму ВС України № 7 від 30 квітня 2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування» свідчить про те, що не мають право на складання заповіту недієздатні, малолітні, неповнолітні особи (крім осіб, які в установленому порядку набули повну цивільну дієздатність), особи з обмеженою цивільною дієздатністю та представники від імені заповідача. Заповіти, складені вказаними особами, є нікчемними. Заповідач має бути дієздатним на момент складання заповіту.

Втрата дієздатності заповідачем після складання заповіту не впливає на дійсність заповіту. Для встановлення психічного стану заповідача в момент складання заповіту, який давав би підставу припускати, що особа не розуміла значення своїх дій і (або) не могла керувати ними на момент складання заповіту, суд призначає посмертну судово-психіатричну експертизу. Право на заповіт здійснюється заповідачем особисто.

Однак ЦК не забороняє складання так званого спільного заповіту. Заповіт подружжя. У цивільному законодавстві вперше з'явилося поняття спільного заповіту, яким вважається заповіт, укладений подружжям. Відповідно до ст. 1243 ЦК подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. Спільний заповіт можуть скласти лише особи, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, тобто подружжя. Жінка і чоловік, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, не вважаються подружжям, тому спільного заповіту скласти не можуть. Із самої назви спільного заповіту випливає, що він нерозривно пов'язаний з існуванням шлюбу. Тому у разі розірвання шлюбу в судовому або адміністративному (в органах РАЦС) порядку або визнання його недійсним за рішенням суду заповіт подружжя втрачає чинність. Спільний заповіт може стосуватися майна, яке належить йому лише на праві спільної сумісної власності. Складання спільного заповіту щодо спільного майна не перешкоджає складенню дружиною та чоловіком заповітів щодо їхнього особистого майна. У смерті одного з подружжя його частка у праві спільної сумісної власності переходить до другого з подружжя, який його пережив. У разі смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті (ч. 2 ст. 1243 ЦК). У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя. Вчинення заповіту через представника не допускається. Фізична особа, яка має право на заповіт, незалежно від того реалізувала вона його чи ні, не повинна зазнавати ніякої дискримінації. Тобто забороняється будь-яке пряме або непряме обмеження прав і свобод заповідача чи встановлення для нього прямих або непрямих переваг залежно від його походження, соціального та майнового стану, раси, національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства в політичній партії чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання та інших факторів. Зміст заповіту. Зміст заповіту складають розпорядження заповідача відносно його майнових прав та обов'язків. Заповідачеві надано право розпоряджатися тими правами та обов'язками, які йому належать на момент складання заповіту, а також і тими правами та обов'язками, які можуть йому належати в майбутньому (ч. 1 ст. 1236 ЦК). Заповіт може стосуватися всього майна, яке йому належить або його частини. Не охоплена заповітом частина спадщини спадкується спадкоємцями за законом на загальних підставах, в тому числі і спадкоємцями, які іншу частину спадщини спадкують за заповітом (ст. 1245 ЦК). Заповіт може стосуватися прав та обов'язків або тільки прав. В останньому випадку

обов'язки до спадкоємців переходять в частках, які є пропорційними до одержаних ними прав (ч. 2 ст. 1236 ЦК). Все своє майно або його частину заповідач може залишити одній або кільком фізичним особам, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також юридичній особі, державі, АРК, територіальній громаді, іноземній державі та іншим суб'єктам публічного права. Водночас заповідач може без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. Однак, це не стосується осіб, які користуються правом на обов'язкову частку в спадщині. У цивілістичній літературі виділяють два види позбавлення спадщини: пряме та побічне. При прямому позбавленні спадщини заповідач зазначає у заповіті осіб, яких позбавляє права спадкування, а при побічному – не зазначає таких осіб. Якщо особа, яка була позбавлена права на спадкування, помирає до смерті заповідача, то позбавлення її права на спадкування втрачає чинність. У цьому випадку діти (внуки) цієї особи мають право на спадкування на загальних підставах (ст. 1235 ЦК). Заповідач має право зробити у заповіті, крім загальних, спеціальні розпорядження. До них належать:

- 1) заповідальний відказ (ст. 1237 ЦК)
- 2) покладення на спадкоємця обов'язку вчинення певних дій (ст. 1240 ЦК);
- 3) визначення умови отримання спадщини (ст. 1242 ЦК);
- 4) підпризначення спадкоємця (ст. 1244 ЦК);
- 5) встановлення сервітуту (ст. 1246 ЦК);
- 6) призначення виконавця заповіту (ст. 1386 ЦК).

Заповідальний відказ полягає в тому, що заповідач покладає на спадкоємця за заповітом виконання будь-якого зобов'язання на користь однієї або кількох осіб (відказоо-держувачів), які набувають права вимагати його виконання. Відказоодержувачами можуть бути особи, які входять, а також ті, які не входять до числа спадкоємців за законом (ч. 2 ст. 1237 ЦК). Предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини (ч. 1 ст. 1238 ЦК). Особливим видом заповідального відказу є покладення на спадкоємця, до якого переходить житловий будинок, квартира або інше рухоме чи нерухоме майно, обов'язку надати іншій особі право користуватися ними. Це право користування зберігає чинність і у разі наступної зміни їх власників. Право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим або нерухомим майном, надане відказоодержувачеві за заповідальним відказом, нерозривно пов'язане з його особою, а тому воно не відчужується, не передається, не переходить до спадкоємців відказоодержувача та не поширюється на членів його сім'ї (ч. 2 ст. 1238 ЦК). Обов'язок виконання заповідального відказу виникає у спадкоємця лише у випадку прийняття ним спадщини. Якщо спадкоємець, на якого покладено обов'язок виконання заповідального відказу, помре до відкриття спадщини або відмовиться від спадщини, то

обов'язок виконання заповідального відказу, перейде до спадкоємців, до яких переходить його частка. Заповідальний відказ підлягає виконанню лише у межах реальної вартості майна, отриманого спадкоємцем, з вирахуванням частки боргів спадкодавця, що припадають на це майно (ч. 3 ст. 1238 ЦК). Відказоодержувач вправі відмовитись від прийняття заповідального відказу. У ст. 1271 ЦК встановлено строк для прийняття відказоодержувачем заповідального відказу. Якщо протягом шести місяців з часу відкриття спадщини відказоодержувач не відмовився від заповідального відказу, вважається, що він його прийняв. Заповідальний відказ втрачає свою чинність у разі смерті відказоодержувача, що сталася до відкриття спадщини (ст. 1239 ЦК). Поруч із заповідальним відказом заповідач може зробити і таке розпорядження, яке має назву покладення. Відповідно до ст. 1240 ЦК заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання. Заповідач може також зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети, зокрема організувати виставку наукових праць, архівних матеріалів, бібліотеки заповідача тощо. Відмінність заповідального відказу від покладення полягає у тому, що за заповідальним відказом доручення виконати певні дії робиться на користь конкретної особи (відказоодержувача), а при покладенні – конкретна особа, яка має право вимагати виконання певних дій, відсутня. Право вимагати від спадкоємця виконання відповідних дій можуть мати зацікавлені у досягненні такої мети органи місцевого самоврядування, громадські організації, виконавець заповіту, інші спадкоємці тощо. У заповіті заповідач може обумовити виникнення права на спадкування у спадкоємця наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної безпосередньо з поведінкою його поведінкою. У ч. 1 ст. 1242 ЦК міститься приблизний перелік таких умов, а саме: наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо. Умова, визначена в заповіті, повинна існувати на час відкриття спадщини. Така умова не може суперечити закону і моральним засадам суспільства. За наявності такої суперечності умова визнається нікчемною, а особа, яка мала спадкувати за наявності умови, спадкує відповідно до заповіту без врахування умови, що є нікчемною. Особа, визнана в заповіті спадкоємцем, не має права вимагати визнання умови недійсною, на тій підставі, що вона не знала про неї, або якщо настання умови від неї не залежало. Підпризначення спадкоємця – це призначення заповідачем замість спадкоємця, зазначеного у заповіті, іншого спадкоємця власного майна на випадок настання будь-якої з обставин, перелік яких передбачено у ч. 1 ст. 1244 ЦК. Право на підпризначення спадкоємця може реалізуватись за наявності таких обставин, перелік яких є вичерпним:

1) смерть спадкоємця, зазначеного в заповіті до відкриття спадщини;

- 2) не прийняття спадщини спадкоємцем, який зазначений в заповіті;
- 3) відмова спадкоємця, зазначеного в заповіті, від прийняття спадщини;
- 4) усунення спадкоємця, зазначеного в заповіті, від права на спадкування;
- 5) відсутність умов визначених у заповіті.

Підпризначеним спадкоємцем може бути будь-яка фізична особа, яка є живою на час відкриття спадщини, в тому числі й особа, зачата за життя спадкодавця і народжена живою після відкриття спадщини, а також юридична особа, в тому числі держава Україна, АРК, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Підпризначений спадкоємець може підпризначатися як за одним із спадкоємців, так і за всіма спадкоємцями. Заповідач може призначити іншого спадкоємця і щодо підпризначеного спадкоємця. Заповідач має право встановити у заповіті сервітут (ст. 1246 ЦК). Відповідно до ст. 401 ЦК під сервітутом розуміється право користування чужим майном. Заповідачем може бути встановлений у заповіті сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна. Сервітут не обмежує власника майна в його правах володіння, користування, розпорядження належним йому майном. Власник вправі відчужувати майно, щодо якого встановлено сервітут, але перехід права власності на це майно не припиняє дії сервітуту, встановленого в заповіті. Сам сервітут не підлягає відчуженню: його не можна продати подарувати обміняти. Сервітут може бути встановлено заповідачем на певний строк або на невизначений строк (без вказівки конкретного строку). Заповідач має право призначити виконавця заповіту. Виконавцем заповіту може бути фізична особа з повною цивільною дієздатністю або юридична особа. Виконавцем заповіту може бути одна із осіб, на користь яких складено заповіт, а також особа, яка не є спадкоємцем за заповітом (ст. 1286 ЦК). Виконавець заповіту має певні повноваження, зокрема він зобов'язаний:

- 1) вжити заходів щодо охорони спадкового майна;
- 2) вжити заходів щодо повідомлення спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів про відкриття спадщини;
- 3) вимагати від боржників спадкодавця виконання ними своїх зобов'язань;
- 4) управляти спадщиною;
- 5) забезпечити одержання кожним із спадкоємців частки спадщини, яка визначена у заповіті;
- 6) забезпечити одержання частки у спадщині особами, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (ст. 1290 ЦК).

Повноваження виконавця заповіту посвідчуються спеціальним документом, який видається нотаріусом за місцем відкриття спадщини. Нотаріус за місцем відкриття спадщини за погодженням зі спадкоємцями та відказоодержувачами припиняє чинність повноважень виконавця заповіту після повного здійснення волі заповідача, яка виражена в заповіті. Після припинення повноважень виконавець заповіту повинен повернути нотаріусові документ, який засвідчував його повноваження (ст. 1294 ЦК). Спадкоємцям надається право контролювати дії виконавця заповіту. Якщо

вони є малолітніми, неповнолітніми, недієздатними особами або особами, цивільна дієздатність яких обмежена, контроль за виконанням заповіту здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники, а також орган опіки та піклування (ст. 1292 ЦК). Дії виконавця заповіту можуть бути оскаржені шляхом звернення спадкоємців, їх законних представників, органу опіки та піклування з позовом до суду (ст. 1293 ЦК). Форма заповіту. У ст. 1247 ЦК закріплено загальні вимоги до форми заповіту, який має бути:

1) складений у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його скла- дання;

2) особисто підписаний заповідачем або особами, передбаченими ст. 207 ЦК;

3) посвідчений нотаріусом або іншими посадовими службовими особами, зазначеними у ст.ст. 1251-1252 ЦК.

Заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нік- чемним (ст. 1257 ЦК). Вимога закону про зазначення місця та часу має важливе значення у випадку оспорювання дійсності заповіту, або виникнення спору про дієздатність заповідача на час складання заповіту, або коли існують два або більше заповітів і необхідно встановити, котрий із них має чинність, скасовуючи, як пізніший за часом, інші заповіти. Заповіт як і кожен письмовий правочин має бути особисто підписаний тим, хто його вчиняє. Заповідач підписує заповіт у присутності особи, що посвідчує заповіт. Якщо заповіт надається вже підписаним, то заповідач має підтвердити, що він підпи- саний ним власноруч. Якщо заповідач не може особисто підписати заповіт у зв'язку з хворобою або фізичною вадою, за його дорученням заповіт у його присутності підписує інша особа (це не може бути особа, на користь якої складений заповіт). Підпис зазначеної особи засвідчується нотаріусом із зазначенням причин, через які заповідач не зміг особисто підписати заповіт. Заповіт за загальним правилом має бути посвідчений нотаріусом. Нотаріус посвідчує заповіт, який написаний заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів (комп'ютера, друкарської машинки). Якщо заповіт посвідчується в приміщен- ні нотаріальної контори, то він зазвичай має бути оформлений на спеціальному бланку. Нотаріус може надати допомогу заповідачу в складанні тексту заповіту, записую- чи його власноруч або за допомогою технічних засобів зі слів заповідача. У цьому разі заповіт має бути вголос прочитаний заповідачем для того, щоб він мав змогу переконатися у чіткості документарного оформлення своєї волі, і підписаний ним. Якщо заповідач через фізичні вади не може сам прочитати заповіт, посвідчення заповіту відбувається при свідках (ч. 2 ст. 1248 ЦК). При складанні та посвідченні заповіту нотаріус перевіряє, чи є заповідач тією осо- бою, від імені якої складено заповіт, правомірність заповідальних розпоряджень та діє- здатність заповідача. Заповідач також має право скласти секретний заповіт. Секретним є заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом (ч. 1 ст. 1249 ЦК). Він подається нотаріусові в заклеєному конверті,

на якому має бути особистий підпис заповідача. Нотаріус ставить свій посвідчувальний напис на кон- верті, скріплює його печаткою і в присутності заповідача поміщає конверт із секретним заповітом у інший конверт, який опечатує.

У ст. 1250 ЦК передбачена окрема процедура оголошення нотаріусом секретного заповіту. День оголошення секретного заповіту нотаріус призначає після одержання інформації про відкриття спадщини. Якщо нотаріусу відоме місце проживання членів сім'ї та родичів спадкодавця, він повідомляє їм про день оголошення заповіту. В іншому випадку повідомлення про цей день робиться в засобах масової інформації. Нотаріус відкриває конверт, в якому зберігався секретний заповіт, та оголошує його зміст у присутності заінтересованих осіб та двох свідків. Про оголошення секретного заповіту складається протокол, в якому записується весь зміст заповіту. Протокол підписується нотаріусом та свідками. У ст.ст. 1251 та 1252 ЦК передбачено випадки, як виняток із загального правила, коли заповіт може бути посвідчений посадовою, службовою особою органу місцевого самоврядування або іншою посадовою, службовою особою. Якщо у населеному пункті немає нотаріуса, заповіт, крім секретного, може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою особою відповідного органу місцевого самоврядування (ст. 1251 ЦК). До заповітів, посвідчених нотаріусами, прирівнюються:

1) заповіт особи, яка перебуває на лікуванні у лікарні, госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також особи, яка проживає в будинку для осіб похилого віку та інвалідів, може бути посвідчений головним лікарем, його заступником з медичної частини або черговим лікарем цієї лікарні, госпіталю, іншого стаціонарного закладу охорони здоров'я, а також начальником госпіталю, директором або головним лікарем будинку для осіб похилого віку та інвалідів;

2) заповіт особи, яка перебуває під час плавання на морському, річковому судні, що ходить під прапором України, може бути посвідчений капітаном цього судна;

3) заповіт особи, яка перебуває у пошуковій або іншій експедиції, може бути посвідчений начальником цієї експедиції;

4) заповіт військовослужбовця, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, також заповіт працівника, члена його сім'ї і члена сім'ї військовослужбовця може бути посвідчений командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу;

5) Заповіт особи, яка тримається в установі виконання покарань, може бути посвідчений начальником такої установи;

6) Заповіт особи, яка тримається у слідчому ізоляторі, може бути посвідчений начальником слідчого ізолятора (ст. 1252 ЦК). Заповіти посвідчуються такими особами тільки в присутності свідків. Заповіт складається у двох примірниках, один з яких зберігається у нотаріальній

конторі, а другий видається заповідачу. Наявність свідків під час посвідчення заповіту є одним із способів запобігання вчинення заповіту під впливом насильства чи загрози, уникнення впливу на волю заповідача з боку спадкоємців чи осіб, що посвідчують заповіти, полегшення доказування дійсності заповіту тощо. За загальним правилом, на бажання заповідача його заповіт може бути посвідчений при свідках. Але законодавством встановлені випадки, коли така процедура є обов'язковою. Наявність свідків вимагається у випадках, коли заповіт записується зі слів заповідача нотаріусом, а сам заповідач не може прочитати заповіт вголос через фізичні вади, а також у випадках посвідчення заповіту посадовою, службовою особою, які були зазначені вище. В обох випадках свідків повинно бути не менше двох. Свідками можуть бути тільки особи з повною цивільною дієздатністю. ЦК встано-

влюється вичерпний перелік осіб, які не можуть бути свідками:

- 1) нотаріус або інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт;
- 2) спадкоємці за заповітом;
- 3) члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом;
- 4) особи, які не можуть прочитати або підписати заповіт.

Свідки, при яких посвідчено заповіт, зачитують його вголос та ставлять свої підписи на ньому. У текст заповіту заносяться відомості про особу свідка. (ст. 1253 ЦК). Нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замість заповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складання заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту (ст. 1255 ЦК). У випадках, коли воля заповідача викладена незрозуміло або двозначно, тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями. У разі спору між спадкоємцями тлумачення заповіту здійснюється судом відповідно до загальних вимог щодо тлумачення змісту правочину (ст. 1256 ЦК). Право на обов'язкову частку у спадщині. Право на обов'язкову частку в спадщині, закріплене у ст. 1241 ЦК. Право на обов'язкову частку мають неповнолітні або повнолітні непрацездатні діти спадкодавця (в тому числі усиновлені), непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки (усиновителі). Наведений перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку, є вичерпним. Осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, називають необхідними (обов'язковими) спадкоємцями. Склад необхідних спадкоємців визначається на момент відкриття спадщини, а не на момент посвідчення заповіту (ч. 3 ст. 1235 ЦК). Розмір обов'язкової частки у спадщині, незалежно від змісту заповіту, становить половину частки, яка належала б кожному у разі спадкування за законом. Визначаючи розмір обов'язкової частки в спадщині, враховують кількість усіх спадкоємців першої черги, які б могли спадкувати, якщо порядок спадкування не був би змінений заповітом. При визначенні розміру обов'язкової частки в спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а

також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця. За згодою особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, належна їй частка визнається з майна, не охопленого заповітом. У разі незгоди ця частка визначається з усього складу спадщини. Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення, зокрема майнового стану спадкоємця. Спадкування обов'язкової частки є правом, а не обов'язком спадкоємця і реалізується лише у випадку прийняття ним спадщини. Якщо заповідачем для спадкоємця, що має право на обов'язкову частку в спадщині, в заповіті встановлені обмеження та обтяження, то вони є дійсними лише в тій частині, яка не перевищує його обов'язкову частку. Скасування та зміна заповіту. Недійсність заповіту. Заповідач має право у будь-який час скасувати або внести до заповіту зміни (ст. 1254 ЦК). Скасування заповіту можливе двома способами:

1) шляхом подання заяви про скасування раніше складеного заповіту нотаріусу;

2) шляхом складання нового заповіту. Заповіт, який було складено пізніше, скасовує попередній заповіт повністю або у тій частині, в якій він йому суперечить (ч. 2 ст. 1254 ЦК). При цьому необов'язково, щоб у тексті пізніше складеного заповіту було зазначено про скасування попереднього заповіту. Кожний новий заповіт скасовує попередній і не відновлює заповіту, який заповідач склав перед ним (ч. 3 ст. 1254 ЦК). Визнання нового заповіту, складеного заповідачем, недійсним також не відновлює чинності попереднього заповіту, за винятком двох випадків, коли: – заповіт складено дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК); – заповіт складено під впливом насильства (ст. 231 ЦК). Зміна заповіту можлива шляхом складання нового заповіту, в якому заповідачем будуть скасовані чи змінені окремі розпорядження попереднього заповіту. Скасування заповіту або внесення до нього змін здійснюється заповідачем особою за правилами, передбаченими для посвідчення заповіту. Відповідно до ч. 3 ст. 1243 ЦК, кожен із подружжя за життя їх обох має право відмовитись від спільного заповіту. Така відмова підлягає нотаріальному посвідченню і скасовує спільний заповіт подружжя. Заповіт складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт складений з порушенням вимог щодо його форми, є нікчемним (ч. 1 ст. 1257 ЦК). Заповіт з вадами волі, тобто складений особою, волевиявлення якої не відповідає її дійсним намірам, може бути визнаний недійсним за позовом заінтересованої особи. Заповіт може бути визнаний недійсним повністю або частково. При цьому недійсність окремих частин заповіту не тягне недійсність його в цілому (ч. 3 ст. 1257 ЦК). Якщо заповіт визнається недійсним в цілому, то настає спадкування за законом. Право на подання позову про недійсність заповіту виникає тільки після смерті заповідача.

IV. Спадкування за законом

При спадкуванні майна в Україні застосовуються два основних порядки визначення спадкоємців та розподілу спадкового майна: спадкування за заповітом і спадкування за законом. Вживаючи термін «спадкування за законом», законодавець не протиставляє йому «спадкування за заповітом» як «незаконне спадкування». Оперуючи цією термінологією, законодавець акцентує увагу на підставах спадкування. При спадкуванні за заповітом підставою спадкування є заповіт і до спадкування закликаються ті особи, яких заповідач називає як спадкоємців.

Проте в житті спадкування за законом значно звичніше, ніж спадкування за заповітом. Одних громадян смерть спіткала несподівано, інші не використовують надані їм можливості приватної рекомендації персоніфікованих відносин щодо конкретної ситуації з метою запобігання можливим конфліктам у сфері спадкових і шлюбно-сімейних відносин, покладаючи правове регулювання проблем в одній із найважливіших сфер свого життя на законодавця. Тому характерною ознакою спадкування за законом є втручання держави в приватну сферу.

Спадкування за законом має місце тоді, коли воно не змінене заповітом, тобто спадкодавець у заповідальному розпорядженні не призначив спадкоємців особисто. У цьому випадку спадкове майно розподіляється між особами, які названі у числі спадкоємців у відповідних статтях ЦК. Такі особи називаються законними спадкоємцями або колом спадкоємців за законом. Варто зазначити, що наявність заповіту не виключає і можливості спадкування за законом. Коло спадкоємців за законом. Спадкування за законом має місце тоді, коли воно не змінене заповітом, тобто спадкодавець у заповідальному розпорядженні не призначив спадкоємців особисто. У чинному законодавстві України встановлено п'ять черг спадкоємців за законом.

Спадкоємцями першої черги є діти (в тому числі й усиновлені), а також діти, що народилися після смерті спадкодавця (ст. 1261 ЦК).

До спадкоємців другої черги законодавець відносить братів, сестер, діда та бабу померлого. Сімейне право розрізняє повнорідних (спільні батьки) і неповнорідних (спільний батько чи мати) братів та сестер, які, в свою чергу, можуть бути єдинокровними або єдиноутробними. Чинне законодавство не робить ніяких відмінностей між братами і сестрами повнорідними, єдинокровними чи єдиноутробними. Для спадкування у другій черзі після брата чи сестри досить походження від спільної матері чи батька. Рідних братів і сестер необхідно відрізнити від братів і сестер зведених, тобто зведених у одну сім'ю завдяки шлюбу між їх батьками. Зведені брати та сестри, тобто діти, батьки яких уклали шлюб між собою, права спадкування один після одного не набувають, бо ніяких родинних зв'язків між ними не виникає, оскільки родинність передбачає або походження однієї особи від іншої, або походження двох чи більше осіб від

спільного пращура. У цьому випадку виникають не родинні відносини, а відносини так званого свояцтва: одна особа стає пасинком (падчеркою) матері іншої особи, водночас інша особа – пасинком (падчеркою) батька першої особи, які, у свою чергу, стають для цих осіб відпо- відно мачухою чи вітчимом. Оскільки, як уже зазначалося, усиновлені та їх нащадки прирівнюються до дітей усиновителя та їх нащадків і не спадкують після своїх рідних братів та сестер, то, відповідно, вони є спадкоємцями після смерті дітей своїх усиновителів. Якщо дитину усиновлюють, приймають у нову сім'ю як сина чи доньку, то усиновителі прагнуть до того, щоб усиновлений став братом чи сестрою його рідних дітей, які, зазвичай, виховуються разом. Якщо усиновлюють хлопчика чи дівчинку, які не є між собою братом і сестрою, то усиновителі також мають на меті створити сім'ю, оскільки є батьками усиновлених і, відповідно, намагаються, щоб і між усиновленими виникли відносини як між рідним братом та сестрою. Це дає підставу вважати, що усиновлених треба визнавати спадкоємцями за законом другої черги як братів та сестер не лише щодо кровних дітей усиновителя, а й у відносинах між собою. Дід і баба як з боку батька, так і з боку матері, є спадкоємцями за законом після смерті своїх онука чи онучки. За рішенням суду між усиновленим, його бабою, дідом, братом та сестрою за походженням може бути збережено правовий зв'язок, у цьому разі спадкування відбувається на загальних підставах.

У третю чергу право на спадкування за законом набувають рідні дядько та тітка спадкодавця. За відсутності спадкоємців першої і другої черг спадкоємцями третьої черги за законом є повнорідні і неповнорідні брати і сестри батька чи матері спадкодавця (дядько і тітка), тобто спадкодавець є їх племінником.

У четверту чергу – особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до відкриття спадщини. Саме ця черга спадкоємців чітко ілюструє тісний зв'язок спадкового і сімейного права.

П'яту чергу спадкоємців становлять інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. До родичів шостого ступеня споріднення належать діти двоюрідних правнуків і правнучок (двоюрідні праправнуки і праправнучки), діти його двоюрідних племінників і племінниць (троюрідні онуки і онучки) та діти двоюрідних дядька та тітки (троюрідні брати та сестри). Особливим порядком спадкування за законом є спадкування за правом представлення (ст. 1266 ЦК). Під спадкуванням за правом представлення традиційно розуміють такий порядок спадкування, коли одна особа у разі смерті іншої особи, яка є спадкоємцем за законом, до відкриття спадщини, ніби заступає її місце і набуває право спадкування тієї частки у спадковому майні, яку б отримав померлий спадкоємець, якби він був живий на момент відкриття спадщини. Звичайно, термін, який використовує законодавець «спадкування за правом пред- ставлення», є досить умовним, оскільки особа, яку

«представляють», померла до відкриття спадщини. Спадкування за правом представлення має місце за умови, якщо:

а) спадкодавець не склав заповіту або він у встановленому порядку визнаний недійсним;

б) спадкоємець за законом помер до відкриття спадщини, тобто до дня смерті спадкодавця або одночасно в один день із ним;

в) спадкоємець, якого представляють, за свого життя не втратив права на спадщину як негідний. Зміна черговості при спадкуванні за законом (ст. 1259 ЦК).

Черговість спадкування за законом може бути змінена:

а) спадкоємцями, які закликані до спадщини;

б) рішенням суду. Черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере в ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку в спадщині. Фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані. Якщо через різні обставини спадкодавець не зміг належним чином чи способом оформити заповіт, спадкоємці за законом можуть реалізувати дійсну волю спадкодавця, відійти від формальної черговості, яка передбачена законодавством, і поділити спадщину таким чином, як цього бажав би спадкодавець. Договір про зміну черговості може бути укладено заінтересованими спадкоємцями після відкриття спадщини, але не пізніше закінчення строку, встановленого для її прийняття. Особа, яка за договором закликається до спадщини, повинна належати до кола спадкоємців за законом та погодитися на прийняття спадщини. Законодавець вимагає обов'язкової нотаріальної форми такого договору. Головна вимога до його змісту – він не повинен порушувати прав спадкоємців, які не беруть участі в ньому, а також спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку, тобто внаслідок такого договору не повинна бути, наприклад, зменшена частка спадщини спадкоємця, який не бере в ньому участі, або збільшено обсяг обов'язків, які він успадковує, він не повинен бути усунутий від одержання в натурі речі, на яку набував право при спадкуванні за звичайних обставин. Черговість може бути змінена і за рішенням суду. Цю норму можуть застосувати, наприклад, у разі якщо найближчі родичі спадкодавця (син, донька) ухилялися від виконання своїх юридичних і моральних обов'язків, і догляд за спадкодавцем здійснювали інші, далекі родичі (двоюридні тітка, троюридні сестра). Спадкодавець позбавлений можливості висловити свою волю в заповіті через те, що він, наприклад, ви-

недієздатним або через похилий вік, психічний розлад не має можливості адекватно сприймати дійсність.

Наприклад, фізична особа, яка протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані, може вимагати в судовому порядку визнання за нею права на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування. Саме ці обставини і зумовили появу норми, за якою суд може надати право на спадкування особі, яка належить до кола спадкоємців за законом, але до спадщини не закликається за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який був у безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу чи інші подібні причини об'єктивного характеру.

V. Порядок реалізації спадкових прав

Прийняття спадщини. Прийняття спадщини – це засвідчення згоди спадкоємця вступити у всі правовідносини спадкодавця, які в сукупності становлять спадщину.

Відповідно до вимог закону прийняття спадщини здійснюється у три способи: 1) фактичного прийняття спадщини спадкоємцем, який постійно проживав разом із спадкодавцем;

2) прийняття спадщини за фактом малолітства, неповноліття, недієздатності та обмеження цивільної дієздатності;

3) подання заяви до нотаріальної контори спадкоємцем, який на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем. Фактичне прийняття спадщини.

Згідно із ч. 3 ст. 1268 ЦК спадкоємець, який постійно проживав із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку для прийняття спадщини, він не заявив про відмову від неї. Для того щоб спадкоємець вважався таким, що прийняв спадщину, необхідною є наявність таких умов:

1) спільне проживання зі спадкодавцем;

2) постійність проживання зі спадкодавцем;

3) наявність цих фактів на час відкриття спадщини. Доказом постійного проживання разом зі спадкодавцем можуть бути: довідка житлово-експлуатаційної організації, правління житлово-будівельного кооперативу, відповідного органу місцевого самоврядування про те, що спадкоємець безпосередньо перед смертю спадкодавця проживав разом зі спадкодавцем; копія рішення суду, що набрало законної сили, про встановлення факту своєчасного прийняття спадщини; реєстраційний запис у паспорті спадкоємця або в будинковій книзі, який свідчить про те, що спадкоємець постійно проживав разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, та інші документи, що підтверджують факт постійного проживання разом зі спадкодавцем (п. 211 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України). Прийняття спадщини за фактом малолітства,

неповноліття, недієздатності та обмеження цивільної дієздатності. Зазначені особи вважаються такими, що прийняли спадщину в силу прямого припису закону, крім випадків, коли зроблена заява про відмову від спадкування в порядку, встановленому ч. 2-4 ст. 1273 ЦК. Від них не вимагається вчинення жодних дій на підтвердження згоди прийняття спадщини. Факт малоліття, неповноліття, недієздатності або обмеженої дієздатності мають існувати на час відкриття, а не на час прийняття спадщини. Неповнолітня особа вважається такою, що прийняла спадщину, незалежно від того, чи набула вона повної цивільної дієздатності (ст. 35 ЦК). Відповідно до абз. 4 п. 23 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про спадкування» набуття (надання) повної цивільної дієздатності неповнолітньою особою не є підставою для того, щоб вважати її повнолітньою. Подання заяви до нотаріальної контори спадкоємцем, який на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем. Згідно зі ст. 1269 ЦК спадко- емець, який бажає прийняти спадщину, але на час її відкриття не проживав постійно зі спадкодавцем, має подати до нотаріальної контори заяву про прийняття спадщи- ни. Заява подається спадкоємцем особисто. Неповнолітня особа має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника. Заяву про прийняття спадщини від імені малолітньої, недієздатної особи подають її батьки (усиновлювачі), опікун. Особа, яка подала заяву про прийняття спадщини, може відкликати її протягом строку, встановленого для прийняття спадщини. Якщо хтось із спадкоємців протягом строку не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її (ст. 1272 ЦК). Пропущений строк на прийняття спадщини може бути поновленим за згодою спадкоємців. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1272 ЦК спадкоємець, який пропустив строк для прийняття спадщини, за письмовою згодою інших спадкоємців, які прийняли спадщину, може подати заяву про прийняття спадщини до нотаріальної контори за місцем її відкриття. У разі незгоди спадкоємців на прийняття спадщини спадкоємцем, який пропустив строк на прийняття спадщини з поважних причин, має право звернутися до суду з позовом про визначення йому додаткового строку, достатнього для подання заяви про прийняття спадщини (ч. 3 ст. 1272 ЦК). До поважних причин пропущення строку на прийняття спадщини можна віднести: умисне замовчування факту смерті особи іншими спадкоємцями, тиск на спадкоємця з боку інших заінтересованих осіб, важка хвороба, тривале відраження тощо. Відмова від прийняття спадщини. Поряд з прийняттям спадщини спадкоємець має право відмовитися від її прийняття. Відповідно до ч. 1 ст. 1273 ЦК спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини шляхом подання заяви до нотарі- льної контори за місцем відкриття спадщини. Заяву про відмову від прийняття спадщини спадкоємець може подати протягом строку, встановленого законом для її прийняття. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може відмовитися від прийняття спадщини тільки зі згоди піклувальника і органу

опіки та піклування. Не- повнолітня особа (віком від 14 до 18 років) може відмовитися від прийняття спадщини зі згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника і органу опіки та піклування. Батьки (усиновлювачі), опікун, які вважають, що прийняття спадщини суперечить інтересам малолітньої, недієздатної особи, можуть відмовитися від прийняття спадщини лише з дозволу органу опіки та піклування. Відмова від прийняття спадщини є безумовною і беззастережною. Заява про відмову від прийняття спадщини, у якій є певні умови чи застереження, має вважатися такою, що не має правового значення. Заява про відмову від прийняття спадщини може бути відкликана спадкоємцем протягом строку, встановленого для її прийняття. Відмова від прийняття спадщини може бути двох видів: із зазначенням особи, на користь якої вона здійснена, або без зазначення такої особи. При відмові від прийняття спадщини із зазначенням особи право на прийняття спадщини переходить до особи, на користь якої була зроблена відмова. При цьому спадкоємець за заповітом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом (ч. 1 ст. 1274 ЦК). Спадкоємець за заповітом не може відмовитися від прийняття спадщини на користь спадкоємців за законом, оскільки це не узгоджувалося б з волею спадкодавця. Якщо в заповіті зазначено лише одного спадкоємця, він може відмовитися від спадщини, але без зазначення іншої особи. Подальша доля спадщини вирішується відповідно до положень ЦК про спадкування за законом. Спадкоємець за законом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь будь-кого із спадкоємців за законом не залежно від черги (ч. 2 ст. 1274 ЦК). При відмові від спадщини без зазначення особи, на користь якої здійснюється відмова, частка спадкоємця, який мав право на прийняття спадщини за заповітом, переходить виключно до інших спадкоємців за заповітом і розподіляється між ними порівну (ч. 1 ст. 1275 ЦК). Якщо відмову заявив спадкоємець за законом, право на прийняття належної йому частки у спадщині переходить до спадкоємців за законом тієї черги, що закликана до спадкування, і розподіляється між ними порівну (ч. 2 ст. 1275 ЦК). Відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом. Якщо спадкоємець не скористався своїм правом на відмову від спадщини протягом шести місяців, то після закінчення цього строку він може передати належне йому спадкове майно іншим спадкоємцям уже лише на підставі цивільних договорів: купівлі-продажу, дарування, міни. Відумерлість спадщини. Термін «відумерлість спадщини» є новим у спадковому законодавстві України. В юридичній літературі для позначення відумерлості спадщини вживається термін «виморочна спадщина», втім, ЦК УРСР 1963 р. взагалі не використовував його. Відповідно до ст. 1277 ЦК суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. Обов'язкові умови для визнання судом спадщини відумерлою:

- 1) відсутність спадкоємців за заповітом і за законом;

- 2) неприйняття спадкоємцями спадщини;
- 3) відмова спадкоємців від спадщини;
- 4) усунення їх від права на спадкування. Заява про визнання спадщини відумерлою подається органом місцевого самоврядування після спливу одного року з часу відкриття спадщини (ч. 2 ст. 1277 ЦК).

Спадщина, яка визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини. Територіальна громада, яка стала власником відумерлого майна, зобов'язана задовольнити вимоги кредиторів, що заявлені у встановленому законом порядку. Зокрема, на громаду покладаються обов'язки відшкодування майнової шкоди (збитків), завданих спадкодавцем; відшкодування моральної шкоди, завданої спадкодавцем, яке було присуджено судом зі спадкодавця за його життя; сплати неустойки, яка була присуджена судом кредиторів зі спадкодавця за життя спадкодавця. Спадщина, не прийнята спадкоємцями, охороняються до визнання її відумерлою відповідно до ст. 1283 ЦК. Охорона спадкового майна та управління ним. Одним із важливих інститутів, що забезпечують права та інтереси спадкоємців, відказоодержувачів та кредиторів спадкодавця, є охорона спадкового майна. Обов'язок щодо охорони спадкового майна з метою збереження його до прийняття спадщини спадкоємцями покладено на нотаріуса за місцем відкриття спадщини, в населених пунктах, де немає нотаріуса, – на відповідні органи місцевого самоврядування, а за межами України щодо її громадян – на консульські установи. Такий самий обов'язок покладено і на виконавця заповіту, якого призначив спадкодавець, якщо спадкування здійснюється не лише за заповітом, а й за законом. Спадкоємці за законом мають право призначити іншу особу, яка вживатиме заходів щодо охорони частини спадщини, що спадкується за законом. Підставою для вжиття заходів щодо охорони спадкового майна може бути власна ініціатива відповідних органів або заява спадкоємців. Заходами з охорони спадкового майна є: оцінка і опис спадкового майна; внесення готівки, яка належить до складу спадщини, в депозит нотаріальної контори; передача цінних паперів, валютних цінностей, дорогоцінних металів та каменів, а також виробів із них на зберігання в банк; передача майна, що вимагає управління (частка у статутному капіталі, цінні папери, виключні права), в довірче управління; передача окремих речей на зберігання спадкоємцям або іншим особам. Охорона спадкового майна триває до закінчення строку, встановленого для прийняття спадщини (ч. 3 ст. 1283 ЦК), тобто, за загальним правилом, до закінчення шести місяців з часу її відкриття.

Однак, тривалість строку не може обмежуватися лише шести-місячним строком, оскільки за певних умов (ч. 2 ст. 1270 ЦК) термін прийняття спадщини може бути продовжений до трьох місяців. Спадкоємець, який пропустив строк на прийняття спадщини, за наявності поважних причин може звернутися до суду про визначення йому додаткового строку, достатнього для подання заяви про прийняття спадщини. За цих обставин вжиття

охоронних заходів спадкового майна може тривати до закінчення строку, визначеного судом. У разі відсутності спадкоємців, неприйняття ними спадщини або усунення їх від права на спадкування охорона спадкового майна триває не менше одного року до визнання судом спадщини відумерлою (ст. 1277 ЦК).

Спадкове майно протягом вказаних строків не може бути переміщеним, проданим або відчуженим іншим способом. Забороняються також будь-які дії, що можуть значно погіршити стан та зменшити ціну спадкового майна. Витрати на охорону спадкового майна, покладаються на спадкоємців, що закликаються до спадщини, відповідно до їхньої частки в спадщині (ч. 4 ст. 1283 ЦК). Якщо у складі спадщини є майно, яке потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних чи юридичних дій для підтримання його в належному стані, нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідних орган місцевого самоврядування, у разі відсутності спадкоємців або виконавця заповіту укладають договір на управління спадщиною з іншою особою (ч. 1 ст. 1285 ЦК). Це може бути хтось із родичів спадкодавця, працівник підприємства, що належить спадкодавцю тощо. Особа, яка управляє спадщиною, має право на вчинення будь-яких необхідних дій, спрямованих на збереження спадщини до з'явлення спадкоємців або до прийняття спадщини. Особа, яка управляє спадщиною, має право на плату за виконання своїх повноважень. Оформлення права на спадщину. Кожен спадкоємець, який прийняв спадщину, може оформити свої спадкові права шляхом одержання в нотаріальній конторі за місцем відкриття спадщини свідоцтва про право на спадщину. Одержання свідоцтва є правом, а не обов'язком спадкоємців, тому відсутність свідоцтва про право на спадщину не позбавляє спадкоємця права на спадщину (ч. 3 ст. 1296 ЦК). Однак для оформлення права на окремі види майна свідоцтво про право на спадщину є необхідним спадкоємцеві як правовстановлюючий або право підтверджуючий документ (наприклад, при успадкуванні прав на нерухомість, транспортні засоби, автотранспортних засобів, права на вклад у кредитних установах тощо). ЦК встановлює випадок, коли обов'язковим є не лише одержання свідоцтва, а й державна реєстрація права на спадщину, зафіксованого у ньому. Так, згідно з ст. 1299 ЦК, якщо у складі спадщини, яку прийняв спадкоємець, є нерухоме майно, спадкоємець зобов'язаний зареєструвати право на спадщину в органах, які здійснюють державну реєстрацію нерухомого майна. У такому разі право власності на нерухоме майно виникає у спадкоємця з моменту державної реєстрації цього майна. Свідоцтво про право на спадщину видається спадкоємцям після закінчення шести місяців з часу відкриття спадщини. Якщо спадкоємцем за заповітом чи за законом є дитина, зачата за життя спадкодавця, але ще не народжена, видача свідоцтва про право на спадщину і розподіл спадщини між спадкоємцями може відбутися лише після народження дитини. У необхідних випадках нотаріус до закінчення строку для прийняття спадщини одним чи всіма спадкоємцями, до видачі свідоцтва про право на спадщину може

видати спадкоємцям дозвіл на одержання частини спадкового вкладу в банку на покриття витрат, пов'язаних із: 1) доглядом за спадкодавцем під час його хвороби, що передувала смерті, а також його похованням; 2) утриманням осіб, які перебували на утриманні спадкодавця; 451 3) повідомленням спадкоємців про відкриття спадщини та інших витрат, наприклад, пов'язаних з охороною спадкового майна. За згодою всіх спадкоємців, які прийняли спадщину, або на вимогу одного із спадкоємців за рішенням суду нотаріус за місцем відкриття спадщини може внести зміни до свідоцтва про право на спадщину. У разі внесення змін до свідоцтва про право на спадщину нотаріус видає спадкоємцям нові свідоцтва про право на спадщину. Якщо буде встановлено, що особа, якій воно видане, не мала права на спадкування, а також в інших випадках, встановлених законом, свідоцтво про право на спадщину може бути визнано недійсним за рішенням суду

VI. Спадковий договір

Римському праву договір спадкування не був відомий, хоча існував ряд договорів, які були схожими на договори спадкування. Спадковий договір вперше з'явився в Німеччині в період формування так званого німецького римського права, тобто національного права Німеччини, заснованого на основних традиціях римського права. Стародавнє німецьке право засновувалося на звичаї, який взагалі не допускав передачі спадщини стороннім особам. Члени сім'ї визнавалися єдиними можливими спадкоємцями, але з часом це право розвивалося.

Спадковий договір, будучи донедавна невідомим нашому законодавцеві, є визнаним інститутом у деяких європейських країнах. Найбільше визнання і найбільш детальну розробку цей інститут отримав у Німеччині.

Спадковий договір є особливим видом зобов'язальних правовідносин. Оскільки відносини, які виникають у зв'язку з укладенням спадкового договору тісно пов'язані з відносинами спадкування, цей вид договору врегульований у книзі шостій «Спадкове право». Спадковий договір є однією з новел ЦК, урегульований у гл. 90. Враховуючи те, що останній пов'язаний із спадкуванням, він розміщений у книзі шостій ЦК «Спадкове право». Відповідно до ст. 1302 ЦК за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і у разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача. Виділяють такі ознаки спадкового договору:

1) наявність домовленості сторін про особливий порядок визначення долі майна після смерті його власника;

2) спеціальний суб'єктний склад такої домовленості;

3) виникнення на підставі спадкового договору сукупності зобов'язальних та речових відносин (зобов'язальних – до смерті відчужувача, речових – після його смерті);

4) виникнення права власності на майно відчужувача на підставі складної юридичної сукупності: укладення договору, виконання набувачем дій відповідно до розпоряджень відчужувача, смерть відчужувача;

5) поетапне виникнення прав та обов'язків у його сторін (у набувача виникає обов'язок виконувати розпорядження відчужувача вже після укладення договору, а права власника на майно відчужувача – лише після смерті останнього). Спадковий договір, складений пізніше від заповіту, яким охоплено те саме майно, що є предметом заповідальних розпоряджень, скасовує заповіт повністю або у частині. Характеристика договору. Спадковий договір є консенсуальний (момент його укладення пов'язується з досягненням сторонами угоди за всіма істотними умовами), двосторонній (наявність прав та обов'язків у кожного зі сторін, при чому правам однієї сторони відповідають обов'язки іншої), відплатний (на набувача покладається обов'язок вчинити певну дію майнового або немайнового характеру в обмін на майно відчужувача), алеаторний (невідомо, чи будуть реалізовані права та виконані сторонами обов'язки та чи буде виконано договір взагалі).

Сторонами спадкового договору є відчужувач та набувач. Відчужувачем у спадковому договорі може бути подружжя, один з подружжя або інша особа (ч. 1 ст. 1303 ЦК). Це може бути лише фізична особа, хоча це прямо і не передбачено зазначеною нормою ЦК. До спадкового договору повинні застосовуватися загальні положення про правочини, тому відчужувач у спадковому договорі повинен мати необхідний обсяг цивільної дієздатності (ч. 2 ст. 203 ЦК). Законодавець не визначає, чи можуть малолітні, неповнолітні, недієздатні та обмежено дієздатні особи бути сторонами спадкового договору, як це робить ст. 746 ЦК, вказуючи про відчужувача у договорі довічного утримання на фізичну особу незалежно від її віку та стану здоров'я. Проте у п. 28 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про спадкування» № 7 від 30 травня 2008 р. зазначається, що відчужувачем та набувачем за спадковим договором може бути як повністю дієздатна особа, так і особи, зазначені у ст.ст. 32, 36 ЦК, тобто неповнолітні, та особи, цивільна дієздатність яких обмежена. Спадковий договір на все спільне майно подружжя може бути укладений одним із подружжя лише за згодою другого із подружжя. Така згода має бути посвідчена нотаріально шляхом власноручного підпису подружжя-відчужувача на спадковому договорі або додаватись у вигляді нотаріально посвідченої заяви до договору. Спадковий договір, укладений без згоди другого з подружжя, визнається недійсним (частини 2 і 3 ст. 65 СК, ст. 215 ЦК).

Набувачем у спадковому договорі може бути фізична або юридична особа (ч. 2 ст. 1303 ЦК). Укладення спадкового договору в інтересах частково дієздатної особи, недієздатної особи, особи з обмеженою дієздатністю можливе з дотриманням передбачених ЦК правил вчинення правочинів з юридично неспроможними особами (ст.ст. 37, 41, 67-71 ЦК).

Недотримання цих умов спричиняє наслідки недійсності такого правочину. Юридична особа може бути набувачем у спадковому договорі, якщо її цивільна правосуб'єктність не обмежена спеціальним законом, судом або установчими документами даної юридичної особи. Набувач за спадковим договором не відповідає за зобов'язаннями відчужувача. Форма спадкового договору. Відповідно до ст. 1304 ЦК спадковий договір укладається у письмовій формі та посвідчується нотаріально. Ця вимога застосовується незалежно від того, чи є предметом спадкового договору нерухоме або рухоме майно. Недодержання письмової нотаріальної форми спадкового договору тягне за собою його нікчемність (ч. 1 ст. 220 ЦК). Для укладення спадкового договору необхідним є досягнення згоди сторін за всіма істотними його умовами, якими є визначення майна, що має перейти до набувача після смерті відчужувача, визначення переліку, характеру, порядку і строку виконання дій набувачем. На майно, що є предметом спадкового договору, нотаріус накладає заборону відчуження у встановленому порядку, про що робить запис у всіх примірниках договору. У разі смерті відчужувача нотаріус знімає заборону відчуження майна. Майно, вказане в спадковому договорі, не включається до спадкової маси (спадщини), а також на нього не поширюється право на обов'язкову частку. Такий висновок можна зробити з аналізу змісту п. 28 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про спадкування» № 7 від 30 травня 2008 р., відповідно до якої на відносини сторін щодо переходу майна до набувача не поширюються відповідні правила про спадкування. Права та обов'язки сторін. Сторони спадкового договору мають відповідні права й обов'язки, які випливають із норми закону і суті цього зобов'язання. Відчужувач має право вимагати від набувача вчинити певну дію майнового або немайнового характеру до відкриття спадщини або після її відкриття (ст. 1305 ЦК). Наприклад, на набувача можуть бути покладені зобов'язання забезпечувати відчужувача продуктами харчування, догляду, а також і такі, що необхідно виконувати після смерті відчужувача: наприклад, поховати його тощо. Відчужувач має право призначити особу, яка здійснюватиме контроль за виконанням спадкового договору після його смерті, та вимагати розірвання договору за життя у разі невиконання набувачем його розпоряджень. Основним обов'язком відчужувача ЦК визначає передачу у власність майна набувачеві. До обов'язків відчужувача за цим договором належать обов'язки не відчужувати майно, визначене у спадковому договорі, не заповідати його. Набувач у спадковому договорі може бути зобов'язаний вчинити певну дію майнового або немайнового характеру до відкриття спадщини або після її відкриття (ст. 1305 ЦК). На набувача може бути покладений обов'язок виконати певні дії за життя відчужувача (зокрема регулярно виплачувати відчужувачеві певну грошову суму) або після його смерті (наприклад, вжити певних заходів щодо поховання тощо). У цьому разі, коли виконання дій набувачем має бути здійснене після смерті відчужувача, останній має право

призначити особу, яка здійснюватиме контроль за виконанням спадкового договору після його смерті. У разі відсутності такої особи контроль за виконанням спадкового договору здійснює нотаріус за місцем відкриття спадщини (ч. 3 ст. 1307 ЦК). 456 До спадкового договору можуть бути включені розпорядження немайнового характеру щодо виконання дій, спрямованих на здійснення будь-якої іншої певної суспільно корисної мети (наприклад, розпорядження особистими паперами, бажання призначити опіку над неповнолітнім тощо). Істотні особливості має спадковий договір за участю подружжя. У цьому випадку предметом спадкового договору може бути майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, а також майно, що є роздільною власністю будь-кого з них (ч. 1 ст. 1306 ЦК). При цьому під час укладання договору стосовно спільного майна подружжя, повинна бути письмова згода іншого з подружжя та нотаріально засвідчена. Якщо договір було укладено без згоди другого з подружжя, це спричиняє його недійсність. Спадковий договір може бути посвідченим без згоди другого з подружжя, якщо з правовстановлюючого документа, свідоцтва про шлюб та інших документів видно, що зазначене в ньому майно є не спільною, а роздільною власністю другого з подружжя. У випадку, якщо подружжя як відчужувач не згодне із включенням спільно нажитого майна у спадковий договір або подружжя не дійшло згоди з приводу цього майна, то один з подружжя може у судовому порядку встановити свою частку в спільному майні і після цього укласти окремий спадковий договір. Відповідно до ч. 2 ст. 1306 ЦК спадковим договором може бути встановлено, що в разі смерті одного з подружжя спадщина переходить до другого, а у випадку смерті другого з подружжя його майно лише тоді переходить до набувача за договором. Зміна та припинення спадкового договору. Розірвати або змінити спадковий договір можна лише за життя відчужувача, як це впливає із змісту ст. 1308 ЦК. Після смерті відчужувача може йтися про звільнення судом набувача від виконання обов'язків у зв'язку з фактичною неможливістю такого виконання. За загальним правилом, зміна договору допускається лише за згодою сторін. При цьому правочин, спрямований на зміну або припинення договору, зчиняється в такій самій формі, у якій був вчинений договір. Проте угодою сторін може бути передбачений спрощений порядок зміни або припинення спадкового договору за погодженням сторін. Одностороння відмова від виконання зобов'язання або одностороння зміна умов договору не допускаються, за винятком випадків, передбачених договором або законом (ст. 525 ЦК). Тому спадковий договір не може бути скасований спадкодавцем в односторонньому порядку, якщо інше не встановлено договором. Найпоширенішою підставою припинення спадкового договору є його виконання. Зобов'язання, що виникають на його основі, мають виконуватися належним чином відповідно до умов договору, вимог актів цивільного законодавства, норм моральності суспільства тощо. Спадковий договір може бути також припинений шляхом передання відступного, але за

умови згоди на те сторін договору. Розмір, строки й порядок передання відступного встановлюються сторонами (ст. 600 ЦК). Особливостями спадкового договору є те, що він припиняється у разі смерті набувача до смерті відчужувача; неприпустима заміна сторін договору, в тому числі шляхом правонаступництва; неможливість покладення виконання зобов'язання на інших суб'єктів. У разі смерті набувача спадкоємці набувача мають право вимагати від відчужувача відшкодування витрат, яких вони зазнали при виконанні спадкового договору в тій частині зобов'язань, які були виконані набувачем до його смерті. Якщо відповідно до спадкового договору набувач зобов'язаний був вчинити певні дії після смерті відчужувача, то у разі смерті набувача обов'язок вчинити ці дії переходить до його спадкоємців (п. 28 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику у справах про спадкування» № 7 від 30 травня 2008 р.). Зобов'язання припиняється також ліквідацією юридичної особи, яка є набувачем, крім випадків, передбачених законом. Однією з підстав припинення спадкового договору є його розірвання. Розірвання договору можливе лише за згодою сторін. Відповідно до ст. 1308 ЦК спадковий договір може бути розірваний у односторонньому порядку як на вимогу відчужувача, так і на вимогу набувача. Зокрема, на вимогу відчужувача – у разі невиконання набувачем його розпоряджень; на вимогу набувача – у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача (наприклад, погіршення стану здоров'я, погіршення матеріального становища тощо). При цьому розірвання договору в односторонньому випадку можливе лише в судовому порядку, скільки суд повинен з'ясувати факт порушення спадкового договору або неможливість його невиконання. У разі, коли спадковий договір змінюється або розривається за рішенням суду, зобов'язання змінюється або припиняється з моменту набрання чинності рішення суду про зміну або розірвання спадкового договору. У разі розірвання договору нотаріус на підставі рішення суду про розірвання має зняти заборону відчуження такого майна. Через відсутність зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, спадковий договір не може бути припинений зарахуванням. Питання про можливе відшкодування витрат, понесених набувачем на виконання розпоряджень відчужувача, залишається невирішеним. Вбачається, що при розірванні спадкового договору на вимогу набувача з об'єктивних причин або через неналежну поведінку відчужувача набувачу мають бути відшкодовані всі понесені ним витрати.

ТЕМА № 10. Загальні засади про зобов'язання (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	126
1. Загальні положення про зобов'язання, ознаки	
2. Види зобов'язань.....	
3. Виконання зобов'язань	
4. Забезпечення зобов'язань.....	

5. Припинення зобов'язань.....

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. // ВВР України. – 1993.– № 39. – Ст. 383.
2. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Затв. наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 р. № 20/5 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 10. – Ст. 639.
3. Правила державної реєстрації та обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів та мотоколясок: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 07.09.1998 р. № 1388 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 36. – Ст. 1327.
4. Про практику розгляду судами справ про спадкування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.06.1983 р. № 4 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 5. – С. 41.

I. Поняття, ознаки зобов'язань

Одним з найпоширеніших видів цивільних правовідносин є зобов'язальні. Зобов'язання як юридична конструкція була відома ще римському приватному праву, де зобов'язальне право хоч і не одержало такого юридичного обґрунтування як інститут речового права, але закладені правові підвалини того періоду і нині використовуються у правовій системі України та цивілістичній доктрині. Цивільно-правові норми зобов'язань – це окремих інститут цивільного права і сформовані у книзі п'ятій «Зобов'язальне право». На основі норм зобов'язального права за допомогою певних юридичних фактів виникають зобов'язальні правовідносини, зміст яких становить обов'язок боржника вчинити на користь кредитора певні дії (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від них, і право кредитора вимагати вчинення цих дій.

Зобов'язальні правовідносини розглядаються як нормальні відносини між суб'єктами цивільного права щодо реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг, так і відносини, що виникають внаслідок заподіяння шкоди. Зобов'язальне право регулює як договірні відносини, так і відносини, які виникають поза договором. Загальновідомо, що зобов'язальні правовідносини є лише певною складовою частиною усієї системи цивільних правовідносин, зміст і правова природа яких є надзвичайно складною. Оскільки зобов'язальні правовідносини є одним з видів цивільних право- відносин, вони мають усі ознаки останніх. Водночас вони характеризуються і специфічними ознаками, що дозволяють виокремити їх із загальної сукупності цивільних право- відносин і, зокрема, виокремити від речових правовідносин, а саме:

1) за своїм змістом зобов'язальні правовідносини опосередковують динаміку цивільних правовідносин, в той час як норми інституту права власності спрямовані на врегулювання відносин статичності майна.

Зобов'язальні правовідносини тісно пов'язані із правом власності (речовим правом). Так, реалізація власником своїх прав призводить до виникнення зобов'язальних правовідносин, а виконання зобов'язань призводить до виникнення, зміни або припинення права власності;

2) зобов'язальні правовідносини є відносними правовідносинами, які характеризуються чітко визначеним персоніфікованим складом суб'єктів, а тому тут завжди є уповноважена конкретна особа, яка має права (кредитор), а також зобов'язана особа (боржник). Цим зобов'язальні правовідносини відрізняються від речових правовідносин (абсолютних правовідносин), в яких уповноваженій особі протиставлене не конкретна особа чи коло осіб, а «усі й кожен»;

3) здебільшого, зобов'язання є майновими цивільними правовідносинами, оскільки опосередковують процес переміщення, як правило майна або інших майнових результатів;

4) у зобов'язальних правовідносинах юридичний об'єкт полягає у вчиненні активних дій зобов'язаної особи (на відміну від речових правовідносин, у яких юридичним об'єктом є їх пасивна поведінка).

Таким чином, у зобов'язальних правовідносинах для задоволення інтересу уповноваженої особи необхідні активні дії конкретних зобов'язаних осіб, а в речових відносинах права реалізуються безпосередньо уповноваженою особою. У цивільно-правовій літературі існує узагальнене теоретичне поняття зобов'язання, під яким розуміють закріплені цивільним законом суспільні відносини, пов'язані з переміщенням майнових та інших результатів праці, внаслідок яких одна особа (кредитор) має право вимагати від іншої особи (боржника) вчинення або утримання від певних дій. Відповідно до законодавчого визначення (ч. 1 ст. 509 ЦК) зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана виконати на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Зобов'язальне правовідношення як і будь-яке цивільне правовідношення включає такі елементи: суб'єкти, об'єкт і зміст. Суб'єкти зобов'язань. У зобов'язанні беруть участь не менше двох осіб, які іменуються його суб'єктами, якими є його учасники. Їх законодавець називає кредитором і боржником. Ними можуть бути фізична, і юридична особи. Водночас законом ставляться вимоги щодо обсягу дієздатності учасників зобов'язальних правовідносин. Кредитор – особа, яка має право вимагати від іншої особи (боржника) виконання певної дії або утриматися від них. Боржник – особа в зобов'язанні, яка повинна вчинити на користь кредитора певні дії або утриматися від їх вчинення. Кредитор зазвичай виступає в ролі активної сторони зобов'язання, а боржник – є пасивною стороною в зобов'язанні. У зобов'язанні можуть брати участь і ті особи, які не є сторонами і які іменуються третіми особами. Зобов'язання не створює обов'язків для третіх осіб. У випадках, встановлених договором,

зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 725 ЦК договором дарування може бути встановлений обов'язок обдаровуваного вчинити певну дію майнового характеру на користь третьої особи або утриматися від її вчинення (передати грошову суму чи інше майно у власність, виплачувати грошову ренту, надати право довічного користування дарунком чи його частиною, не пред'являти вимог до третьої особи про виселення тощо).

На стороні кредитора і боржника може бути кілька осіб. Йдеться про множинність осіб у зобов'язанні. Це може бути один кредитор і кілька боржників, і навпаки, кілька кредиторів і один боржник. У першому випадку має місце пасивна множинність, у другому – активна множинність. Можливою є множинність осіб одночасно на боці кредитора і боржника (змішана множинність). За наявності множинності осіб, законодавець розрізняє часткові і солідарні зобов'язання. За загальним правилом, між сторонами встановлюються часткові зобов'язання. Зобов'язання вважаються частковими, якщо кожний із боржників зобов'язаний виконати певну дію в певній частині, а кожен кредитор має право вимагати виконання певної частини зобов'язання. Солідарні зобов'язання мають місце, коли кожному кредитору у повному обсязі належить право вимоги, а кожен із боржників повинен виконати зобов'язання повністю. Солідарні зобов'язання виникають лише у випадку, коли це передбачено законом чи договором. Зокрема солідарний обов'язок відшкодувати шкоду іншим особам настає у разі заподіяння шкоди кількома джерелами підвищеної небезпеки іншим особам (ст. 1190 ЦК). У разі солідарної вимоги кредиторів кожний із кредиторів має право пред'явити боржникові вимогу у повному обсязі. До пред'явлення вимоги одним із солідарних кредиторів боржник має право виконати свій обов'язок будь-кому із них на свій розсуд. Виконання боржником свого обов'язку одному із солідарних кредиторів у повному обсязі звільняє боржника від виконання решті солідарних кредиторів. У свою чергу, інші солідарні кредитори мають право вимоги до кредитора, якому виконано зобов'язання. У разі солідарного обов'язку боржників кредитор має вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо. Так, згідно зі ст. 1190 ЦК особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Якщо боржник, до якого звернуто вимогу, виконав обов'язок не в повному розмірі, кредитор має право вимагати неодержане від решти солідарних боржників. У разі виконання боржником солідарного обов'язку до нього переходить право вимоги до інших солідарних боржників. Внаслідок виконання чужого боргу виникає нове, регресне зобов'язання, яке є самостійним зобов'язанням, хоча тісно пов'язане з попереднім. Так, згідно зі ст. 1191 ЦК особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі

виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом. Таким чином, належне повне виконання солідарного обов'язку одним зі спів боржників породжує виникнення часткового зобов'язання між ним і колишніми солідарними боржниками. Поряд з частковими і солідарними зобов'язаннями існують додаткові, або субсидіарні зобов'язання. У субсидіарних зобов'язаннях є основний кредитор або боржник і додатковий кредитор (боржник). Субсидіарні зобов'язання можуть виникати як на підставі закону (наприклад, при заподіянні шкоди неповнолітніми у віці від 14 до 18 років за відсутності у них майна чи заробітку, достатнього для відшкодування шкоди, заподіяну шкоду відшкодовують їх батьки (усиновителі) або піклувальники, якщо вони не доведуть, що шкода сталася не з їх вини), так і в силу укладеного договору. Наступним елементом зобов'язального правовідношення є його об'єкт. Як правило, в цивілістичній літературі під об'єктом цивільного правовідношення розуміють все те, на що спрямовані цивільні права і обов'язки суб'єктів цивільних правовідносин, в тому числі і зобов'язальних. Іншими словами це певні дії, які можуть полягати у передачі речей у власність чи користування, виконання певної роботи, надання певної послуги тощо. Слід зазначити, що в зобов'язанні є два об'єкти – юридичний та матеріальний (якого інколи називають предметом). Юридичним об'єктом зобов'язання визнаються власне дії, певна поведінка зобов'язаної особи, а речі, гроші, послуги є матеріальним об'єктом. В договірних зобов'язаннях може бути один або два юридичних об'єкти. Так, у договорі купівлі–продажу юридичними об'єктами водночас є дії продавця щодо передачі майна та дії покупця щодо оплати майна. Крім того даний договір характеризується наявністю двох матеріальних об'єктів, якими є майно і гроші. У низці зобов'язань двом юридичним об'єктам відповідають один (наприклад, в безоплатному договорі зберігання) або два матеріальних об'єкти (наприклад, в оплатному договорі зберігання, у якому такими об'єктами є поклажа і гроші). Учасники зобов'язання наділяються певними суб'єктивними правами та обов'язками. Право вимоги кредитора і відповідний цій вимозі обов'язок боржника становлять зміст зобов'язання. Оскільки переважна більшість зобов'язань є правовідносинами майнового характеру, то і зміст їх становлять суб'єктивні права та обов'язки майнового характеру. Проте деякі зобов'язання можуть бути і немайновими. Прикладом зобов'язального немайнового правовідношення можуть бути зобов'язання, що виникають з безоплатного договору доручення, договору про спільну діяльність тощо.

II. Види зобов'язань

Цивільно-правові зобов'язання поділяються на певні групи, які в сукупності складають єдину систему. Залежно від критеріїв, покладених в основу поділу на групи, існує ряд класифікацій зобов'язань.

1. За підставами виникнення зобов'язання прийнято ділити на договірні і недоговірні (позадоговірні). Договірні зобов'язання виникають на підставі укладеного між сторонами договору. Недоговірні (позадоговірні) зобов'язання – це зобов'язання, які виникають не з договору, а на підставі іншого юридичного факту (одностороннього правочину, публічної обіцянки нагороди, заподіяння шкоди тощо).

2. За співвідношенням прав та обов'язків зобов'язання поділяють на односторонні та двосторонні (взаємні). Односторонніми вважаються такі зобов'язання, в яких одній стороні належить тільки право, а іншій – обов'язок. До таких зобов'язань належать договори позички, дарування, зобов'язання із заподіяння шкоди. Двосторонні (взаємні) зобов'язання характеризуються наявністю у сторін як прав, так і обов'язків. Кожна зі сторін є одночасно і кредитором, і боржником. Саме такими зобов'язаннями є більшість договорів, передбачених ЦК. Наприклад, за договором купівлі-продажу продавець і покупець володіють взаємними правами і обов'язками, які, за загальним правилом, мають виконуватися одночасно.

3. Залежно від визначеності змісту зобов'язання поділяються на однооб'єктні, альтернативні, факультативні. Однооб'єктне зобов'язання виникають тоді, коли кредитор має право вимагати від боржника виконання певної конкретно визначеної дії. Альтернативне зобов'язання – це зобов'язання, в якому боржник вибирає спосіб виконання, якщо інше не передбачено законом або договором. Виконання зобов'язання при цьому передбачає здійснення однієї з кількох дій, право вибору якої належить, як правило, боржникові. Так, відповідно до ч. 1 ст. 684 ЦК у разі передання за договором купівлі-продажу некомплектного товару покупець має право вимагати від продавця за своїм вибором: пропорційного зменшення ціни; доукомплектування товару в розумний строк. Факультативні зобов'язання мають місце у випадках, коли боржник зобов'язаний виконати на користь кредитора конкретну дію, але йому надається можливість замість цієї дії виконати іншу. Наприклад, боржник зобов'язується передати кредитору певну річ, а в разі неможливості за домовленістю сторін, він може виконати певну роботу.

4. Залежно від характеру правового зв'язку між учасниками зобов'язання бувають простими і складними. Прості зобов'язання характеризуються наявністю у сторін лише по одному праву і одному обов'язку (наприклад, договір дарування). Складними визнаються такі зобов'язання, сторони в яких мають декілька прав і обов'язків.

5. Цивільне законодавство розрізняє також головні (основні) і додаткові (акцесорні). Головні (основні) зобов'язання можуть існувати самотійно без додаткового зобов'язання (наприклад, договір купівлі-продажу, дарування тощо). Додаткові (акцесорні) зобов'язання виникають лише за наявності і з метою забезпечення належного виконання головного зобов'язання. Так, угода про заставу (додаткове

зобов'язання) забезпечує виконання основного договору – позики (головне зобов'язання). Як і будь-які інші цивільні правовідносини, зобов'язання виникають при настанні певних юридичних фактів, що є підставами виникнення зобов'язань. Зобов'язання можуть виникати на підставі одного юридичного факту чи декількох. З юридичними фактами пов'язують не лише виникнення тих чи інших зобов'язань, й їх зміну та припинення.

Підстави виникнення зобов'язань визначено у ч. 2 ст. 509 ЦК шляхом відсилання до ст. 11 ЦК. Необхідно зазначити, що зобов'язальні правовідносини виникають не лише з підстав, прямо передбачених законом, а й з підстав, що не суперечать йому, а породжують цивільні права й обов'язки згідно із загальними підставами виникнення цивільних прав та обов'язків. Найбільш поширеною підставою виникнення зобов'язальних правовідносин є договір, оскільки саме з цивільно-правових договорів виникає переважна більшість зобов'язань. Не випадково поняття «договір» і «зобов'язання» інколи ототожнюють, але це не зовсім правильно. Ці поняття співвідносяться між собою як частина і ціле. Зобов'язання є ширшим поняттям, а договори це лише частина зобов'язань. Як юридичний факт договір належить до правомірних дій, які являють собою узгоджене волевиявлення суб'єктів цивільного права, спрямоване на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Умови договорів визначають зміст цивільно-правових зобов'язань. Договірні зобов'язання становлять основну частину зобов'язань взагалі. Підставою виникнення зобов'язань можуть бути також односторонні правочини. До односторонніх правочинів, що є підставою виникнення зобов'язання ЦК, зокрема відносить 223 публічну обіцянку винагороди; вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення; рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи. Окрему групу підстав виникнення зобов'язань становлять адміністративні акти, хоча з розширенням ринкових засад в економіці вони певним чином втратили свої позиції. Проте це не означає, що адміністративні акти, як підстави виникнення цивільних правовідносин втрачають своє значення. Досить часто трапляються випадки, коли адміністративні акти створюють зобов'язання в сукупності з іншими підставами. Так, надання державного житла здійснюється на підставі ордера, а також договору найму, який житлово-експлуатаційна контора укладає з наймачем. Значну групу підстав виникнення зобов'язань становлять правопорушення, що полягають у заподіянні майнової (матеріальної) та моральної шкоди. Так, заподіяння шкоди є юридичним фактом, на підставі якої у потерпілої сторони виникає право вимагати відшкодування завданої шкоди і обов'язок заподіювача її компенсувати. Такі зобов'язання, які виникають з неправомірних дій, виконують у цивільному праві охоронну функцію, оскільки спрямовані на відновлення порушеного майнового становища

учасників цивільних правовідносин. Зобов'язання можуть виникати з інших юридичних фактів, якими можуть бути як дії, так і події. До таких підстав належать юридичні вчинки (наприклад, створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності), події (наприклад, пожежа, стихійне лихо). Проте слід зазначити, що самі по собі події не породжують зобов'язань, але є підставами виникнення обов'язків в рамках певних же визначених зобов'язань.

III. Виконання зобов'язань.

Виконання зобов'язань – це здійснення боржником і кредитором обумовлених дій (чи утримання від дії), що становлять зміст зобов'язання. Вагоме значення мають закріплені в законі загальні засади, відповідно до яких будується правове регулювання реалізації суб'єктивних прав і обов'язків в зобов'язальних правовідносинах і які іменуються принципами виконання зобов'язань.

Саме при виконанні зобов'язання найповніше розкривається його зміст, оцінюється сукупність дій (бездіяльність) боржника щодо виконання покладених на нього обов'язків з погляду відповідності їх до вимог закону, умов договору, звичаїв, а отже, з огляду на визнання виконання належним. Важливе значення має також принцип реального виконання. В умовах ринкової економіки висловлювали думку, що названий принцип втратив свою актуальність, оскільки учасники правовідносин замість виконання зобов'язання в натурі можуть вимагати відшкодування збитків. Але, власне, названий принцип підкреслює недопустимість заміни грошовою компенсацією реального виконання обов'язку. Адже для громадян та організацій інтерес представляє виконання зобов'язань іншою стороною – передача майна, надання послуг та ін.

Тобто, власне, з приводу досягнення цілей вони і вступають у зобов'язальні відносини. Таким чином, можна вести мову про реальне і належне виконання зобов'язань як основні принципи виконання зобов'язань. Разом з тим в юридичній літературі триває дискусія щодо співвідношення даних принципів. Проте, очевидним видається те, що реальне та належне виконання є різноплосинними явищами; у першому виявляється сутність виконання як вчинення певної дії, у другому – якісна характеристика дії (або утримання від дії). Перевіряючи, чи виконав боржник зобов'язання, треба дати відповідь на два самостійних за значенням питання:

- 1) чи вчинила особа дію, яка є об'єктом відповідного правовідношення (чи дотримані вимоги реального виконання);
- 2) яким чином ця дія вчинена (чи дотримані вимоги належного виконання).

Згідно зі ст. 526 ЦК зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв цивільного обороту.

У ст. 527 ЦК закріплено обов'язковість виконання зобов'язань належними сторонами. Виходячи з аналізу названих та інших положень, можна зробити висновок, що поняття належного виконання зобов'язання охоплює виконання його належними суб'єктами, у належному місці, в належний строк (термін), щодо належного предмета та належним способом. Поряд з принципами належного і реального виконання зобов'язання важливим принципом видається недопустимість односторонньої відмови від зобов'язання або односторонньої зміни його умов.

Суб'єктами виконання зобов'язань є кредитор і боржник. Відповідно до ч. 1 ст. 527 ЦК всі зобов'язання визнаються особистими, тобто такими, що пов'язані із особистістю боржника та кредитора. Це впливає з того, що за загальним правилом, боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок, а кредитор – прийняти виконання особисто. В окремих випадках характер і якість виконання певних зобов'язань залежить від особистих властивостей боржника. Боржник повинен виконати зобов'язання загалом. Кредитор має право не приймати від боржника виконання його обов'язку частинами, якщо сторони не передбачили такий порядок виконання в договорі. Виконання частинами допускається також, якщо інше не встановлено законодавством або не виникає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Слід враховувати, що кредитор має право прийняти від боржника часткове виконання, якщо це відповідає його інтересам, але за умови подільності самого предмета виконання. Законом або договором може бути встановлено випадки, коли виконати зобов'язання повинна інша особа. Зокрема, такий обов'язок досить часто передбачається законом у разі виникнення зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди. Виконання обов'язку може бути покладене боржником на іншу особу, якщо з умов договору, положень актів цивільного законодавства або суті зобов'язання не впливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. Покладення виконання зобов'язання на третю особу у науці цивільного права має назву «передоручення виконання». Досліджуючи інститут передоручення виконання зобов'язань, необхідно звернути увагу на такі:

по-перше, як вже зазначалося, виконання обов'язку боржника іншою особою можливе, якщо воно не є особистим для боржника;

по-друге, у ЦК цілком виправдано знайшли відображення норми, які впливають із принципу реального виконання зобов'язання, а саме, у разі невиконання або неналежного виконання обов'язку боржника

іншою особою цей обов'язок боржник повинен виконати сам, водночас це положення слугує певною гарантією для кредитора; по-третє, загальним правилом є виконання зобов'язання іншою особою зі згоди (зазвичай, на прохання) боржника. Проте, ЦК дає можливість будь-якій особі виконати без згоди боржника його обов'язок у разі небезпеки втратити право на майно боржника (право оренди, право застави тощо) внаслідок звернення кредитором стягнення на це майно. Зокрема, орендар може вчинити дії, спрямовані на виконання зобов'язання, замість наймодавця. Якщо наймодавець не провів капітального ремонту речі, що перешкоджає її використанню відповідно до призначення та умов договору, наймач має право відремонтувати річ, зарахувавши вартість ремонту в рахунок оплати за користування річчю або вимагати відшкодування вартості ремонту. В такому разі до особи, яка виконала обов'язок замість боржника, переходять права кредитора.

Слід зауважити, що передоручення виконання зобов'язання може застосовуватися лише у таких випадках:

1) якщо таке передоручення безпосередньо передбачено існуючими правилами;

2) якщо третя особа адміністративно підпорядкована тій стороні, яка застосовує покладення своїх обов'язків або передачу своїх прав на третю особу;

3) якщо третя особа пов'язана з однією із сторін відповідного зобов'язання договором. Від передоручення виконання зобов'язання слід відрізнити заміну осіб у зобов'язанні. Заміна осіб означає, що первісні учасники із зобов'язання вибувають, а їхні права та обов'язки переходять до інших суб'єктів. Заміна осіб у зобов'язанні може відбуватися у формі заміни кредитора або заміни боржника. Загальним принципом трансформації зобов'язань є згода на це всіх учасників зобов'язання. Відповідно до ст. 512 ЦК кредитор може бути замінений іншою особою внаслідок:

1) передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги);

2) правонаступництва;

3) виконання обов'язку боржника поручителем або заставаодавцем (майновим поручителем);

4) виконання обов'язку боржника третьою особою.

Закріплений у ст. 512 ЦК перелік підстав, за якими кредитор у зобов'язанні може бути замінений, не є вичерпним. Інші випадки заміни кредитора можуть бути встановлені виключно законом.

Отже, порядок заміни кредитора можна поділити на три групи: шляхом відступлення права вимоги (цесія), внаслідок правонаступництва, внаслідок суброгації. Таким чином, слід розрізняти загальне поняття заміни кредитора у зобов'язанні і цесію – як окрему

підставу такої заміни, яка полягає переданні кредитором своїх прав за зобов'язанням іншій особі. Хоча заміна кредитора можлива з різних підстав, але найбільш важливою з них залишається цесія.

Цесія – це уступка кредитором права вимоги за зобов'язанням іншій особі, що здійснюється за допомогою правочину. Для заміни кредитора у зобов'язанні не потрібна згода боржника. Мотиви заміни кредитора шляхом відступлення права вимоги значення не мають. Кредитор, який поступається своїм правом вимоги за зобов'язанням іншій особі, називається цедентом, а особа, якій кредитор поступається своїм правом вимоги, – цесіонером. Правочин щодо заміни кредитора у зобов'язанні вчиняється у такій самій формі, що і правочин, на підставі якого виникло зобов'язання, право вимоги за яким передається новому кредиторі. Правочин щодо заміни кредитора у зобов'язанні, яке виникло на підставі правочину, що підлягає державній реєстрації, має бути зареєстрований в порядку, встановленому для реєстрації цього правочину, якщо інше не встановлено законом. У цьому випадку вважається, що цесія відбулася з моменту державної реєстрації правочину про її вчинення. Це насамперед стосується заміни кредитора в правочинах з нерухомістю. До нового кредитора переходять права первісного кредитора в тому обсязі, в якому вони раніше належали цедентові. В цьому випадку має місце універсальне правонаступництво в частині переданих прав, якщо інше не встановлено договором або законом. Для цесіонера зберігають силу всі засоби забезпечення зобов'язання (порука, застава тощо).

Відповідно до ч. 1 ст. 517 ЦК первісний кредитор у зобов'язанні повинен передати новому кредиторі документи, які засвідчують права, що передаються, та інформацію, яка є важливою для їх здійснення. Це може бути текст договору, товаророзпорядчі документи тощо. Так, підтвердженням укладення договору позики та його умов може бути розписка позичальника або інший документ, який посвідчує передання позикодавцем визначеної грошової суми або визначеної кількості речей. Боржник має право не виконувати свого обов'язку новому кредиторі до надання боржникові доказів переходу до нового кредитора прав у зобов'язанні. Як уже зазначалося, згоди боржника на заміну кредитора не вимагається, оскільки діє презумпція, що в кожному разі зобов'язання має бути ним виконане. Проте закон вимагає, щоби боржник був повідомлений про заміну кредитора у письмовій формі. При порушенні цієї вимоги боржник має право здійснити виконання первісному кредиторі і воно буде вважатись належним. Первісний кредитор у зобов'язанні відповідає перед новим кредитором за недійсність переданої йому вимоги, але не відповідає за невиконання боржником свого обов'язку, крім випадків, коли первісний кредитор поручився за боржника перед новим кредитором. За загальними правилами уступка кредитором свого права вимоги

може застосовуватися у будь-яких зобов'язаннях, крім зобов'язань, нерозривно пов'язаних з особою кредитора. Це зобов'язання про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

Так, ч. 1 ст. 1200 ЦК визначено коло осіб, які мають право на відшкодування шкоди, завданої смертю потерпілого. До них належать, зокрема, непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина потерпілого, народжена після його смерті. Як вищезазначалося, підставами для заміни кредитора, окрім цесії, є також правонаступництво і суброгація. правонаступництво може бути як універсальним (наприклад, спадкування за загальними правилами), так і сингулярними, тобто частковими (наприклад, у деяких випадках реорганізації юридичних осіб). Заміна кредитора внаслідок суброгації має місце у двох випадках: при виконанні обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем) та при виконанні обов'язку боржника третьою особою. Іншим випадком заміни осіб у зобов'язанні є переведення боргу. На відміну від цесії, тут має місце заміна зобов'язаної сторони. Заміна боржника має місце лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачене законом, оскільки платоспроможність боржника, його майновий стан не є байдужими кредитору. Форма правочину щодо заміни боржника у зобов'язанні визначається в такому ж порядку, що і форма правочину щодо заміни кредитора, а саме: правочин про заміну вчиняється у такій самій формі, що й той, на підставі якого виникло зобов'язання. Новий боржник має право висувати проти вимоги кредитора всі заперечення, що ґрунтуються на відносинах між кредитором і первісним боржником. При цьому висування заперечень проти вимог кредитора – це право, а не обов'язок нового боржника. Заміна боржника у зобов'язанні, забезпеченому порукою або заставою, має певні особливості. Так, у разі заміни боржника припиняються відносини поруки і застави, якщо особа, яка є поручителем або заставодавцем, не погодилася забезпечувати зобов'язання за участю нового боржника. Застава, встановлена первісним боржником, зберігається після заміни боржника, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 523 ЦК). Щодо інших засобів забезпечення виконання зобов'язань, вони при переведенні боргу зберігаються автоматично, оскільки продовження їхнього існування не порушує права та інтереси інших осіб. Для належного виконання важливе значення має місце виконання зобов'язання. Сторони самі визначають в договорі місце виконання зобов'язання. Проте, якщо місце виконання зобов'язання не встановлено в договорі, виконання провадиться: 1) за зобов'язанням про передання нерухомого майна – за місцезнаходженням цього майна; 2) за зобов'язанням про передання товару (майна), що виникає на

підставі догово- ру перевезення, – за місцем здання товару (майна) перевізникові; 3) за зобов'язанням про передання товару (майна), що виникає на підставі інших правочинів – за місцем виготовлення або зберігання товару (майна), якщо це місце було відоме кредиторіві на момент виникнення зобов'язання; 4) за грошовим зобов'язанням – за місцем проживання кредитора, а якщо креди- тором є юридична особа, – за її місцезнаходженням на момент виникнення зобов'язання. Якщо кредитор на момент виконання зобов'язання змінив місце проживання (місцезна- ходження) і сповістив про це боржника, зобов'язання виконується за новим місцем про- живання (місцезнаходженням) кредитора з віднесенням на кредитора всіх витрат, пов'язаних із зміною місця виконання; 5) за іншим зобов'язанням – за місцем проживання (місцезнаходженням) боржника.

Цивільний кодекс не встановлює виключного переліку місць виконання зобов'язання. Зобов'язання може бути виконано в іншому місці, якщо це передбачено актами цивільного законодавства або впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Одним із критеріїв належного виконання зобов'язання є виконання його в строк, визначений сторонами. У цивілістичній літературі традиційно під строком (терміном) розуміють момент чи проміжок часу, коли має бути вчинена дія, яка складає об'єкт зобов'язального правовідно- шення. Строк (термін) може бути визначений календарною датою або закінченням відповідного періоду часу, а також вказівкою на відповідну подію, яка неминуче має настати. Зобов'язання підлягає виконанню у такі строки (терміни): – якщо у зобов'язанні встановлений строк (термін) виконання – у цей строк (тер- мін) (наприклад, згідно зі ст. 663 ЦК продавець зобов'язаний передати товар покупцеві у строк, встановлений договором купівлі–продажу); – якщо термін визначено вказівкою на подію, яка неминуче має настати, – з на- станням цієї події (так, зобов'язання за договором довічного утримання (догляду) припи- няються зі смертю відчужувача); – якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або ви- значений моментом пред'явлення вимоги кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Водночас ЦК встановлює певні гарантії для боржника. Так, з метою охорони інтересів боржника останньому надається 7-денний термін для виконання свого обов'язку від дня пред'явлення вимоги кредитором, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або актів цивільного законодавства. Цивільний кодекс допускає дострокове виконання зобов'язання (ст. 531). Але не в усіх випадках закон дозволяє дострокове виконання обов'язку. Можливість дострокового виконання зобов'язання залежить від того, в чийх інтересах встановлений строк (термін) виконання – кредитора чи боржника. Так, дострокове виконання договору поставки про- дукції може відбуватися за ініціативою замовника, в іншому випадку це може

створити останньому проблеми щодо зберігання достроково поставленої продукції. Якщо ж строк встановлений в інтересах боржника (договір позики), то боржник може виконати зобов'язання достроково за власною ініціативою. Спосіб виконання визначається предметом і змістом виконання. В юридичній, науковій літературі під предметом виконання розуміють сукупність юридичних та матеріальних об'єктів зобов'язального правовідношення. Від належного виконання умов зобов'язання щодо предмета його виконання залежить досягнення мети зобов'язання. Якщо предмет виконання пов'язаний з передачею кредитору індивідуально-визначеної речі, то виконання не може бути здійснено інакше, як шляхом надання боржником саме тієї речі. Загальним правилом є виконання зобов'язання у повному обсязі. Проте, у випадках, передбачених законом або договором допускається виконання зобов'язання частинами. Так, договір поставки дає можливість передання продукції або товарів певними партіями. Існують спеціальні правила щодо виконання грошових зобов'язань. Оскільки законним платіжним засобом на території України є гривня, відповідно до ст. 533 ЦК грошове зобов'язання має бути виконане у гривнях. Проте, якщо у зобов'язанні визначено грошовий еквівалент в іноземній валюті, сума, що підлягає сплаті у гривнях, визначається за офіційним курсом відповідної валюти, встановленим НБУ на день платежу, якщо інший порядок її визначення не встановлений договором або законом чи іншим нормативно-правовим актом. Розрахунки безпосередньо в іноземній валюті допускаються на території України лише у випадках, порядку та на умовах, встановлених законом. Використання іноземної валюти при здійсненні розрахунків на території України за загальним правилом забороняється. Так, відповідно до Декрету КМУ «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» від 19 лютого 1993 р. валюта України є єдиним законним засобом платежу на території України, який приймається без обмежень для оплати будь-яких вимог та зобов'язань. Використання ж готівкової чи безготівкової іноземної валюти на території України як засобу платежу потребує отримання індивідуальної ліцензії НБУ, окрім випадків, прямо передбачених чинним законодавством. Окремим випадком виконання грошового зобов'язання є розрахунки у разі недовідності суми для виконання грошового зобов'язання у повному обсязі. У цьому разі сплачена сума погашає вимоги кредитора у наступній черговості, якщо інше не встановлено договором: 1) у першу чергу відшкодовуються витрати кредитора, пов'язані з одержанням виконання; 2) у другу чергу сплачуються проценти і неустойка; 3) у третю чергу сплачується основна сума боргу. Зобов'язання має виконуватися боржником шляхом вчинення ним дій, які становлять його зміст. При цьому боржник має право виконати свій обов'язок шляхом внесення

належних з нього кредиторів грошей або цінних паперів у депозит нотаріуса (ст. 537 ЦК). Такі дії боржник може вчинити у разі: 1) відсутності кредитора або уповноваженої ним особи у місці виконання зобов'язання; 2) ухилення кредитора або уповноваженої ним особи від прийняття виконання або в разі іншого прострочення з їхнього боку; 3) відсутності представника недієздатного кредитора. Нотаріус повідомляє кредитора про внесення грошей або цінних паперів в депозит. Момент внесення боргу в депозит збігається з моментом виконання зобов'язання і припиняє його незалежно від того, чи отримав кредитор внесені в депозит гроші або цінні папери, чи ні. Наявністю особливостей характеризується зустрічне виконання зобов'язань, під яким мається на увазі виконання свого обов'язку однією із сторін, яке відповідно до договору обумовлене виконанням другою стороною свого обов'язку. При зустрічному виконанні зобов'язання сторони повинні виконувати свої обов'язки одночасно, якщо не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту. При цьому сторона, яка наперед знає, що вона не зможе виконати свого обов'язку, повинна своєчасно повідомити про це другу сторону. У разі невиконання однією із сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявністю очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі. Так, постачальник може зупинити поставку продукції у разі продукції або певного товару у разі несвоєчасної оплати окремих партій. Якщо зустрічне виконання обов'язку здійснено однією із сторін, незважаючи на невиконання другою стороною свого обов'язку, друга сторона повинна виконати свій обов'язок. Боржник, який виконав зобов'язання, має право вимоги до кредитора про одержання виконання. Приймавши виконання зобов'язання, кредитор повинен на вимогу боржника видати йому розписку про одержання виконання в повному обсязі або частково. Якщо боржник видав кредиторіві борговий документ, кредитор, приймаючи виконання зобов'язання, повинен повернути його боржникові. У разі неможливості повернення боргового документа кредитор повинен вказати про це у розписці, яку він видає. У разі відмови кредитора від документального засвідчення виконання зобов'язання або повернення боргового документа боржник має право затримати виконання зобов'язання. У цьому разі настає прострочення кредитора, що тягне настання негативних для нього наслідків (ст. 613 ЦК)

IV. Забезпечення зобов'язань

Забезпечення виконання зобов'язань є традиційним інститутом зобов'язального права, який відомий ще з часів римського права. Він включає сукупність заходів забезпечувального характеру, за допомогою яких сторони цивільно-правових відносин впливають одна на одну з метою належного виконання боржником передбаченого договором обов'язку під загрозою вчинення певних дій, які обумовлять настання негативних наслідків, та створення для кредитора додаткових гарантій виконання зобов'язання.

Відповідно до ст. 546 ЦК виконання зобов'язання може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням, завдатком. Види (способи) забезпечення виконання зобов'язань, по-перше, виконують забезпечувальну функцію, оскільки мають за мету – надати кредитору додаткову можливість отримати належне йому за зобов'язанням. В одних випадках це здійснюється шляхом стимулювання боржника до належного виконання обов'язку, в інших випадках кредитор одержує додаткові гарантії належного виконання обов'язку. По-друге, кожен із встановлених законом видів (способів) забезпечення виконання зобов'язань обумовлює виникнення поруч з основним зобов'язанням нового додаткового зобов'язання, тобто має акцесорний характер. По-третє, забезпечення виконання зобов'язань передбачає настання певних майнових наслідків у випадку неспроможності боржника. Забезпеченню підлягає тільки дійсне зобов'язання. Додатковий (акцесорний) характер забезпечувального зобов'язання обумовлює його залежність від основного зобов'язання. При цьому визнання недійсним основного зобов'язання тягне недійсність додаткового зобов'язання, якщо інше не встановлено ЦК (наприклад, визнання недійсним кредитного договору спричиняє недійсність договору поруки, укладеного на забезпечення виконання зобов'язання за цим кредитним договором). Проте недійсність правочину щодо забезпечення виконання зобов'язання не спричиняє недійсність основного зобов'язання. Додатковий (акцесорний) характер забезпечувального зобов'язання проявляється також в тому, що із припиненням основного зобов'язання припиняється і зобов'язання, яке його забезпечує. У цивілістичній науці проводиться класифікація способів забезпечення виконання зобов'язання за різними ознаками. За юридичною природою всі види (способи) забезпечення виконання зобов'язань поділяються на:

- зобов'язально-правові (неустойка, порука, гарантія);
 - речово-правові (застава, завдаток, притримання).
- За кількістю учасників забезпечувальних правовідносин:
- двосторонні (боржник, кредитор);
 - багатосторонні (боржник, кредитор, третя особа – гарант, поручитель).

Залежно від юридичної конструкції види (способи) забезпечення поділяються на такі, що:

- пов'язані з попереднім виділенням майна для можливої примусової реалізації обов'язку порушника;
- не пов'язані з попереднім виділенням майна для можливої примусової реалізації обов'язку порушника.

Також існує поділ видів забезпечення виконання зобов'язання на ті, які є заходами цивільно-правової відповідальності (неустойка, завдаток), та ті, які до них не належать (порука, гарантія, застава, притримання). Відповідно до ч. 2 ст. 546 ЦК договором або законом можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язання, а тому законодавчо закріплений у ч. 1 ст. 546 ЦК перелік видів забезпечення не є вичерпним. Згідно з ч. 1 ст. 547 ЦК закріплено загальну вимогу стосовно форми правочинів щодо забезпечення виконання зобов'язання: зазначені правочини необхідно вчиняти у письмовій формі навіть і тоді, коли зобов'язання, яке забезпечується, виникло на підставі усного правочину. Водночас у випадках, передбачених в окремих законах, вимагається також нотаріальне посвідчення таких правочинів. Так, якщо предметом застави є нерухоме майно, космічні об'єкти, договір застави підлягає нотаріальному посвідченню (ст. 13 Закону України «Про заставу»). Правочин щодо забезпечення виконання зобов'язання, вчинений із недодержанням письмової форми, є нікчемним. При цьому нікчемність такого правочину встановлена законом, а тому визнання його нікчемним судом не вимагається. Неустойка. Відповідно до ст. 549 ЦК неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання. Неустойка, з одного боку, є одним із видів забезпечення виконання зобов'язання, з іншого – мірою (формою) цивільно-правової відповідальності. Тому загальні положення про неустойку містяться не тільки у главі 49, а й у главі 51 ЦК. Зокрема, згідно зі ст. 611 ЦК неустойка визнається однією з санкцій за невиконання або неналежне виконання зобов'язання. Неустойка є популярним засобом забезпечення виконання зобов'язань, особливо в договірних відносинах за участю юридичної особи. Практичні переваги неустойки видаються безсумнівними: 1) вона стимулює боржника до належного виконання, а також компенсує (повністю чи частково) збитки, які можуть бути заподіяні за невиконання зобов'язання; 2) неустойка стягується власне за факт порушення зобов'язання незалежно від заподіяння збитків, тому не вимагається, як правило, надання позивачем інших доказів, окрім доказу факту порушення договору; 3) можливість сторін на власний розсуд визначити розмір, умови сплати неустойки (крім випадків, передбачених ст. 551 ЦК). Формами неустойки є штраф та пеня. Штрафом є неустойка, яка обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.

Наприклад, ст. 18 Закону України «Про поштовий зв'язок» передбачає, що за повну втрату реєстрованих поштових відправлень (рекомендованого листа, бандеролі, поштової картки, повідомлення про вручення поштового відправлення), посилок та прямих контейнерів без оголошеної цінності оператор сплачує штраф у розмірі 100% вартості цих послуг. Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання. Слід зазначити, що сфера використання пені обмежується лише грошовими зобов'язаннями. За підставами встановлення розрізняють неустойку законну (виникає в силу закону чи підзаконного нормативно-правового акта) чи договірну (виникає на підставі договору). Водночас, якщо в окремих випадках сплата та розміри неустойки визначені у законодавстві, то ці вимоги є імперативними. Відповідно до ч. 2 ст. 551 ЦК сторони можуть домовитися про зменшення розміру неустойки, встановленого актом цивільного законодавства, крім випадків, передбачених законом. Якщо неустойка передбачена імперативною нормою, вона підлягає безумовному застосуванню. Наприклад, у п. 116 Статуту залізниць України визначено, що за несвоєчасну доставку вантажів і порожніх вагонів, що належать підприємствам, організаціям, установам, громадянам – суб'єктам підприємницької діяльності або орендовані ними, залізниця сплачує одержувачу штраф (якщо доведе, що прострочення сталося не з її вини) у розмірі: 10% провізної плати – за прострочення на 2 доби; 20% провізної плати – за прострочення на 3 доби; 30% провізної плати – за прострочення на 4 і більше діб). Виходячи з принципу свободи договору, сторони можуть збільшити встановлений законом розмір неустойки. Розмір неустойки, що підлягає стягненню з боржника, який порушив зобов'язання, може бути зменшено рішенням суду:

а) якщо розмір неустойки значно перевищує розмір збитків;

б) за наявності інших обставин, які мають істотне значення. Поняття «значне перевищення» є оцінювальним і має визначатися судом у кожному конкретному випадку. Законодавець не наводить також переліку «інших обставин, які мають істотне значення». Слід відзначити, що в цих випадках зменшення розміру неустойки є правом суду. Водночас у ч. 1 ст. 616 ЦК закріплено обов'язок суду зменшити розмір неустойки, якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора. Сплата (передання) неустойки не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі, а кредитор, отримавши неустойку, не позбавляється права на відшкодування збитків, завданих невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язання (ст. 552 ЦК). Залежно від співвідношення права на неустойку з правом на відшкодування збитків розрізняють чотири види неустойки: залікова, штрафна альтернативна і виключна. Залікова неустойка не виключає право вимагати відшкодування збитків,

але тільки в тій частині, яка не покрита неустойкою. Залікова неустойка є найпоширенішим видом неустойки. Штрафна неустойка дає змогу кредиторів стягнути неустойку у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків. Цей вид неустойки покладає на боржника додаткову відповідальність. Альтернативна неустойка надає кредиторів право вибору або стягнення неустойки, або відшкодування збитків. Виключна неустойка надає кредиторів стягувати з боржника лише неустойку, а можливість вимагати відшкодування збитків виключається. Поручка. Поручка є одним з видів (способів) забезпечення виконання зобов'язань, який найбільш поширений для забезпечення виконання грошових зобов'язань, зокрема тих, що виникають на підставі договору позики, кредитного договору тощо. Поручка виникає на підставі договору поручки.

Відповідно до ч. 1 ст. 553 ЦК за договором поручки поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку. На відміну від неустойки, завдатку поручка безпосередньо не спрямована на стимулювання боржника до належного виконання свого обов'язку – забезпечувальна функція поручки проявляється у тому, що кредитор одержує додаткові гарантії виконання зобов'язання. Так, поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником. Поручкою може забезпечуватися виконання зобов'язання частково (наприклад, при забезпеченні поручкою зобов'язань позичальника за кредитним договором, поручитель поручається перед кредитором лише за повернення позичальником суми наданого кредиту) або у повному обсязі. ЦК не містить обмежень щодо кола суб'єктів, які можуть бути поручителями. Тому поручителем може виступати як фізична, так і юридична особа. Як вже зазначалося, поручка виникає на підставі договору поручки. Проте лише факт укладення договору поручки ще не наділяє кредитора правом вимоги до поручителя. Відповідальність поручителя перед кредитором настає лише у випадку порушення зобов'язання боржником. У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого поручкою, боржник і кредитор відповідають перед кредитором як солідарні боржники. Тому, керуючись у цьому випадку ч. 1 ст. 543 ЦК, кредитор має право пред'явити вимогу частково або в повному обсязі як до боржника і поручителя разом, так і до будь-кого з них окремо. Хоча солідарний обов'язок боржника і поручителя перед кредитором презюмується, ч. 2 ст. 554 ЦК допускає можливість встановлення договором поручки додаткової (субсидіарної) відповідальності поручителя. У разі порушення боржником зобов'язання поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поручки. Тобто договором поручки можливе обмеження обсягу відповідальності поручителя (наприклад, договором поручки може бути передбачено, що

поручитель відпові- дає перед кредитором лише за сплату боржником суми основного боргу). Поручителем може бути одна особа або кілька осіб. Участь двох і більше поручителів у забезпеченні виконання зобов'язання боржником може мати місце як шляхом укладення одного договору поруки, де на стороні поручителя виступає кілька осіб, так і на основі окремих договорів поруки з кожним із поручителів. Відповідно до ч. 3 ст. 554 ЦК особи, які спільно дали поруку, відповідають перед кредитором солідарно, якщо інше не встановлено договором поруки. Слід зазначити, дане положення не застосовується до випадків, коли має місце забезпечення виконання зобов'язання кількома поручителями на підставі окремих договорів поруки. У разі одержання вимоги кредитора поручитель зобов'язаний повідомити про це боржника, а в разі пред'явлення до нього позову – подати клопотання про залучення боржника до участі у справі (ч. 1 ст. 555 ЦК). Невиконання поручителем обов'язку щодо повідомлення боржника про вимогу кредитора тягне певні негативні наслідки для поручителя. У випадку, якщо поручитель не повідомить боржника про вимогу кредитора і сам виконає зобов'язання, боржник має право висунути проти вимоги поручителя всі заперечення, які він мав проти вимоги кредитора. У ч. 2 ст. 555 ЦК поручителя наділено правом висунути проти вимоги кредитора заперечення, які міг би висунути сам боржник, за умови, що ці заперечення не пов'язані з особою боржника. Поручитель має право висунути ці заперечення також у разі, якщо боржник відмовився від них або визнав свій борг. Згідно зі ст. 556 ЦК після виконання поручителем зобов'язання, забезпеченого порукою, кредитор повинен вручити йому документи, які підтверджують цей обов'язок боржника. Такими документами можуть бути договір, акт приймання-передачі тощо. До поручителя, що виконав зобов'язання, переходять усі права кредитора за цим зобов'язанням, в тому числі і ті, що забезпечували його виконання. Якщо основне зобов'язання було забезпечене кількома різними поручителями, то кожний з них одержує право зворотної вимоги до боржника в розмірі частини обов'язку, що виконана ним. Боржник, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, згідно зі ст. 557 ЦК повинен негайно повідомити про це поручителя. В іншому випадку поручитель, який також виконав зобов'язання, забезпечене порукою, має право стягнути з кредитора безпідставно одержане або пред'явити зворотну (регресну) вимогу до боржника. Право вибору у цій ситу- ації належить поручителеві. Поручитель має право на оплату послуг, наданих боржникові. Відносини поруки виникають з моменту укладання договору поруки, а припиняють- ся, крім загальних підстав, також спеціальними підставами припинення поруки, які передба- чені ст. 559 ЦК, а саме: – у разі припинення забезпеченого порукою зобов'язання, а також у разі зміни зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності; – якщо після настання строку виконання зобов'язання

кредитор відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником або поручителем; – у разі переведення боргу на іншу особу, якщо поручитель не поручився за нового боржника; – після закінчення строку, встановленого в договорі поруки. У разі, якщо такий строк не встановлено, порука припиняється, якщо кредитор протягом шести місяців від дня настання строку виконання основного зобов'язання не пред'явить вимоги до поручителя. Якщо строк основного зобов'язання не встановлений або встановлений моментом пред'явлення вимоги, порука припиняється, якщо кредитор не пред'явить позову до поручителя протягом одного року від дня укладення договору поруки.

Гарантія. За гарантією банк або інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку (ч. 1 ст. 560 ЦК). Забезпечувальна функція гарантії проявляється в тому, що вона як і порука, має на меті в разі порушення зобов'язання боржником залучення до зобов'язання інших осіб. Проте гарантія, на відміну від поруки, виникає на підставі одностороннього волевиявлення гаранта, вираженого в письмовій формі. Разом з тим слід зауважити, що у будь-якому випадку, видача гарантії неможлива поза волею боржника, попередньо вираженою у зверненому до гаранта проханні. Специфіка гарантії проявляється в тому, що: а) вона є незалежною від основного зобов'язання (його припинення або недійсності), зокрема і тоді, коли в гарантії міститься посилення на основне зобов'язання; б) має особливий суб'єктний склад; в) має оплатний характер; г) за загальним правилом є безвідкличною. Учасниками правовідносин при забезпеченні виконання зобов'язання гарантією є кредитор (бенефіціар), боржник (принципал) і гарант. Кредитором є, як правило, кредитна установа, що надає боржникові кредит лише за умови отримання гарантійного зобов'язання. Гарантами можуть виступати не будь-які учасники цивільних правовідносин, а лише банки, інші фінансові установи, страхові організації.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про банки і банківську діяльність», банк – юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії НБУ здійснювати у сукупності такі операції: залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних і юридичних осіб. Відповідно до ст. 47 вищезазначеного Закону банкам надається право видавати гарантії. Страховиком є фінансова установа, яка створена у формі акціонерного, повного, командитного товариства або товариства з додатковою відповідальністю, а також одержала у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності (Закон України «Про страхування»). Згідно із Законом України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» фінансова установа

– юридична особа, яка відповідно до закону надає одну чи декілька фінансових послуг та яка внесена до відповідного реєстру у порядку встановленому законом. До інших фінансових установ, крім банків та страхових організацій, належать кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг. Гарантія має строковий характер, тобто відповідно до ч. 1 ст. 561 ЦК гарантія діє протягом строку, на який вона видана. З практичної точки зору встановлення строку дії гарантії має важливе значення, оскільки закінчення цього строку є підставою для припинення гарантії. Гарантія є чинною від дня її видачі, якщо в ній не встановлено інше. Гарантія є безвідкличною, оскільки не може бути відкликаною гарантом. Норма про безвідкличність гарантії має диспозитивний характер, а тому в гарантії може бути передбачено можливість її відкликання. Гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником. У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого гарантією, гарант зобов'язаний сплатити кредиторів грошову суму відповідно до умов гарантії. Слід зазначити, що відповідальність гаранта перед кредитором настає не автоматично. Необхідною передумовою для виконання зобов'язання є вимога кредитора до гаранта про сплату грошової суми відповідно до виданої ним гарантії. Така вимога пред'являється у письмовій формі, до якої додаються вказані в гарантії документи. Це можуть бути документи, що підтверджують виникнення зобов'язання між кредитором і боржником, документи, які підтверджують факт невиконання чи неналежного виконання зобов'язання боржником тощо. У вимозі до гаранта або у доданих до неї документах кредитор повинен вказати, у чому полягає порушення боржником основного зобов'язання, забезпеченого гарантією. Необхідно відзначити і те, що згідно із ч. 5 ст. 563 ЦК кредитор не вправі передавати іншій особі право вимоги до гаранта, якщо інше не встановлено гарантією. Виходячи з строкового характеру гарантії, кредитор може пред'явити вимогу до гаранта у межах строку, встановленого у гарантії, на який її видано. Пред'явлення кредитором вимоги з пропусшенням строку дії гарантії є підставою гарантові відмовити у задоволенні такої вимоги (ч. 1 ст. 565 ЦК). Основним обов'язком гаранта є задоволення письмової вимоги кредитора. Відповідно до ст. 564 ЦК після одержання вимоги кредитора гарант повинен негайно повідомити про це боржника і передати йому копії вимоги разом з доданими до неї документами. Гарант повинен розглянути вимогу кредитора разом з доданими до неї документами в установленій в гарантії строк, а у разі відсутності – в розумний строк і встановити відповідність вимоги та доданих до неї документів умовам гарантії. Поняття «розумний строк» є оціночним, а отже, визнання строку розгляду вимоги розумним має проводитись з урахуванням всіх обставин справи. Гарант має право відмовитися від задоволення вимоги

кредитора. Підставами такої відмови згідно із ч. 1 ст. 565 ЦК є: 1) невідповідність вимоги або доданих до неї документів умовам гарантії; 2) подання гарантові вимоги після закінчення строку дії гарантії. Гарант повинен негайно повідомити кредитора про відмову від задоволення його вимоги, вказавши на обставини, які були підставою для такої відмови. Оскільки гарантія є незалежною від основного зобов'язання, то припинення чи недійсність забезпеченого гарантією зобов'язання не припиняє гарантії та не спричиняє її недійсність. Якщо гарант після пред'явлення до нього вимоги кредитора дізнався про не-дійсність основного зобов'язання або про його припинення, він повинен негайно повідомити про це кредитора і боржника. Повторна вимога кредитора, одержана гарантом після такого повідомлення, підлягає задоволенню. Основний обов'язок гаранта перед кредитором полягає у сплаті суми, на яку видано гарантію. Сплата кредиторів грошової суми, на яку видано гарантію, є підставою для припинення гарантії. У випадку невиконання чи неналежного виконання обов'язку гаранта його відповідальність перед кредитором, як правило, не обмежується сумою, на яку видано гарантію. Зобов'язання гаранта перед кредитором припиняється у разі:

1) сплата кредиторів суми, на яку видано гарантію;

2) закінчення строку дії гарантії;

3) відмова кредитора від своїх прав за гарантією шляхом повернення її гарантові або шляхом подання гаранту письмової заяви про звільнення його від обов'язків за гарантією. У випадку, коли гаранту стало відомо про припинення гарантії, він зобов'язаний негайно повідомити про це боржника. Згідно із ст. 569 ЦК гарант має право на зворотну вимогу (регрес) до боржника в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредиторів, якщо інше не встановлено договором між гарантом і боржником. Проте гарант не має права на зворотну вимогу (регрес) до боржника у разі, якщо сума, сплачена гарантом кредиторів, не відповідає умовам гарантії, якщо інше не встановлено договором між гарантом і боржником. Завдаток. Завдаток належить до найдавніших видів забезпечення виконання зобов'язання. Відповідно до ст. 570 ЦК завдаток – це грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторів боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання. Отже, можна стверджувати що існування такі функцій завдатку: 1) платіжної, оскільки завдаток передається в рахунок належних іншій стороні платежів; 2) підтверджувальної, яка полягає у тому, що передача завдатку є доказом укладення основного договору; 3) забезпечувальної, яка зводиться до стимулювання боржника до належного виконання основного зобов'язання. Зазвичай завдатком забезпечуються виконання зобов'язань з участю громадян при укладенні договорів купівлі-продажу житлових будинків, квартир, найму житлового приміщення.

У ст. 571 ЦК передбачено правові наслідки порушення або припинення зобов'язання, забезпеченого завдатком, а саме: 1) якщо невиконання чи неналежне виконання зобов'язання сталося з вини боржника, завдаток залишається у кредитора; 2) якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, він зобов'язаний повернути боржникові завдаток та додатково сплатити суму у розмірі завдатку або його вартості, так званий подвійний завдаток; 3) сторона, винна у порушенні зобов'язання, має відшкодувати другій стороні збитки в сумі, на яку вони перевищують розмір (вартість) завдатку, якщо інше не встановлено договором; 4) у разі припинення зобов'язання до початку його виконання або внаслідок неможливості його виконання завдаток підлягає поверненню. Завдаток необхідно відрізнити від авансу. Завдаток Аванс виконує платіжну, підтверджувальну і забезпечувальну функції виконує платіжну і підтверджувальну функції завдаток втрачає та сторона, з вини якої сталося порушення зобов'язання; у разі припинення зобов'язання до початку його виконання або внаслідок неможливості його виконання завдаток підлягає поверненню незалежно від того, яка сторона відповідальна за невиконання зобов'язання, той, хто отримав аванс, повинен його повернути Відповідно до ч. 2 ст. 570 ЦК якщо не буде встановлено, що сума, сплачена в рахунок належних з боржника платежів, є завдатком, вона вважається авансом.

Застава. Застава – це вид (спосіб) забезпечення виконання зобов'язання, внаслідок якого кредитор (заставодержатель) має право у разі невиконання боржником (заставадавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави). Застава за своїм характером є додатковим засобом належного виконання зобов'язань і похідним договором від основного зобов'язання. Сторонами договору застави є заставодержатель і заставодавець. Особа, яка надає майно в заставу, називається заставодавцем. Заставодавцем може бути як сам боржник, так і третя особа (майновий поручитель). Заставодавцем при заставі майна може бути його власник, який має право відчужувати заставлене майно на підставах, передбачених законом, а також особа, якій власник у встановленому порядку передав майно і право застави на це майно. Особа, яка отримує майно в заставу, називається заставодержателем. Заставодержателем може бути тільки кредитор за забезпеченим заставою основним зобов'язанням. Заставодавцем і заставодержателем можуть бути фізичні, юридичні особи та держава. Заставою може бути забезпечена будь-яка дійсна існуюча або майбутня вимога, що не суперечить законодавству України, зокрема така, що впливає з договору позики, кредиту, купівлі-продажу, оренди, перевезення вантажу тощо. Застава може мати місце щодо вимог, які можуть виникнути у майбутньому, за умови, якщо є угода сторін про розмір забезпечення заставою таких

вимог. Предметом застави, відповідно до ст. 576 ЦК, може бути будь-яке майно (зокрема річ, цінні папери, майнові права), що може бути відчужене заставодавцем і на яке може бути звернене стягнення. В заставу можна передавати і очікуване майно, яке заставодавець набуде після виникнення застави (майбутній урожай, приплід худоби тощо). Права заставодержателя (права застави) на річ, яка є предметом застави, поширюється на її приналежності, якщо інше не встановлено договором. Крім того, у випадках, встановлених договором, право застави поширюється на плоди, продукцію та доходи, одержані від використання заставленого майна. У випадках, встановлених договором або законом, здійснюється оцінка предмета застави заставодавцем разом із заставодержателем відповідно до звичайних цін, що склалися на момент виникнення права застави, якщо інший порядок оцінки предмета застави не встановлений договором або законом. Предметом застави не можуть бути: 1) національні, культурні та історичні цінності, які є об'єктами права державної власності і занесені або підлягають занесенню до Державного реєстру національної культурної спадщини, відповідно до Положення про Державний реєстр національного культурного надбання, затв. постановою КМУ від 12 серпня 1992 р. № 466, до Державного реєстру заносяться пам'ятки історії і предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями у житті народу, розвитком техніки, науки, культури, життям і діяльністю видатних діячів, пам'ятки архітектури і містобудування, пам'ятки мистецтва і документальні пам'ятки; 2) вимоги, як мають особистий характер (наприклад, вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної життю або здоров'ю, вимоги про аліменти); 3) інші вимоги, застава яких заборонена законом. Застава окремих видів майна може бути заборонена або обмежена законом. Предмет застави може бути замінений лише за згодою заставодержателя, якщо інше не встановлено договором або законом. Предмет застави повинен належати на праві власності заставодавцю. Водночас предметом застави може бути також майно, що належить кільком особам на праві спільної власності. Особливості такої застави залежать від виду спільної власності. Відповідно до ст. 478 ЦК майно, що є у спільній власності, може бути передане у заставу лише за згодою усіх співвласників. Майно, що перебуває у спільній частковій власності, може бути самостійним предметом застави за умови виділення його в натурі (ст. 6 Закону України «Про заставу»). Якщо виділ в натурі частки із спільного майна не допускається згідно із законом або є неможливим, співвласник, який бажає виділу, має право на одержання від інших співвласників грошової або іншої матеріальної компенсації вартості його частки (ст. 364 ЦК). Якщо майно перебуває у спільній сумісній власності, кожен з учасників такої власності має право укласти договори про передачу майна в заставу (якщо інше не передбачено угодою сторін) за згодою всіх учасників спільної власності. Ризик

випадкового знищення або випадкового пошкодження предмета застави не-се власник заставленого майна, якщо інше не встановлено договором або законом. У разі випадкового знищення або випадкового пошкодження предмета застави заставодавець на вимогу заставодержателя зобов'язаний надати рівноцінний предмет або, якщо це можливо, відновити знищений або пошкоджений предмет застави. У ст. 581 ЦК, а також у Законі України «Про заставу» надано можливість страхувати предмет застави у випадках, якщо таке страхування не є обов'язковим, за згодою сторін на погоджену суму. У разі настання страхового випадку предметом застави стає право вимоги до страховика. Відповідно до Закону України «Про заставу» застава може виникати на підставі закону або договору. Цивільний кодекс доповнює перелік підстав виникнення застави ще однією – рішенням суду (ч. 1 ст. 574). До застави, яка виникає на підставі закону, застосовуються положення ЦК щодо застави, яка виникає на підставі договору, якщо інше не встановлено законом. Договір застави укладається в письмовій формі. У договорі застави визначаються суть, розмір і строк виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, подається опис предмета застави, а також визначаються інші умови, погоджені сторонами договору. Якщо предметом застави є нерухоме майно, а також в інших випадках, встановлених законом, договір застави підлягає нотаріальному посвідченню. Відповідно до абз. 3 п. 91 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України посвідчення договорів застави (іпотеки) нерухомого майна здійснюється за місцезнаходженням цього майна або місцезнаходженням іпотекодержателя або іпотекодавця, космічних об'єктів – за місцем їх реєстрації. Згідно із ст. 14 Закону України «Про заставу» недотримання вимог щодо форми договору застави та його нотаріального посвідчення тягне за собою недійсність договору з наслідками, передбаченими законодавством України. Застава нерухомого майна підлягає державній реєстрації в Єдиному реєстрі заборон відчуження об'єктів нерухомого майна. Застава рухомого майна може бути зареєстрована на підставі заяви заставодержателя або заставодавця з внесенням запису до Державного реєстру обтяжень рухомого майна відповідно до Порядку ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна, затв. Постановою КМУ від 5 липня 2004 р. № 830. За загальним правилом право застави виникає з моменту укладення договору застави. У випадках, коли договір підлягає нотаріальному посвідченню, – з моменту його нотаріального посвідчення. Якщо предмет застави відповідно до договору або закону повинен перебувати у володінні заставодержателя, право застави виникає в момент передання йому предмета застави. У випадку коли таке передання було здійснене до укладення договору застави, право застави виникає з моменту його укладення. Відповідно до ст. 586 ЦК заставодавець має право користуватися предметом застави відповідно до його призначення, у

тому числі здобувати з нього плоди та доходи, якщо інше не встановлено договором і якщо це впливає із суті застави. Заставадавець має право відчужувати предмет застави, передавати його в користування іншій особі або іншим чином розпоряджатися ним, але лише за згодою заставодержателя, якщо інше не встановлено договором. Заставадавець має право заповідати заставлене майно. Правочин, яким обмежується право заставодавця заповідати заставлене майно, є нікчемним. У випадках, встановлених договором, заставодержатель має право користуватися переданим йому предметом застави. Відповідно до ст. 567 ЦК особа, яка володіє предметом застави, зобов'язана, якщо інше не встановлено договором: 1) вживати заходів, необхідних для збереження предмета застави; 2) утримувати предмет застави належним чином; 3) негайно повідомляти другу сторону договору застави про виникнення загрози знищення або пошкодження предмета застави.

Закон України «Про заставу» передбачає можливість повторної застави раніше заставленого майна. Застава вже заставленого майна (наступна застава) допускається, якщо інше не встановлено попереднім договором застави або законом. При цьому слід зазначити, що наступна застава не припиняє право застави попереднього заставодержателя, який має переважне право перед наступними заставодержателями на задоволення своїх вимог за рахунок заставленого майна. Якщо предметом застави є рухоме майно, заставодержатель зареєстрованої застави має переважно право на задоволення вимог із заставленого майна перед заставодержателями незареєстрованих застав та застав, які зареєстровані пізніше. Якщо застарадавець має намір передати предмет застави в наступну заставу, то його обов'язком є повідомлення про це всіх попередніх заставодержателів. В іншому випадку застарадавець зобов'язаний відшкодувати збитки, що виникли у будь-кого із заставодержателів внаслідок невиконання ним цього обов'язку. Відповідно до ст. 592 ЦК заставодержатель має право вимагати дострокового виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, у разі: 1) передання застарадавцем предмета застави іншій особі без згоди заставодержателя, якщо одержання такої згоди було необхідним; 2) порушення застарадавцем правил про заміну предмета застави; 3) втрати предмета застави за обставин, за які заставодержатель не відповідає, якщо застарадавець не замінив або не відновив предмет застави; 4) порушення застарадавцем правил про наступну заставу; 5) порушення застарадавцем правил про розпорядження предметом застави; 6) в інших випадках, встановлених договором. Як вже зазначалося, застава за своїм характером є додатковим засобом належного виконання зобов'язань. У разі невиконання зобов'язання, забезпеченого заставою, застарадавець набуває право звернення стягнення на предмет застави. ЦК підкреслює, що за рахунок предмета застави заставодержатель має право задовольнити в повному обсязі свою вимогу, що визначена на момент

фактичного задоволення, включаючи сплату процентів, неустойки, відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, необхідних витрат на утримання заставленого майна, а також витрат, понесених у зв'язку із пред'явленням вимоги, якщо інше не встановлено договором (ч. 2 ст. 589). Відповідно до ст. 590 ЦК звернення стягнення на предмет застави здійснюється за рішенням суду, якщо інше не встановлено договором або законом. Закон України «Про заставу» встановлює ще одну форму стягнення – на підставі виконавчого напису нотаріуса. Проте, як правило, стягнення на предмет застави здійснюється в більшості випадків за рішенням суду. Підставами звернення стягнення на предмет застави є: 1) невиконання зобов'язання у встановлений строк (термін), якщо інше не встановлено договором або законом; 2) ліквідація юридичної особи-заставадателя. В такому випадку заставадержатель набуває право звернення стягнення на заставлене майно незалежно від настання строку виконання зобов'язання; 3) реальна загроза загибелі, пошкодження чи зменшення вартості предмета закладу за відсутності вини заставадержателя і при відмові заставадателя здійснити заміну предмета застави. У цьому разі заставадержатель має право дострокового звернення стягнення на предмет застави (Закон України «Про заставу»). Заставадержатель має право звернути стягнення на заставлене майно і у випадку, коли заставадавець частково виконав свої зобов'язання за основним договором. Якщо предметом застави є дві або більше речей (два або більше прав), стягнення може бути звернене на всі ці речі (права) або на будь-яку з речей (прав) на вибір заставадержателя. Однак це не позбавляє заставадержателя у випадку задоволення його вимог не в повному обсязі права звернення стягнення і на інші речі чи права, які були предметом договору застави. 239 Відповідно до ст. 591 ЦК реалізація предмета застави, на який звернене стягнення, провадиться шляхом його продажу з публічних торгів, якщо інше не встановлено договором або законом. Порядок реалізації заставленого майна через публічні торги визначається Законом України «Про заставу» (ст. 21), відповідними нормами Закону України «Про виконавче провадження», а також Положенням про порядок проведення аукціонів (публічних торгів) з реалізації заставленого майна, затв. постановою КМУ від 22 грудня 1997 р. № 1448. Реалізація заставленого майна, на яке звернене стягнення, здійснюється державним виконавцем на підставі виконавчого листа суду або наказу господарського суду, або виконавчого напису нотаріуса, якщо інше не передбачено законом чи договором. Відповідно до ст. 593 ЦК право застави припиняється у разі: 1) припинення зобов'язання, забезпеченого заставою; 2) втрати предмета застави, якщо заставадавець не замінив предмет застави; 3) реалізації предмета застави; 4) набуття заставадержателем права власності на предмет застави. Право застави припиняється також в інших випадках, встановлених законом. Залежно від виду майна, яке може бути

предметом застави розрізняють наступні види застави: іпотека, заклад, застава товарів в обороті або переробці, застава цінних паперів та застава майнових прав. Притримання. Інститут притримання як вид забезпечення виконання зобов'язань є новелою ЦК і передбачений ст.ст. 594-597 ЦК. Суть права притримання полягає в тому, що кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредитором пов'язаних з нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання. Притриманням речі можуть забезпечуватись інші вимоги кредитора, якщо інше не встановлено договором або законом. На відміну від більшості інших видів забезпечення виконання зобов'язань, притримання виникає на підставі прямої вказівки закону (ст. 594 ЦК). У цьому аспекті наявність права притримання у кредитора не залежить від того, чи було воно передбачено договором між кредитором і боржником. Проте слід зазначити, що ЦК в окремих випадках спеціальними нормами закріплює право притримання щодо окремих видів зобов'язань (наприклад, ст. 856 ЦК – право підрядника на притримання результату роботи, а також устаткування, залишку невикористаного матеріалу та іншого майна замовника; ст. 916 ЦК – право перевізника притримати вантаж). Разом з тим необхідно пам'ятати, що притримання – це право, а не обов'язок кредитора, а тому скористатись таким правом чи ні кредитор вирішує самостійно на власний розсуд. Предметом притримання завжди є річ, тому не можуть бути предметом притримання інші види об'єктів цивільних прав, які не віднесені до речей (майнові права, результати інтелектуальної діяльності тощо). Кредитор має право притримання речі, що знаходиться у нього, незалежно від набуття прав на неї третіми особами, якщо ці права виникли після передачі речі у володіння кредитора. Відповідно до ст. 595 ЦК кредитор, який притримує річ у себе, зобов'язаний негайно повідомити про це боржника. Притримання речі кредитором не є підставою виникнення у нього права власності на річ. Кредитор, здійснюючи лише право володіння річчю, яку притримує, відповідає за втрату, псування або пошкодження такої речі, якщо втрата, пошкодження або псування сталася з його вини. Кредитор, який притримує річ, не має права користуватися нею, тобто вилучати корисні властивості. Притримання речі кредитором покликане стимулювати боржника до належного виконання обов'язку. У випадку подальшого невиконання боржником свого обов'язку кредитор, відповідно до ст. 597 ЦК, має право розпорядитися річчю, яку притримує, для задоволення своїх вимог у порядку, визначеному для реалізації предмета застави. Боржник, залишаючись власником речі, яку притримує кредитор, має право розпоряджатися нею, повідомивши набувача про притримання речі і права кредитора

V. Припинення зобов'язання

Традиційно у цивілістичній літературі припиненням зобов'язання називається ліквідація з передбачених законом або договором підстав існування суб'єктивних прав і обов'язків, що складають його зміст. Підставою припинення зобов'язання є настання певної обставини, тобто юридичного факту, з настанням якого закон або договір пов'язує припинення зобов'язання.

Припиненню зобов'язань присвячено главу 50 ЦК. У ст. 598 ЦК нема вичерпного переліку підстав припинення зобов'язання, а встановлюється, що зобов'язання припиняється частково або у повному обсязі на підставах, передбачених договором або законом. При цьому забороняється припинення договірних зобов'язань на вимогу однієї із сторін, якщо інше не передбачено договором або законом. Метою вступу учасників цивільного обороту в договірні відносини є досягнення певної мети. Виходячи з цього, основною підставою припинення зобов'язання є його виконання. Слід зазначити, що припинення зобов'язання тягне лише належне його виконання (ст.ст. 526, 599 ЦК). Зобов'язання вважається виконаним належним чином, якщо дотримані всі вимоги, що пред'являються щодо об'єкта, предмета, місця, часу і способу виконання зобов'язання. Відповідно до ст. 600 ЦК підставою припинення зобов'язання є передання відступного. Зобов'язання припиняється переданням відступного лише якщо на те є згода сторін. Відступним можуть бути грошові кошти, інше майно тощо. Розмір, строки й порядок передання відступного встановлюються сторонами. Відступне, як правило, еквівалентне втратам кредитора у разі невиконання зобов'язання боржником. Однією з підстав припинення зобов'язання є зарахування зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги (ст. 601 ЦК). Зарахування можливе за таких умов: а) зобов'язання, які зараховуються, повинні бути зустрічними. Це означає, що сторони одночасно беруть участь у двох зобов'язаннях, і при цьому кредитор за одним зобов'язанням є боржником за іншим і навпаки; б) зарахуванню підлягають однорідні (за змістом) вимоги; в) зобов'язання, які зараховуються, повинні бути безспірними; г) зарахування зустрічних вимог здійснюється за заявою хоча б однієї із сторін. У ст. 602 ЦК визначено випадки, коли зарахування зустрічних вимог не допускається, а саме: 1) про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю; 2) про стягнення аліментів; 3) щодо довічного утримання (догляду); 4) у разі спливу позовної давності; 5) в інших випадках, встановлених договором або законом. Особливості має зарахування в разі заміни кредитора.

Так, згідно зі ст. 603 ЦК у разі зміни кредитора боржник має право пред'явити проти вимоги нового кредитора свою зустрічну вимогу до первісного кредитора. У разі заміни кредитора зарахування проводиться, якщо вимога виникла на підставі, що існувала на момент одержання боржником письмового повідомлення про заміну кредитора, і строк вимоги настав до його одержання або цей строк не встановлений чи визначений моментом пред'явлення вимоги. Якщо боржник не був письмово повідомлений про заміну кредитора, зарахування проводиться, якщо вимога виникла на підставі, що існувала на момент пред'явлення боржникові вимоги новим кредитором або, якщо боржник виконав свій обов'язок до пред'явлення йому вимоги новим кредитором, – на момент його виконання. Зобов'язання може в будь-який момент бути припинене за домовленістю сторін. Зобов'язання припиняється за домовленістю сторін про заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами (новація). При цьому нове зобов'язання відрізняється від первісного своїм змістом (предметом, характером прав і обов'язків, порядком виконання тощо). Новація не допускається щодо зобов'язань про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, про сплату аліментів та в інших випадках, встановлених законом. Новація припиняє додаткові зобов'язання, пов'язані з первісним зобов'язанням, якщо інше не встановлено договором. Новацію зобов'язання необхідно відрізнити від припинення зобов'язання переданням відступного. Так, правочин про відступне може бути укладений на будь-якій стадії існування зобов'язання – як до його виконання, так і при невиконанні зобов'язання. Новація ж переважно має місце, коли стає зрозумілим, що первинне зобов'язання виконати боржнику неможливо або вкрай важко. Крім того, відступне припускає повне припинення юридичного зв'язку між сторонами, а при новації відбувається заміна первісного зобов'язання. Зобов'язання припиняється внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує права третіх осіб щодо майна кредитора (ст. 605 ЦК). Прощення боргу – це відмова кредитора від зустрічного задоволення своїх вимог. Прощення боргу одним із контрагентів не звільняє його від виконання власного обов'язку. Прощення боргу як підстава припинення зобов'язань допускається у випадках, якщо це не порушує права та законні інтереси третіх осіб. У деяких випадках зобов'язання може припинитися поєднанням боржника і кредитора в одній особі (ст. 606 ЦК). У такому випадку має місце своєрідне правонаступництво, оскільки права і обов'язки переходять від боржника до кредитора і навпаки. Наприклад, позикодавець отримав у спадщину майно позичальника. Оскільки внаслідок об'єднання із двох самостійних сторін утворюється одна, всі зобов'язання між ними анулюються. Припинення зобов'язання з цієї підстави може мати місце у правовідносинах як між фізичними, так і юридичними особами. Зокрема,

можлива реорганізація юридичних осіб шляхом злиття або приєднання. В такому разі зобов'язання припиняються, якщо кредитор і боржник збіглися в одній новоствореній особі. Зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає (ст. 607 ЦК). Неможливість виконання може бути обумовлена фактичною або юридичною неможливістю виконання. Під юридичною неможливістю розуміють неможливість виконання зобов'язання внаслідок перешкод законного чи морального характеру. Наприклад, боржник не має права здійснити дії, що складають його обов'язки, у зв'язку з вилученням речі, що становить предмет зобов'язання, з обігу. Фактична неможливість виконання зобов'язань має бути викликана зовнішніми для сторін обставинами. Наприклад, загибель індивідуально визначеної речі, що є предметом договору, внаслідок пожежі унеможлиблює її передачу. Необхідно зазначити, що обставини, які обумовили неможливість виконання, мають наступити незалежно від волі сторін, а не внаслідок винних дій боржника. Якщо ж неможливість виконання спричинена винними діями боржника, то зобов'язання не припиняється; замість обов'язку виконання настає відповідальність боржника за невиконання зобов'язання (відшкодування заподіяних збитків, сплата штрафу тощо). Водночас ЦК встановлює виключення із загального правила про припинення зобов'язання у зв'язку із неможливістю його виконання. Так, відповідно до ст. 625 боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання. У разі прострочення виконання грошового зобов'язання боржник на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» індекс споживчих цін (індекс інфляції) обчислюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі статистики і не пізніше 10 числа місяця, що настає за звітним, публікується в офіційних періодичних виданнях. Зобов'язання припиняється смертю фізичної особи (ст. 608 ЦК), а також ліквідацією юридичної особи (ст. 609 ЦК). За загальним правилом смерть фізичної особи – учасника зобов'язання, не припиняє зобов'язальних правовідносин, бо права й обов'язки померлого переходять до його спадкоємців. Припинення зобов'язання смертю фізичної особи має місце у тих випадках, коли зобов'язання нерозривно пов'язані з особою кредитора або боржника. Наприклад, підставою припинення договору доручення є смерть довірителя або повіреного. Договір довічного утримання (догляду) припиняється зі смертю відчужувача. Ліквідація юридичної особи також є підставою припинення зобов'язання. Зобов'язання припиняється ліквідацією юридичної особи, окрім випадків,

коли за законом виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу особу. ЦК зазначає, що з припиненням юридичної особи обов'язки з відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю покладаються на юридичну особу, визначену нормативно-правовими актами.

ТЕМА № 11. Загальні положення про договір (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА: 126

1. Поняття, загальна характеристика цивіно-правового договору
2. Види договорів.....
3. Форма, порядок та стадії укладення договору
4. Зміна або розірвання договору.....

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бородовський С.О. Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С.О. Бородовський. – Х.: ХНУВС, 2005.
2. Брагинский М.И. Договорное право: в 2 кн. / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – Кн. 1: Общие положения.
3. Цалін С.Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права. / С.Д. Цалін. – Х.: Основа, 1998.
4. Бородовський С.О. Поняття договору в цивільному праві України // Актуальні питання цивільного та господарського права: науково–практичний журнал. – 2007. – № 2-3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: journal.yurpayintel.com.ua
5. Бородовський С.О. Спірні питання державної реєстрації договору в цивільному праві України // Актуальні питання цивільного та господарського права: науково–практичний журнал. – 2007. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: journal.yurpayintel.com.ua
6. Бородовський С.О., Бородовська Н.О. Окремі питання державної реєстрації до- говору в цивільному праві України // Актуальні питання цивільного та господарського права: науково–практичний журнал. – 2008. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим досту- пу: journal.yurpayintel.com.ua
7. Євдокимов Д. Свобода договору та її обмеження в цивільному праві України // Юридичний журнал. – 2008 – № 5.
8. Зозуляк О. Поняття цивільно–правового договору в юридичній літературі та за- конодавстві // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 3. (171).
9. Серьогін О.Ю. Правові наслідки розірвання договору за новим Цивільним кодек- сом України //Актуальні питання цивільного та господарського права: науково–практичний журнал. – 2006. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: journal.yurpayintel.com.ua

I. Поняття, загальна характеристика цивільно-правового договору.

Згідно зі ст. 626 ЦК договір – це домовленість двох і більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Значення договору полягає у тому, що він є: підставою виникнення правовідносин, тобто юридичним фактом, що лежить в основі зобов'язання. (ст. 11 ЦК); найпоширенішим видом правочинів. При цьому слід враховувати, що правочини – поняття ширше, ніж договори: будь-який договір є правочином, але не кожен правочин є договором; стає джерелом цивільного права і регулює правовідносини між сторонами, як ті, що встановлені диспозитивною нормою закону, так і ті, що взагалі законодавством не врегульовані.

Згідно ст. 629 ЦК, договір є обов'язковим для виконання сторонами. Отже, хоча договір і не належить до нормативно-правових актів, однак за порушення його умов передбачена відповідальність для контрагентів. Укладення договору повинно мати добровільний характер та базуватися лише на взаємній вільній згоді його рівноправних сторін. Забезпечення сутності договору як домовленості сторін та свободи їхнього волевиявлення від диктату третіх осіб, зокрема органів публічної влади, є основною функцією однієї з фундаментальних засад сучасного цивільного права – принципу свободи договору. У ст. 3 прямо проголошено свободу договору однією з головних загальних засад цивільного законодавства. Згідно зі ст. 6 ЦК сторони мають право укласти договір, не передбачений цивільним законодавством, врегулювати у передбаченому законом договорі свої відносини, не врегульовані ним, а також відступити від положень закону і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Відповідно до ст. 627 ЦК встановлено, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні змісту такого договору, а у ст. 628 ЦК передбачено можливість укладення змішаних договорів, що складаються з елементів різних договорів. Існують різні наукові підходи до розуміння структури змісту свободи договору. Це питання донині має дискусійний характер. Однак, доцільно відобразити зміст свободи договору, виокремивши такі її елементи, як свобода укладення договору, свобода вибору контрагента, свобода вибору виду договору, свобода визначення змісту договору. Свобода укладення договору полягає у можливості вступу в договірні відносини на основі внутрішнього волевиявлення їх потенційного суб'єкта, тобто сторони договору. В основі такого волевиявлення повинна бути юридично неушкоджена автономна воля сторони, яка полягає в її бажанні до настання правових наслідків, що можуть бути досягнуті шляхом вступу у відповідні договірні відносини. Свобода вибору контрагента проявляється у праві особи самостійно визначити з ким вступати у договірні відносини, керуючись виключно власним досвідом та міркуваннями. Будь-який вплив на суб'єктів

цивільних правовідносин з метою примушування їх до вступу у договірні відносини з певними фізичними чи юридичними особами не допускається. Свобода вибору виду договору надає сторонам можливість обрати прямо передбачений актом цивільного законодавства вид договору, укласти змішаний договір із елементами різних договорів або договір, не передбачений цивільним законодавством. Визначальним критерієм, виходячи з якого здійснюється вибір виду майбутнього договору, є юридична мета сторін, тобто їхнє спільне бажання до настання певних наслідків від укладення договору. Наприклад, передача майна у власність особі у разі відсутності у неї достатньої грошової суми для його одночасної оплати може опосередковуватися договором купівлі– продажу в кредит з розстроченням платежу, договором ренти, договором оренди з правом викупу. Виходячи з того, умови якого договору (в тому числі момент переходу права власності) сторонам підходять більше, визначається вид. Відповідно до ст. 627 ЦК сторони є вільними у визначенні умов договору (його змісту). Змістом договору є його умови (пункти), що визначають права та обов'язки сторін (ст. 628 ЦК). Сторони самостійно визначають предмет договору, його ціну, строки, свої права та обов'язки тощо. Свобода як філософсько-правова категорія має відносний характер, який, зокрема, виявляється в обмеженні її певними чинниками. Свобода договору могла б стати абсолютною лише за умови, що усі акти цивільного законодавства склалися б виключно з диспозитивних і факультативних норм, що є об'єктивно неможливим на сучасному етапі суспільного розвитку. Саме тому цивільне законодавство окреслює її межі, які за своєю природою є виключеннями із загального принципу свободи договору. Як правило, такі обмеження встановлюються в інтересах суспільства, економічно слабшої сторони договору або кредитора. Доцільно розглянути обмеження свободи договору на прикладі її окремих елементів. Зміст (елементи) свободи договору

1. Свобода укладання договору Обмеженням свободи укладення договору є покладення на певну особу обов'язку укласти його у встановлених законом випадках. (наприклад, укладення публічного договору є обов'язковим для суб'єктів підприємницької діяльності, укладення договорів поставки або підяду для державних потреб є обов'язковим для державних підприємств та підприємств-монополістів)

2. Свобода вибору контрагента При укладенні договору необхідно зважати на обсяг дієздатності потенційного контрагента; законом встановлені також обмеження щодо можливості укладати договори нерезидентами. Крім того, деяким категоріям суб'єктів заборонено укладати договори між собою (наприклад, опікунам, піклувальникам та підопічним).

3.Свобода виду договору Договори, які не передбачені законодавством, а також змішані договори не повинні суперечити загальним засадам цивільного права)

4.Свобода визначення змісту договору Обмеження свободи сторін договору у визначенні його умов виникають при укладенні типових договорів, договору приєднання. Обмеження полягає також в обов'язковості визначення істотних умов, без яких договір вважається неукладеним і в необхідності дотримання імперативних норм закону щодо окремих прав та обов'язків сторін.

Таким чином, свобода договору в цивільному праві означає можливість сторін на основі взаємного узгодженого волевиявлення вільно укласти договір, обирати його вид та спосіб укладення, а також визначати зміст такого договору. Її відносний характер виявляється у наявності певного роду обмежень, зумовлених інтересами суспільства (абстрактного кола учасників цивільних відносин), однієї зі сторін чи третьої особи або узгоджених самими сторонами договору. Такі обмеження договірної свободи окреслено на втілення загальних принципів цивільного права – справедливості, розумності та добросовісності.

II. Види договорів

Види цивільно-правових договорів визначаються, виходячи з різних класифікаційних критеріїв.

Так, за спрямованістю їх можна поділити на:

– договори про передачу майна у власність (купівля-продаж, дарування, рента, довічне утримання);

– договори про передачу майна у користування (оренда, найм житла, позичка); – договори про виконання робіт (підряд, договір на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських і технологічних робіт);

– договори про надання послуг (доручення, комісія, страхування, зберігання, управління майном, транспортні договори); – договори у фінансовій сфері (позика, кредит, договір банківського вкладу, договір банківського рахунку, договір факторингу);

– договори у сфері інтелектуальної діяльності (авторський договір, договори з передачі суміжних прав, патентно-ліцензійні договори, договір про передачу ноу-хау, договір комерційної концесії);

– договори про спільну діяльність (договір простого товариства);

За розподілом обов'язків між сторонами:

– односторонні, в яких одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги без виникнення зустрічного обов'язку (до таких договорів належить, наприклад, договір позики);

– двосторонні, в яких правами та обов'язками наділені обидві сторони (наприклад, договір підряду);

– багатосторонні, що укладаються більш, ніж двома сторонами, кожна з яких має права та обов'язки (може бути договір лізингу, договір простого товариства).

За моментом укладення:

– реальні, що вважаються укладеними з моменту здійснення виконання, в т.ч. пе- редачі певного майна (до таких належать договори перевезення, зберігання);

– консенсуальні, що вважаються укладеними з моменту досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов (наприклад, договір поставки);

За наявністю зустрічного відшкодування:

– оплатні, в яких зустрічне відшкодування присутнє (наприклад, договір лізингу, договір довічного утримання);

– безоплатні, в яких зустрічне відшкодування відсутнє (договір позички, дарування, може бути договір доручення).

Згідно зі ст. 626 ЦК договір вважається оплатним, якщо інше не встановлено законом, самим договором або не впливає з його суті.

За одержувачем вигоди від виконання:

– договори, укладені на користь контрагентів;

– договори, укладені на користь третьої особи (ст. 636 ЦК).

Залежно від послідовності (етапності) досягнення цілей, які ставлять перед собою сторони, вступаючи у договірні зв'язки:

– основні; – попередні (ст. 635 ЦК).

У класифікації договорів, особливе місце посідають публічні договори і договори приєднання.

Згідно зі ст. 633 ЦК публічним є договір, в якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться. Підприємець не має права відмовитися від укладення публічного договору за наявності у нього можливостей надання споживачеві відповідних товарів (робіт, послуг), а у разі необґрунтованої відмови від укладення публічного договору він має відшкодувати збитки, завдані споживачеві такою відмовою. Умови публічного договору встановлюються однаковими для всіх споживачів, крім тих, кому за законом надані відповідні пільги. При цьому, підприємець не має права надавати переваги одному споживачеві перед іншим щодо укладення публічного договору, якщо інше не встановлено законом. До публічних договорів належать договір роздрібної купівлі-продажу, договір побутового підряду, договір прокату, договір банківського вкладу, стороною якого виступає фізична особа, договір перевезення пасажирів транспортом загального користування тощо. Для усіх цих договорів характерним є те, що однією стороною виступає суб'єкт підприємницької діяльності, а другою – фізична особа-споживач. Договором приєднання, відповідно до ст. 634 ЦК, є договір, умови якого встановлені однією зі сторін у формулярах або інших стандартних формах, який

може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. Друга сторона не може запропонувати свої умови договору. Оскільки такий договір ставить одну сторону у завідомо вигрешне становище, закон передбачає додаткові гарантії інтересів сторони, що приєднується: договір приєднання може бути змінений або розірваний на вимогу сторони, яка приєдналася, якщо вона позбавляється прав, які звичайно мала, а також якщо договір виключає чи обмежує відповідальність другої сторони за порушення зобов'язання або містить інші умови, явно обтяжливі для сторони, яка приєдналася. Сторона, яка приєдналася, має довести, що вона, виходячи зі своїх інтересів, не прийняла б цих умов за наявності у неї можливості брати участь у визначенні умов договору. Ці гарантії не розповсюджуються на випадки, коли стороною, що приєдналася виступає суб'єкт підприємницької діяльності: сторона, що надала договір для приєднання, може відмовити у задоволенні вимог, про зміну чи розірвання договору, якщо доведе, що сторона, яка приєдналася (суб'єкт підприємницької діяльності), знала або могла знати, на яких умовах вона приєдналася до договору. До договорів приєднання належать договір прокату, договір побутового підряду, а також в більшості випадків банківські договори, договір страхування, договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу. Зміст цивільно-правового договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Умови договору поділяються на: – істотні – умови, погодження яких є обов'язковим. До таких закон відносить: умови про предмет договору; умови, що визначені спеціальними нормами як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди; – звичайні – умови, визначені диспозитивною нормою закону, які не обов'язково зазначати у тексті договору. (наприклад, для більшості договорів ціна є звичайною умовою і відповідно до ч. 4 ст. 632, якщо вона у договорі не встановлена і не може бути визначена виходячи з його умов, то визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на аналогічні товари, роботи або послуги на момент укладення договору); – випадкові – умови, які взагалі не передбачені законодавством як такі, що є характерними для певного виду договорів, але щодо них існує домовленість між сторонами. Тлумачення умов договору здійснюється відповідно до ст. 213 ЦК (аналогічно тлумаченню правочинів). Зміст договору може бути витлумачений стороною (сторонами) або на її (їх) вимогу судом. При тлумаченні змісту договору беруться до уваги однакове для всього змісту значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо буквально значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає

змоги з'ясувати зміст окремих частин договору, їхній зміст встановлюється порівнянням відповідної частини договору зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін. Якщо ж навіть у цьому разі немає можливості визначити справжню волю особи, яка уклала договір, до уваги беруться мета договору, зміст попередніх переговорів, ustalена практика відносин між сторонами, звичай ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотне значення.

III. Форма та порядок укладення договору

Порядок укладення договору. Договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (акцепту) другою стороною. Пропозицію укласти договір (оферту) може зробити кожна із сторін майбутнього договору. При цьому оферта повинна відповідати таким умовам:

- бути адресованою конкретній особі (особам). Реклама або інші пропозиції, адресовані невизначеному колу осіб, є не офертою, а лише запрошенням до оферти, якщо інше не вказано у рекламі або інших пропозиціях;

- містити істотні умови договору;

- виражати намір особи, яка її зробила, вважати себе зобов'язаною у разі її прийняття. Пропозиція укласти договір може бути відкликана до моменту або в момент її одержання адресатом. Вона не може бути відкликана протягом строку для відповіді, якщо інше не вказане у самій пропозиції або не впливає з її суті чи обставин, за яких вона була зроблена. Щодо відповіді особи, якій адресована пропозиція укласти договір, про її прийняття (акцепту), то до неї висувуються такі вимоги

- вона повинна бути вчасною;

- вона повинна бути повною;

- вона повинна бути безумовною. Стосовно вимоги про належний строк надання відповіді, то ним вважається строк, визначений в оферті. Якщо ж такий строк офертою не визначений, то застосовується таке правило: договір є укладеним, коли особа, якій було зроблено пропозицію, негайно заявила про її прийняття (якщо оферта була усною) або коли особа, яка зробила пропозицію, одержала відповідь протягом строку, встановленого актом цивільного законодавства, а якщо цей строк не встановлений, – протягом нормально необхідного для цього часу (якщо оферта зроблена письмово). Якщо відповідь про прийняття пропозиції укласти договір одержана із запізненням, особа, яка зробила пропозицію, звільняється від відповідних зобов'язань. Якщо відповідь про прийняття пропозиції укласти договір було відправлено своєчасно, але одержано із запізненням, особа, яка зробила пропозицію укласти договір, звільняється від відповідних зобов'язань, якщо вона негайно повідомила особу, якій було направлено пропозицію, про одержання відповіді із запізненням. Відповідь, одержана із запізненням, є новою

офертою. Однак, за згодою особи, яка зробила пропозицію, договір може вважатися укладеним незалежно від того, що відповідь про прийняття пропозиції укласти договір було відправлено та (або) одержано із запізненням. Щодо повноти акцепту, то ця вимога означає, що акцептант приймає усі істотні умови майбутнього договору, визначені оферентом. Вимога про безумовність означає прийняття пропозиції без будь-яких застережень. Відповідь про згоду укласти договір на інших, ніж було запропоновано, умовах є відмовою від одержаної оферти і водночас новою офертою. Особа, яка прийняла пропозицію, може відкликати свою відповідь про її прийняття, повідомивши про це особу, яка зробила пропозицію укласти договір, до моменту або в момент одержання нею відповіді про прийняття пропозиції. Водночас, у ЦК передбачено можливість особи здійснити акцепт не лише в усній або письмовій формі, а й шляхом вчинення дії, спрямованої на виконання договору.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 642 ЦК, якщо особа, яка одержала пропозицію укласти договір, у межах строку для відповіді вчинила дію відповідно до вказаних у пропозиції умов договору (відвантажила товари, надала послуги, виконала роботи, сплатила відповідну суму грошей тощо), яка засвідчує її бажання укласти договір, ця дія є прийняттям пропозиції, якщо інше не вказане в пропозиції укласти договір або не встановлено законом. Моментом укладення договору, за загальним правилом, є момент одержання особою, яка направила пропозицію укласти договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції. В окремих випадках, якщо відповідно до акта цивільного законодавства для укладення договору необхідні також передання майна або вчинення іншої дії, моментом укладення договору є момент передання відповідного майна або вчинення певної дії. Визначення моменту укладення договору може залежати і від форми останнього. Так, договір, який укладається у письмовій формі, вважається укладеним з моменту його підписання сторонами; якщо він підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації, то є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення або державної реєстрації; в разі необхідності і нотаріального посвідчення, і державної реєстрації – з моменту державної реєстрації. Щодо місця укладення договору, то згідно ст. 647 ЦК, договір є укладеним у місці проживання фізичної особи або за місцезнаходженням юридичної особи, яка зробила пропозицію укласти договір, якщо інше не встановлено самим договором. Форма договору визначається спеціальними нормами законодавства, що регулюють конкретні види договорів, загальними положеннями про форму равочинів або домовленістю сторін, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом. При цьому, сторони можуть укласти договір у письмовій або письмовій нотаріально посвідченій формі навіть якщо закон не вимагає письмового оформлення або нотаріального посвідчення для даного виду договорів.

IV. Зміна та припинення договору

Зміна або розірвання договору вчиняється в такій самій формі, що й договір, що змінюється або розривається, якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із звичаїв ділового обороту. Зміна або розірвання договору допускається:

- за згодою сторін;
- за ініціативою однієї сторони, якщо таке право прямо передбачене договором або законом;
- за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. У разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання. Зміна обставин є істотною, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б до- говір або уклали б його на інших умовах. Якщо сторони не досягли згоди щодо приведення договору у відповідність з об- ставинами, які істотно змінились, або щодо його розірвання, договір може бути розірваний за рішенням суду на вимогу заінтересованої сторони за наявності одночасно та- ких умов: – в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане; – зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися;
- виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору;
- із суті договору або звичаїв ділового обороту не впливає, що ризик зміни об- ставин несе заінтересована сторона. У разі розірвання договору внаслідок істотної зміни обставин суд, на вимогу будь- якої із сторін визначає наслідки розірвання договору, виходячи з необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору. Зміна договору у зв'язку з істотною зміною обставин допускається за рішенням суду у виняткових випадках, коли розірвання договору суперечить суспільним інтересам або потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує затрати, необхідні для виконання договору на умовах, змінених судом. Правові наслідки зміни або розірвання договору:
 - у разі зміни договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до змінених умов щодо предмета, місця, строків виконання тощо;
 - у разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються;

– у разі зміни або розірвання договору зобов'язання змінюється або припиняється з моменту досягнення домовленості про зміну або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором чи не обумовлено характером його зміни. Якщо договір змінюється або розривається у судовому порядку, зобов'язання змінюється або припиняється з моменту набрання рішенням суду про зміну або розірвання договору законної сили;

– сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом;

– якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору.

ТЕМА № 12. Окремі види договорів (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА: 126

1. Договір купівлі-продажу
2. Договір найму.....
3. Договір підряду
4. Договір надання послуг.....
5. Договір пов'язаний з розрахунково-кредитними відносинами

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Про захист прав споживачів: Закон УРСР від 12.05.1991 р. (зі змінами та доповн.) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379.
2. Про приватизацію державного майна: Закон України від 4.03.1992р. №2163–ХІІ в редакції Закону України від 19.02.97р. №89/97–ВР (зі змінами та доповн.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 17. – Ст. 122.
3. Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію): Закон України від 06.03.1992 р. в редакції Закону України від 15.05.96 р. // Відомості Верхов. Ради України. – 1996. – № 34. – Ст. 160.
4. Про приватизацію державного житлового фонду: Закон України від 19.06.1992р. №2482–ХІІ (зі змінами) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1992. – № 36. – Ст. 524.
5. Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини: Закон України від 23.12.1997 р. (зі змінами та доповн. від 13.09.2001р.) //Офіційний вісник України. – 1998. – № 3. – Ст. 75.
6. Про нотаріат: Закон України від 02.09. 1993 р. (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верхов. Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
7. Про поставку продукції для державних потреб: Закон України від 22.12.1995р. № 493/95 // Відомості Верховної Ради України. – 1996.– № 3.– Ст. 9; Зібрання законодавства України (серія 3).–2001.– № 2.– Ст. 122.

8. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 23.12.1997 р. // Відомості Верховної Ради України.— 1992.— № 30.— Ст. 416.

9. Про фінансовий лізинг: Закон України від 16.12.1997 р. в редакції Закону № 1381–IV від 11.12.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 16. — Ст. 68.

I. Договір купівлі-продажу

Договір купівлі-продажу – це договір про те, що одна сторона (продавець) передає або зобов’язується передати другій стороні (покупцеві) майно (товар), а покупець приймає або зобов’язується прийняти цей товар та оплатити його.

Характеристика – двосторонній, консенсуальний, оплатний. Сторони – продавець і покупець, якими можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Продавцем є власник, уповноважена ним особа або інша особа, відповідно до закону (наприклад, при реалізації кофіскованого майна). Якщо продавцем виступає не власник, то покупець набуває права власності на придбане майно лише у тому разі, коли продавець не має права вимагати його повернення. Об’єктом договору, як вже зазначалося, є товар.

Товаром може виступати майно (як наявне у продавця в момент укладення договору, так і те, що буде виготовлене чи набуто ним в майбутньому), майнові права або право вимоги не особистого характеру. Види договору купівлі-продажу: договір роздрібної купівлі-продажу, договір поставки, договір контрактації, договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, договір міни. До договорів купівлі-продажу з особливим порядком укладання можна віднести також біржові контракти, договір аукціонного продажу та договір купівлі-продажу на конкурсних торгах.

Форма договору купівлі-продажу визначається відповідно до загальних положень про форму правочинів (ст.ст. 205-210 ЦК), а також спеціальними нормами, що регулюють окремі види договору купівлі-продажу (наприклад, договори поставки, контрактації, постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу укладаються тільки у письмовій формі, а договори роздрібної купівлі-продажу, міни можуть бути укладені і в усній, і в письмовій формі). Форма договору залежить також і від його об’єкту. Так, згідно зі ст. 657 ЦК договір купівлі-продажу нерухомого майна укладається у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації. Істотні умови договору купівлі-продажу залежать від його виду. Для всіх без винятку видів договору купівлі-продажу істотною умовою є умова про предмет, що включає в себе найменування товару та його кількість. Згідно зі ст. 669 ЦК, кількість товарів у договорі визначається в натуральному (відповідних одиницях виміру) або грошовому вираженні. Ця умова вважається узгодженою також у випадку, коли договором встановлено порядок визначення кількості товару, що підлягає

передачі. Кількість товару в договорі можна виразити мірами ваги, об'єму, довжини, площі, в штуках. Вибір тієї чи іншої одиниці залежить від характеру товару і від практики, що склалася в торгівлі цим товаром.

Ціна є істотною умовою для договорів роздрібною купівлі-продажу, контрактації, поставки для державних потреб (різновид договору поставки), біржових контрактів, до- говору аукціонного продажу. Для всіх інших видів договору купівлі-продажу ціна є зви- чайною умовою і якщо вона в договорі не зазначена і не може бути визначена виходячи з його умов, то відповідно до ст. 691 ЦК, визначається виходячи зі звичайних цін, що склалися на аналогічні товари на момент укладення договору.

Строк є істотною умовою для біржових контрактів (у цьому випадку форвардних і спот-контрактів: строки поставки визначаються в договорі згідно з Правилами біржової торгівлі індивідуально для кожної біржі; як правило для спот-контрактів – 1-15 днів, для форвардних – до 1 року) і договору поставки для державних потреб. Для інших видів до- говору купівлі-продажу строк є звичайною умовою і якщо зміст договору не дає можливості його визначити, то покупець має право вимагати від продавця передачі товару у будь-який час, а продавець повинен виконати цей обов'язок у семиденний строк з дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає з договору або актів цивільного законодавства (ст. 663 ЦК).

Асортимент належить до звичайних умов договору купівлі-продажу. Під асортиментом слід розуміти певне співвідношення видів, моделей, сортів товару. Необхідно розрізняти груповий та розгорнутий асортимент. Перший є переліком різноманітних груп однорідних товарів (наприклад шуби кролячі, норкові, песцеві), другий на відміну від нього деталізує кожен вид товару за певними показниками (колір, розмір, сорти та ін.). При великій кількості асортиментних позицій, вони вказуються в спеціальному документі – специфікації, який додається до договору і на який у тексті договору робиться посилання. Характерно, що умова про асортимент може бути змінена в процесі виконання до- говору купівлі-продажу. Так, згідно з п. 4 ст. 672 ЦК товари, що не відповідають умовам договору щодо асортименту вважаються прийнятими покупцем, якщо він у розумний строк після їх одержання не повідомив продавця про відмову в їх прийнятті. Це загальне правило, що розповсюджується на основну частину договорів купівлі-продажу в оптовій торгівлі споживчими товарами. Однак, для договорів поставки і контрактації та форвардних біржо- вих контрактів застосовується дещо інший механізм зміни асортименту: передача товару з відступом від умови про асортимент (збільшення кількості одного найменування товарів за рахунок іншого) допускається лише за попередньої письмової згоди покупця. В іншому випадку зобов'язання вважається виконаним неналежним чином і до продавця застосову- ються санкції відповідно до умов договору або диспозитивної норми закону. Якщо ж в договорі умова про асортимент не зазначена, але із суті зобов'язання

впливає, що товар має бути переданий покупцю в асортименті, продавець має право передати товар в асортименті, виходячи з потреб покупця, які були йому відомі на момент укладення договору або відмовитися від договору (ст. 671 ЦК).

Ще однією звичайною умовою договору купівлі-продажу є умова про якість товарів. Якістю називається сукупність властивостей, що визначають придатність товару для використання його за призначенням. Умова про якість товару визначається в договорі різними способами, залежно від характеру товару, від практики, що склалася в торгівлі даним товаром та інших умов. Визначення якості товарів за стандартом передбачає купівлю-продаж товару, що за якістю чітко відповідає відповідному стандарту (документу, виробленому Держстандартом, в якому дається якісна характеристика товару), на який у договорі робиться по-силання із зазначенням його номеру і дати. У випадку відсутності стандартів на певний товар або при необхідності встановлення спеціальних вимог до його якості у зв'язку з особливими умовами його виробництва та експлуатації застосовується визначення якості товару за технічними умовами, що містять детальну технічну характеристику товару, опис матеріалів, з яких він виготовляється, правила і методи перевірки та випробувань.

Технічні умови наводяться безпосередньо у тексті договору або в додатках до нього. Можливе визначення якості також за описом та зразками. В такому разі якість переданого товару повинна відповідати опису або зразку. У випадку, коли умова про якість не міститься в тексті договору, застосовується п. 2 ст. 673 ЦК, згідно з якою переданий товар повинен бути придатний для мети, з якою товар такого роду звичайно використовується. Крім того, у випадку повідомлення покупцем конкретної мети придбання товару, він повинен бути придатним для використання відповідно до цієї мети. Будь-який товар може бути придатним для використання лише протягом певного часу. З цією метою встановлюються його гарантійні строки і строки придатності. Гарантійний строк товару може бути визначений сторонами у договорі. Він обчислюється з моменту передачі товару і покликаний забезпечити його якість протягом визначеного періоду часу.

Згідно зі ст. 676 ЦК гарантійний строк призупиняється у випадку неможливості використання товару через обставини, що залежать від продавця до їх усунення. При заміні товару неналежної якості або комплектуючого виробу гарантійний строк на нього починає спливати заново. Відносно комплектних товарів, якщо інше не передбачено договором, гарантійний строк на основний і комплектуючі вироби є рівним і починає спливати одночасно. Іноді законом або іншими правовими актами передбачено інші гарантійні строки. В такому випадку сторони можуть змінити їх у договорі лише в сторону збільшення. Строк придатності товару, на відміну від гарантійного строку, встановлюється лише законом, іншими правовими актами, державними стандартами і не може бути зміне-

ний у договорі. Це період часу, який обчислюється з дня виготовлення товару, зі спливом якого товар вважається непридатним для використання за призначенням. Він встановлюється, як правило, на споживчі товари, що швидко псується (продукти харчування, парфумерія, медикаменти), їх реалізація після спливу строку придатності заборонена законом. До звичайних умов договору купівлі-продажу належить також умова про комплектність товару. Комплектністю товару (технічною комплектністю) називається сукупність його складових частин, без яких неможливе його використання. Комплектність використовується, як правило, в технічно складних виробках, де комплектуючі вироби конструктивно пов'язані одне з одним. У договорі комплектність визначається, зазвичай, шляхом посилання на відповідні технічні документи. Якщо договором комплектність не передбачена, вона визначається звичаями ділового обороту або іншими вимогами, що звичайно ставляться (п. 2 ст. 682 ЦК). Від умови про комплектність товару слід відрізняти умову про комплект. Комплект товарів (торгівельна комплектність) узгоджується сторонами довільно і представляє собою певний набір товарів, що не складає єдиного цілого і допускає можливість окремого використання його складових, оскільки вони не пов'язані між собою функціонально і конструктивно. Згідно ст. 683 ЦК усі товари, що входять в комплект передаються одночасно, якщо інше не встановлено договором, а зобов'язання вважається виконаним з моменту передачі усіх складових комплекту. Тара і упаковка служать для забезпечення збереження товару при транспортуванні і зберіганні, а в деяких випадках є обов'язковим елементом естетичного вигляду товару (наприклад для парфумерії). В певних випадках обов'язкову вимогу щодо тари та упаковки можуть містити певні нормативні документи (наприклад, держстандарти) з метою охорони здоров'я громадян і навколишнього довкілля. Ці норми є імперативними і не підлягають зміні їх у договорі. При узгодженні умови про тару і упаковку товарів сторони вносять у договір вказівки відносно виду і характеру упаковки, її якості, розмірів, способу оплати, а також нанесення маркування. Визначення виду упаковки залежить від особливостей товару, який підлягає пакуванню. Як правило, у договорі визначають зовнішню упаковку – тару (ящики, картонні коробки, бочки, контейнери) і внутрішню, невіддільну від товару. Якість як внутрішньої, так і зовнішньої упаковки частіше всього визначається переліком вимог, яким вона повинна відповідати. При наявності відповідних стандартів або технічних умов на упаковку її якість може визначатися посиланням на ці документи. Пакування повинно бути достатнім для уникнення пошкодження товарів або погіршення їх характеристик під час транспортування до кінцевого пункту призначення. Воно повинно витримувати без обмежень необережне поводження під час транспортування та дію екстремальних температур, солі та опадів під час транспортування і відкритого зберігання. Розміри і маса тари повинні враховувати, де це необхідно, віддаленість кінцевого пункту призначення

товарів та відсутність потужних засобів перевантаження у транзитних пунктах. В деяких випадках товар може бути переданий без тари і упаковки. Це має місце, якщо договором передбачено звільнення продавця від пакування товару або сам характер товару не потребує ні тари, ні упаковки. Якщо договором умова про пакування товарів не передбачена, то згідно з п. 2 ст. 685 ЦК товар слід затарювати та упаковувати звичним для нього способом, а при відсутності такого – способом, що забезпечує збереженість товарів цього роду за звичайних умов зберігання і транспортування. Права і обов'язки сторін. Основними обов'язками продавця є передача товару покупцю і перенесення права власності на нього: – передача товару, що полягає у перенесенні проданого товару у володіння покупця. Передача може бути фактичною (безпосереднє вручення товару покупцю) або у формі надання товару у розпорядження покупця, якщо він має бути переданий у місці свого знаходження (т. зв. «самовивіз»). У випадках, коли попередні способи договором не передбачені, передача товару покупцю здійснюється шляхом здачі його перевізнику або організації зв'язку. Передача товару повинна здійснюватись у належному місці, яке визначається договором або ст. 532 ЦК, згідно з якою таким місцем вважається місце здачі товару першому перевізнику (за договором поставки та іншими договорами, що передбачають перевезення) або місце виготовлення чи зберігання майна. Разом з товаром продавець повинен передати його приналежності та документи, що стосуються товару (сертифікат якості, техпаспорт тощо); – перенесення права власності на покупця є важливим обов'язком продавця. Продавець повинен бути власником товару в момент, коли за договором право власності повинно перейти до покупця. Право власності повинно бути вільним від прав третіх осіб невідомих покупцю. Виняток складають лише випадки, коли покупець дає згоду прийняти товар, обтяжений такими правами. У будь-якому випадку, продавець повинен попередити покупця при укладанні договору про всі права третіх осіб на товар, що продається. У випадку винесення позову третьої особи про витребування товару у покупця за підставами, що виникли до укладання договору, про які покупець не знав і не міг знати, продавець зобов'язаний вступити у справу на боці покупця.

Стаття 697 ЦК передбачає також можливість збереження права власності на переданий товар за продавцем до оплати товару або інших обставин, передбачених договором. В цьому випадку покупець не має права відчужувати товар або розпоряджатися ним іншим чином до настання цих обставин. Цивільним кодексом визначено і ряд інших обов'язків продавця, таких як: повідомити покупця про можливі недоліки товару, що продається, забезпечити збереження товару у випадку, якщо право власності переходить до покупця раніше його передання (ст. 667 ЦК), а також не прийнятого покупцем відповідно до закону, інших правових актів або договору (ст. 690 ЦК) тощо. Основними обов'язками покупця є прийняття товару і його оплата:

– прийняття товару полягає у вчиненні дій, що прямо чи опосередковано свідчать про намір покупця узяти його у власність. Воно може здійснюватись шляхом повідомлення продавця про прийняття товару або невідхилення товару юридично дійсним способом. Покупець повинен вчинити дії, що відповідно до вимог, які звичайно ставляться, необхідні з його боку для забезпечення передання та одержання товару (повідомити продавця про час та місце здачі товару, підготувати складське приміщення тощо). Обов'язок прийняти товар не розповсюджується на випадки, коли покупець відповідно до закону або договору має право відмовитись від виконання зобов'язання або вимагати заміни товару. Прийняття товару передбачає його огляд з метою його перевірки і оцінки для встановлення кількості і якості. Порядок такої перевірки згідно зі ст. 687 ЦК встановлюється договором, законом або іншими правовими актами, а при відсутності його в зазначених документах

– звичаями ділового обороту та вимогами, що звичайно ставляться у таких випадках. Покупець зобов'язаний повідомити продавця про негативні наслідки перевірки (тобто порушення умов договору щодо кількості, асортименту, якості, комплектності, тари та упаковки) в строк, передбачений договором або відповідним правовим актом, а якщо строк не встановлений

– у розумний термін після виявлення недоліку. Слід зауважити, що прийняття товару не знімає з продавця відповідальності за неналежне виконання договору. Покупець також несе витрати, пов'язані з прийняттям товару;

– оплата товару. Згідно з п. 1 і п. 2 ст. 692 ЦК покупець зобов'язаний сплатити ціну своєчасно після отримання товару або товаророзпорядчих документів в повному обсязі, якщо інше не передбачено законом або договором. Покупець за свій рахунок здійснює підготовчі дії, необхідні для здійснення платежу (відкриття акредитиву, надання банківської гарантії та ін.). Ці дії не вважаються самим платежем, вони лише створюють організаційно– правові підстави для розрахунку. Покупець вважається таким, що виконав свій обов'язок по оплаті товару в момент зарахування суми боргу на поточний рахунок продавця в банку, хоча для продавця в цей момент виникає не право власності на грошові знаки, а лише зобов'язальна вимога до банку в межах внесеної на його рахунок грошової суми. За домовленістю сторін можуть встановлюватись особливі правила оплати товарів: передоплата, в кредит і в кредит з розстроченням платежу. Передоплата (ст. 693 ЦК) передбачає попередню оплату товарів повністю або частково до передання їх продавцем у строки, визначені договором чи диспозитивною нормою закону. Оплата товару в кредит здійснюється через певний, визначений законом або договором час після передачі товару. Ціна товару встановлюється в день продажу і не підлягає зміні, якщо інше не передбачено законом. Особливістю такої форми оплати є те, що товар з моменту його передачі і до оплати вважається таким, що перебуває в заставі у

продавця. Оплата товару в кредит з розстроченням платежів передбачає сплату купівельної ціни товару після його отримання періодично частинами протягом певного часу. Законом визначені істотні умови для договору з такою умовою. Ними є ціна, порядок строки і розміри платежів (п. 1 ст. 695ЦК). Характерно, що при неотриманні чергового платежу у встановлений строк продавець має право відмовитись від виконання договору і вимагати повернення товару за винятком, якщо сума платежів не перевищує половини його ціни. Окремими видами договору купівлі-продажу можуть бути передбачені й інші обов'язки покупця. Права та обов'язки сторін за договором купівлі-продажу мають взаємний характер: це означає, що кожному обов'язку продавця відповідає певне право покупця і навпаки. Таким чином, до основних прав продавця належить право вимагати від покупця прийняття та оплати товару, а основними правами покупця є право вимагати передачі товару та перенесення права власності на нього.

За невиконання або неналежне виконання сторонами умов договору, передбачена відповідальність сторін. Відповідальність продавця передбачена ст.ст. 661, 665, 666, 670, 672, 678, 679, 684, 686, 696 ЦК. Він відповідає за порушення обов'язку з передачі товару, його приналежностей та документів, за непопередження покупця про права третіх осіб на товар, за порушення умов щодо кількості, асортименту, якості, комплектності товару, а також умови про тару і упаковку, порушення обов'язку по страхуванню товару, якщо договором цей обов'язок покладається на продавця. Відповідальність покупця врегульована ст.ст. 690, 692-696 ЦК і покладається на нього за порушення обов'язків з прийняття товару, його оплати та страхування (якщо договором цей обов'язок покладається на нього).

II. Договір найму

Договір найму (оренди) досить поширений у побутових відносинах та господарському обігу, а терміни «найм» та «оренда» слід розглядати як синоніми, що позначають передачу певного майна в тимчасове володіння та користування іншій особі. Цивільний кодекс визначає загальні положення про договір оренди, а також підкреслює особливості деяких його різновидів (прокат, оренда земельної ділянки, будівлі або іншої капітальної споруди, транспортного засобу, лізинг).

Орендні відносини регулюються також ГК, Водним, Земельним кодексами України, Законами України «Про оренду державного та комунального майна» від 10 квітня 1992 р., «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р., «Про господарську діяльність у Збройних Силах України» від 21 жовтня 1999 р. За договором оренди наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно в користування за плату або на певний строк (ч. 1 ст. 759 ЦК).

Власником майна залишається наймодавець, а наймач зобов'язується своєчасно вносити плату та повернути майно у визначений термін. Характеристика договору. Зміст ст. 759 ЦК дозволяє зробити висновок, що до-говір найму може бути як консенсуальним, так і реальним правочином. Момент укладення договору визначається самими сторонами або впливає із суті відносин (так, договори найму в побутовій сфері, як правило, є реальними). В разі невизначення сторонами моменту укладення договору найму в самому договорі, практика ділового обороту виходить із консенсуальності цього договору. Тобто договір найму буде вважатися укладеним з мо-менту досягнення сторонами згоди за всіма істотними умовами. Оскільки права та обов'язки за договором найму виникають як у наймача, так і у наймодавця, договір найму належить до двосторонніх договорів. Договір найму завжди оплатний: наймач завжди має сплачувати наймо-давцеві за користування майном.

Особливістю договору найму є те, що законодавство не вказує, яке майно може бути предметом найму і з якою метою буде використовуватися. Сторонами договору є наймач і наймодавець. Ними можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Наймодавцем може бути також особа, уповноважена на укладення договору найму.

Форма договору найму визначається за загальними правилами щодо форми пра-вочинів (глава 16 ЦК) і залежить від його різновидів. Наприклад, відповідно до ст. 799 ЦК договір оренди транспортного засобу укладається у письмовій та нотаріально посвід-ченій формі; договір оренди землі підлягає державній реєстрації (ст. 20 Закону України «Про оренду землі»). Загальні положення про найм застосовуються до регулювання окремих видів до-говорів найму субсидіарно, тобто в тому випадку, коли спеціальними правилами про ці договори не встановлено інше. Істотні умови договору. Однією з істотних умов договору оренди є його предмет. Предметом договору найму можуть бути майнові права, а також річ, яка наділена індивідуальними ознаками і яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому викорис-танні (неспоживна річ). Законом можуть бути встановлені види майна, що не можуть бути предметом договору найму. Ризик випадкового знищення або пошкодження речі, яка є предметом договору оренди, несе її власник (ст. 323 ЦК). Якщо наймач затримує повернення речі наймодавцю, цей ризик покладається на нього (ст. 772 ЦК). Строк договору визначається у договорі за домовленістю сторін. Сторони можуть визначити конкретний строк оренди або укласти договір на невизначений строк. Якщо строк найму не встановлений, договір найму вважається укладеним на неви-значений строк. Кожна із сторін договору найму, укладеного на невизначений строк, може відмовитися від договору в будь-який час, письмово попередивши про це другу сторону за один місяць, а у разі найму нерухомого майна – за три місяці. Договором або за-коном може бути встановлений інший строк для попередження про відмову від договору найму, укладеного на невизначений строк (ч. 2 ст. 763 ЦК).

Законом можуть бути встановлені максимальні (граничні) строки договору найму окремих видів майна.

Так, згідно з ч. 1 ст. 19 Закону України «Про оренду землі» строк дії договору оренди землі не може перевищувати 50 років. Особливістю договору оренди є те, що він може бути пролонгований, тобто можливе поновлення строку його дії. Відповідно до ст. 764 ЦК якщо наймач продовжує користуватися майном після закінчення строку договору найму, то за відсутності заперечень наймодавця протягом одного місяця договір вважається поновленим на строк, який був раніше встановлений договором. За користування майном наймач сплачує наймодавцю орендну плату, яка є істотною умовою договору. Розмір орендної плати визначається договором найму. Якщо розмір плати не встановлений договором, він визначається з урахуванням споживчої якості речі та інших обставин, які мають істотне значення.

Плата за користування майном може вноситися за вибором сторін у грошовій або натуральній формі. Форма плати за користування майном встановлюється договором найму. Договором або законом може бути встановлено періодичний перегляд, зміну (ін-дексацію) розміру плати за користування майном. Наймач має право вимагати зменшення плати, якщо через обставини, за які він не відповідає, можливість користування майном істотно зменшилася. Плата за користування майном вноситься щомісячно, якщо інше не встановлено договором. Наймач звільняється від плати за весь час, протягом якого майно не могло бути використане ним через обставини, за які він не відповідає. Права та обов'язки сторін за договором найму (оренди). Обов'язки наймодавця:

- передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк. При цьому майно передається у комплекті та у стані, що відповідає умовам договору. Також наймо- давець зобов'язаний надати гарантію на річ, що передається в найм;

- попередити наймача про особливі властивості та недоліки речі, які йому відомі; – попередити наймача про права третіх осіб на річ;

- здійснювати капітальний ремонт найманої речі.

Права наймодавця:

- вимагати від наймача вчасної сплати орендної плати;

- відмовитися від договору, вимагати його розірвання та відшкодування збитків у встановлених договором або законом випадках.

Обов'язки наймача:

- наймач, після закінчення терміну використання, зобов'язаний негайно повернути наймодавцеві річ в стані, в якому вона була одержана, або як було обумовлено у договорі;

- відшкодувати шкоду, завдану у зв'язку з користуванням чи пошкодженням речі; – перевірити справність та якість речі, що орендується; якщо ж річ не перевірялася, то вважається, що вона передана у належному, якісному стані;

– вимагати від наймодавця передання майна і відшкодування збитків, завданих за- тримкою речі; – замінити річ або вимагати зменшення розміру плати у разі її несправності чи ви- явленні недоліків;

– використовувати річ за призначенням, підтримувати її у належному стані;

– сплачувати плату, за користування річчю.

Права наймача:

– вимагати зменшення плати, якщо через обставини, за які він не відповідає, можливість користування майном істотно зменшилася;

– змінювати стан речі, але лише за згодою наймодавця;

– за згодою наймодавця укласти договір піднайму, до якого застосовуються поло- ження про договір найму, якщо інше не передбачено договором або законом. Строк договору піднайму не може перевищувати строку договору найму (ст. 774 ЦК);

– право власності на плоди, продукцію та доходи, одержані ним у результаті користування річчю;

– поліпшити річ, передану у найм, за згодою наймодавця;

– переважне право перед іншими особами на укладення договору найму на новий строк після спливу строку договору за умови належного виконання ним своїх обов'язків за договором найму;

– переважне право перед іншими особами у разі продажу речі, переданої у найм, на її придбання за умови належного виконання ним своїх обов'язків за договором найму;

– відмовитися від договору, вимагати його розірвання та відшкодування завданих збитків у встановлених законом або договором випадках. Відповідальність сторін за договором найму (оренди).

Шкода, завдана найма- чем чи наймодавцем, відшкодовується за умовами договору або на загальних підставах. Шкода, завдана третім особам у зв'язку з користуванням річчю, переданою у найм, відшкодовується наймачем на загальних підставах. Шкода, завдана у зв'язку із користуванням річчю, відшкодовується наймодав- цем, якщо буде встановлено, що це сталося внаслідок особливих властивостей чи недо- ліків речі, про наявність яких наймач не був попереджений наймодавцем і про які він не знав і не міг знати. Умова договору найму про звільнення наймодавця від відповідальності за шкоду, завдану внаслідок особливих властивостей чи недоліків речі, про наявність яких наймач не був попереджений наймодавцем і про які він не знав і не міг знати, є нікчемною.

Припинення і зміна договору найму(оренди). Припинення договору може здій- снюватися як одностороннє розірвання договору найму (оренди) та дострокове розірван- ня договору на підставі вимог наймача та наймодавця. Припинення відносин між сторонами договору найму (оренди) може мати місце як на загальних підставах припинення зобов'язань, передбачених гл. 50 ЦК (виконання зобов'язання, збіг боржника та кредитора в одній особі тощо), так і в разі виникнення спеціальних підстав,

зазначених у гл. 58 ЦК. Спеціальні підстави припинення договору найму можна умовно розділити на дві групи:

1) об'єктивні умови, які не залежать від волі сторін;

2) суб'єктивні умови, які виникають за взаємною волею наймодавця та наймача або за волею будь-якої зі сторін договору найму.

Спеціальні об'єктивні підстави припинення договору найму встановлюються ст. 781 ЦК. Такими підставами є: смерть фізичної особи – наймача та ліквідація юридичної особи, яка була наймачем або наймодавцем. У даному випадку мається на увазі ліквідація юридичної особи без правонаступництва, що завжди тягне за собою припинення договору найму. Що стосується смерті фізичної особи-наймача, то зазначене положення є диспозитивним. Закон або сторони в договорі можуть передбачити продовження дії договору найму і після смерті наймача. Наприклад, ст. 824 ЦКУ встановлює, що у разі смерті наймача житла або вибуття його з житла наймачами можуть стати усі інші повнолітні особи, які постійно проживали з колишнім наймачем, або, за погодженням з наймодавцем, одна або кілька із цих осіб. У цьому разі договір найму житла залишається чинним на попередніх умовах.

Суб'єктивні підстави припинення відносин майнового найму можна розділити на дві основні форми: 1) відмова від договору майнового найму; 2) розірвання договору на вимогу будь-якої зі сторін. Одностороння відмова від договору за загальним правилом не допускається. Вона можлива лише якщо це передбачено законом або угодою сторін. Так, у договорі майнового найму допускається одностороння відмова як наймодавця, так і наймача від договору, що укладений на невизначений строк (ст. 763 ЦК). Крім того, наймодавцеві дозволяється відмовитися від договору найму та вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців підряд (ст. 782 ЦК). При припиненні договору майнового найму внаслідок односторонньої відмови звернення з позовом до суду не вимагається. Договір найму вважається розірваним з моменту одержання наймачем повідомлення наймодавця про відмову від договору. Судова практика на сьогодні виходить із положення, що при розірванні договору найму на вимогу однієї із сторін обов'язковим є пред'явлення позову до суду. Цивільний кодекс (ст. 783) надає наймодавцеві право вимагати розірвання договору найму у таких випадках: 1) наймач користується річчю всупереч договору або призначенню майна. Так, якщо договором найму передбачається обов'язок наймача застрахувати найману річ, то невиконання такого обов'язку надає наймодавцю право звертатися до суду з вимогою про розірвання договору майнового найму. При цьому судова практика виходить із того, що зазначене право зберігається у наймодавця. 2) наймач без дозволу наймодавця передав річ у користування іншій особі. З цього приводу велика кількість спорів виникає у зв'язку із принципово різними положеннями ЦК та Закону України «Про оренду державного та комунального майна». Якщо ЦК обов'язково вимагає

наявність дозволу наймодавця на укладення договору піднайму, то зазначений Закон (ч. 2 ст. 22) встановлює, що орендар має право передати в суборенду нерухоме та інше окреме індивідуально визначене майно (окремі верстати, обладнання, транспортні засоби, нежилі приміщення тощо), якщо інше не передбачено договором оренди.

Отже, необхідно чітко кваліфікувати відносини, що виникають між сторонами з приводу користування майном та визначати, яке законодавство в першу чергу до них застосовується. У свою чергу, наймач має право розірвати договір найму у випадку, якщо наймодавець передав у користування річ, якість якої не відповідає умовам договору та призначенню речі, а також якщо наймодавець не виконує свого обов'язку щодо проведення капітального ремонту речі (ст. 784 ЦК). До деяких вимог, що впливають із договору майнового найму, ЦК встановлює скорочений строк позовної давності. Так, згідно зі ст. 786 ЦК до вимог про відшкодування збитків у зв'язку з пошкодженням речі, яка була передана у користування наймачеві, а також до вимог про відшкодування витрат на поліпшення речі застосовується позовна давність в один рік. Перебіг позовної давності щодо вимог наймодавця починається з моменту повернення речі наймачем, а щодо вимог наймача – з моменту припинення договору найму.

III. Договір підряду

Договір підряду на сьогодні має найширше застосування. Він використовується всюди, де йдеться про роботи, що мають визначений, окремий від них результат; при цьому сторона, яка виконує роботи, сама ж їх і організовує. Результатом роботи звичайно служить створення нової речі – від пошитого костюма і до збудованої будівлі або споруди. Але підряд має місце і тоді, коли замовник передає річ, що належить йому, для переробки або обробки. Най важливішою сферою застосування підряду є будівництво. При цьому підряд опосередкує рівною мірою як власне будівельні, так і тісно пов'язані з ними проектні, монтажні, налагоджувальні та інші роботи. Підрядний договір обслуговує і особисті потреби громадян. До нього прибігають при будівництві дачі або житлового будинку, замовляючи скульпторові або художникові створення нової речі, або до послуг ремонтної майстерні для переробки старої машини на трактор тощо. Загальні правові норми, що регулюють відносини підряду, містяться у ЦК (§ 2 гл. 61).

Джерела спеціального правового регулювання договору підряду залежать від конкретного його виду. Наприклад, відносини будівельного підряду окрім ЦК додатково регулюються ГК (гл. 33), а також численними правилами та іншими документами.

Згідно зі ст. 837 ЦК за договором підряду одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу. Договір підряду може укладатися на виготовлення,

обробку, переробку, ремонт речі або на виконання іншої роботи з переданням її результату замовникові. Цивільний кодекс закріпив такі види договору підряду: побутовий підряд (ст.ст. 865-874), будівельний підряд (ст.ст. 875-886), підряд на проектні та пошукові роботи (ст.ст. 887-891). Виокремлення зазначених різновидів договору підряду пов'язано із особливостями застосування до них загальних положень про підряд. Вони застосовуються лише у тому випадку, якщо правилами ЦК про окремі різновиди договору підряду не передбачені спеціальні правила. Слід також наголосити на тому, що до договорів підряду у яких замовником є споживач, застосовується законодавство про захист прав споживачів. Характеристика договору.

Аналіз норми ч. 1 ст. 837 ЦК свідчить про те, що цей договір є консенсуальним, двостороннім та оплатним. Сторонами у договорі підряду є підрядник і замовник. Підрядник – це особа, яка бере на себе обов'язок виконати замовлену роботу (послуги), а замовник – це особа, що замовляє виконання певної роботи (послуги), беручи на себе обов'язок прийняти й оплатити її результат. Відповідно до ч. 3 ст. 837 ЦК для виконання окремих видів робіт підрядник зобов'язаний одержати спеціальний дозвіл (ліцензію). Перелік видів діяльності, що підлягають ліцензуванню встановлений ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р. Зокрема, згідно з цією статтею ліцензуванню підлягає будівельна діяльність (вишукувальні та проектні роботи для будівництва, зведення несучих та огорожуючих конструкцій, будівництво та монтаж інженерних і транспортних мереж); пошук, розвідка корисних копалин, видобування уранових руд, інші види діяльності. Підрядник може виконати роботу особисто або залучити до виконання інших осіб – субпідрядників, виступаючи у цьому випадку у ролі генерального підрядника. Підрядник може залучати субпідрядників, якщо договором не передбачений його особистий обов'язок виконати роботу (ч. 1 ст. 838 ЦК). Ці норми мають особливе значення для договорів будівельного підряду (гл. 61 ЦК), договорів підряду на проектні та пошукові роботи (гл. 61 ЦК), коли для виконання робіт зазвичай залучаються субпідрядники. Особисте виконання роботи найчастіше має місце у договорі побутового підряду, стосовно якого може бути обумовлене виконання робіт певним спеціалістом (кравцем, майстром пошиву взуття і т. п.).

Генеральним підрядником є особа, яка бере на себе обов'язки із виконання робіт за договором підряду і така, що залучає до виконання робіт інших осіб (субпідрядників). Закон не виключає можливості передачі субпідрядникам усього об'єму робіт із збереженням за генеральним підрядником загальних функцій із керівництва та організації виконуваних робіт. На великих будівництвах практикується укладення підрядних договорів з двома та більше підрядниками. Така система договірних зв'язків вимагає чіткого розподілу об'єму робіт між підрядниками на єдиному

будівництві із узгодженням графіків їх виконання. Кожен з таких підрядників при цьому може бути генеральним підрядником.

Відповідно до ч. 2 ст. 838 ЦК генеральний підрядник відповідає перед замовником за порушення субпідрядником його зобов'язань, а перед субпідрядником за порушення зобов'язань. При цьому генеральний підрядник зазвичай не позбавлений можливості пред'являти регресні позови до замовника та до субпідрядника, з вини яких сталося порушення договірних умов. Пряме пред'явлення вимог замовника до субпідрядника не допускається, якщо інше не встановлено договором чи законом. Ці правила не виключають можливість участі замовника та субпідрядника у судовому спорі у якості третіх осіб, що заявляють самостійні вимоги на предмет спору і винесення проти них судового рішення. Субпідрядником є особа, яка залучена генпідрядником на підставі субпідрядного договору для виконання частини робіт, передбачених договором підряду. Субпідрядний договір є різновидом договору підряду, тому до нього застосовуються як загальні норми цивільного законодавства, так і загальні положення про підряд, що містяться у гл. 61 ЦК. Згідно з ч. 1 ст. 638 ЦК договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. У зв'язку з цим слід зазначити, що § 1 гл. 61 ЦК не містить спеціального регулювання форми договору підряду, відтак цей договір може бути укладений відповідно до загальних вимог про форму (ст. 205-209 ЦК). Так, договори підряду між юридичними особами, між юридичною та фізичною особою укладаються у письмовій формі. Договори підряду між фізичними особами, особливо ті, що укладаються на виконання робіт на невелику суму, можуть укладатися в усній формі, можливим є також оформлення договору у вигляді виписаної квитанції. Так, ст. 866 ЦК встановлює, що договір побутового підряду вважається укладеним у належній формі, якщо підрядник видав замовникові квитанцію або інший документ, що підтверджує укладення договору. Наслідки недодержання форми договору підряду визначаються за загальними нормами цивільного законодавства, якщо інше не передбачено спеціальним законом. Істотні умови договору підряду. Предметом договору підряду може бути будь-яка робота, в процесі виконання якої створюється результат, що передається замовнику. Закон не містить вичерпного переліку робіт, які можуть виконуватися за договором підряду. Безперечним, однак є факт, що предметом договору підряду є індивідуалізований результат праці підрядника, який набуває тієї чи іншої матеріалізованої форми (наприклад, виготовлення речі, здійснення її ремонту, зміна її споживчих властивостей і т. п.). Єдність роботи та її результату є основною рисою предмета договору підряду, яка дозволяє відмежувати цей договір від інших типів цивільно-правових договорів, зокрема, від договору купівлі-продажу та договору на надання послуг. Під час виконання замовлення підрядник зберігає свою господарську та організаційну самостійність, тобто замовник не має права втручатися в організацію праці підрядника, у виробничі й технологічні

процеси. Це, однак не означає, що замовник повністю позбавлений можливості впливати на хід і якість виконання замовлення. Так, підрядник зобов'язаний керуватися у своїй роботі отриманим від замовника завданням, а замовник має право давати певні вказівки щодо способу, строків виконання роботи в порядку, визначеному законом. Підрядник виконує роботу за винагороду, право на одержання якої у нього виникає після виконання і здачі роботи замовнику. У юридичній літературі договори підряду залежно від результату роботи поділяються на договори на створення нових речей, а також договори, спрямовані на відтворення, зміну або покращення споживчих властивостей уже існуючих речей. Із визначення договору підряду, що містить у ч. 1 ст. 837 ЦК впливає, що істотною умовою договору підряду, встановленою законодавчо є умова про роботу, що повинна бути виконана за договором. Крім того, до істотних умов договору підряду, як правило, відносять ціну та строк виконання договірних зобов'язань.

Згідно з ч. 2 ст. 846 ЦК, якщо у договорі підряду не встановлено строки виконання роботи, підрядник зобов'язаний виконати роботу, а замовник має право вимагати її виконання у розумні строки, відповідно до суті зобов'язання, характеру та обсягів роботи та звичаїв ділового обороту. Однак слід зазначити, що у конкретному договорі підряду умови про ціну та строки виконання робіт можуть бути істотними відповідно до ч. 1 ст. 638 ЦК (наприклад, якщо одна із сторін зробить відповідну заяву). Крім того, аналіз ч. 2 ст. 840 ЦК дає підстави для висновку, що істотними умовами договору підряду з використанням матеріалу замовника є норми витрат матеріалу, строки повернення його залишку та основних відходів, а також відповідальність підрядника за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків. Поняття ціни договору включає у себе витрати підрядника та плату за виконану ним роботу. При цьому під витратами розуміються лише ті витрати, які безпосередньо пов'язані з виконанням підрядних робіт. Інші витрати відшкодовуються замовником лише у разі, якщо це прямо передбачено договором. Відповідно до ст. 251 ЦК строком є певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Від строку необхідно відрізняти термін, яким є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Як правило, у договорі підряду визначається термін початку робіт та термін їх закінчення, тобто проміжок між цими датами є загальним строком виконання робіт за договором. Разом із тим доволі поширеним явищем є визначення у договорі проміжних строків, тобто таких, під час яких повинен бути виконаний якийсь певний вид робіт. Правила визначення строків та термінів викладено у главі 18 ЦК. Укладення договору підряду покладає на сторони певні обов'язки та надає їм відповідні права. Основний обов'язок підрядника полягає у виконанні певної роботи на свій ризик за завданням замовника із своїх або його матеріалів (ст. 837, 839, 840 ЦК). Виконання робіт на свій ризик є однією із характерних особливостей договору пі-

дряду. Ризик у цивільному праві – це несення несприятливих наслідків, які можуть наступити і за які не відповідають ні сторони, ні треті особи. Зазначена норма поділяє випадки ризику за договором підряду на дві групи:

1) випадкове знищення або пошкодження матеріалом до настання строку здачі підрядником визначеної договором підряду роботи;

2) випадкове знищення або пошкодження матеріалом після настання строку здачі підрядником визначеної договором підряду роботи.

У першому випадку ризикує сторона, що надала матеріал. У другому випадку ризик покладається на сторону, що пропустила строк для передачі результату роботи або його прийняття. Відтак ст. 842 ЦК конкретизує загальне правило цивільного законодавства про покладення ризику випадкової загибелі речі на сторону, яка прострочила виконання зобов'язання (ст.ст. 612, 613 ЦК). Робота повинна бути виконана підрядником за завданням замовника, тобто відповідно до тих вимог, які замовник визначив у договорі чи іншому документі, що до нього додається (наприклад, технічному завданні) (ч. 1 ст. 837 ЦК). Виконання роботи частково або в повному обсязі з матеріалу замовника, тягне за собою обов'язок підрядника правильно використовувати цей матеріал. Підрядник зобов'язаний надати замовникові звіт про використання матеріалу та повернути його залишок (ч. 1 ст. 840 ЦК). У випадках, передбачених законом чи договором, замовник може повністю чи частково забезпечити підрядника матеріалами. Приймаючи від замовника матеріали, підрядник повинен оглянути і визначити їх придатність для виконання роботи, тобто для виготовлення конкретного виробу, що є предметом договору підряду. Про недоброякісність або непридатність матеріалу, одержаного від замовника, підрядник зобов'язаний своєчасно попередити замовника (ст. 847 ЦК). В іншому випадку підрядник втрачає право на відмову від договору підряду та відшкодування збитків, передбаченого ст. 848 ЦК. Підрядник відповідає за невиконання або неналежне виконання роботи, спричинене недоліками матеріалу, наданого замовником, якщо не доведе, що ці недоліки не могли бути ним виявлені при належному прийманні матеріалу (ч. 3 ст. 840 ЦК). У ст. 847 ЦК покладено також на підрядника обов'язок своєчасно попередити замовника про наявність інших обставин, що не залежать від підрядника, які загрожують якості або придатності роботи. Підрядник зобов'язаний вживати усіх заходів щодо збереження майна, переданого йому замовником, та відповідати за втрату або пошкодження цього майна. Для того, щоб підрядник мав можливість виконати роботи за договором підряду у його фактичне володіння передається багато майнових цінностей замовника: матеріали, устаткування, будівлі, транспортні засоби та ін. Важливим обов'язком підрядника є виконання робіт у строки, передбачені у договорі, а якщо у договорі такі строки не вказані, – то у розумні строки (ст. 846 ЦК). Підрядник зобов'язаний також якісно виконати роботу. Робота має відповідати умовам договору підряду, а в разі їх відсутності або неповноти – вимогам, що звичайно ставляться до

роботи відповідного характеру (ст. 857 ЦК). Зокрема, це може стосуватися способу виконання робіт, використання того чи іншого устаткування і т. д. Разом із тим договір підряду може і не містити усіх умов виконання робіт, оскільки вони можуть міститися в інших документах: стандартах, правилах, технічних нормах, будівельних нормах та правилах. У ст. 676 ЦК йдеться про правила обчислення гарантійного строку якості товару, що був придбаний на підставі договору купівлі-продажу. Застосування її до зобов'язань із договору підряду дозволяє вивести такі правила. Гарантійний строк продовжується на час, протягом якого замовник не міг використовувати результат роботи у зв'язку з обставинами, що залежать від підрядника, до їх усунення останнім. Гарантійний строк продовжується на час, протягом якого результат роботи не міг використовуватися у зв'язку із виявленими у ньому недоліками, за умови повідомлення про це підрядника у строк встановлений у договорі або акті цивільного законодавства, а якщо такий строк не встановлений, то у розумний строк. Гарантійний строк на комплектуючий виріб дорівнює гарантійному строку на основний виріб і починає спливати разом із ним. У разі заміни результату роботи або його комплектуючого виробу неналежної якості на результат роботи (комплектуючий виріб), що відповідає умовам договору підряду, гарантійний строк на нього починає спливати з моменту заміни. У ЦК викладено основні обов'язки замовника. Вони зводяться до того що, по-перше, замовник зобов'язується прийняти роботу, виконану підрядником відповідно до договору (ч. 1 ст. 837, ст. 853 ЦК); по-друге, замовник повинен оплатити виконану підрядником роботу після здачі результату роботи, якщо договором не передбачено іншого (ч. 1 ст. 837, ст. 854 ЦК); по-третє, замовник зобов'язаний на вимогу підрядника усунути обставини, які загрожують міцності або придатності виконуваної роботи (ст. 848 ЦК). Невиконання замовником цього обов'язку дає право підряднику відмовитися від договору та вимагати відшкодування збитків (ч. 1 ст. 848 ЦК); по-четверте, замовник зобов'язаний сприяти підряднику у виконанні роботи у випадках, в обсязі та порядку, встановленому у договорі підряду (ст. 850 ЦК). Крім того, замовник та підрядник мають спільний обов'язок щодо збереження конфіденційної інформації та комерційної таємниці, що стали їм відомі внаслідок виконання договору (ст. 862 ЦК). Відповідальність сторін за договором. Невиконання або неналежне виконання договору підряду може статися внаслідок порушення договірних зобов'язань замовником або підрядником. Порушення замовником договірних обов'язків, як правило, покладає на нього лише обов'язок виплатити підряднику винагороду у повному обсязі (ч. 2 ст. 850 ЦК). В окремих випадках законодавець надає підряднику певні права у зв'язку із невиконанням замовником своїх обов'язків. Специфічним правом підрядника, що виникає у зв'язку з несплатою замовником встановленої ціни роботи або іншої суми, належної підрядникові у зв'язку з виконанням договору підряду, є право притримати Результат роботи, а

також устаткування, залишок невикористаного матеріалу та інше майно замовника, що є у підрядника (ст. 856 ЦК).

Притримання є одним із способів забезпечення виконання зобов'язання. Відтак ст. 856 ЦК повинна застосовуватися з урахуванням вимог, встановлених ст.ст. 594-597 ЦК. Інше право підрядника, що виникає внаслідок ненадання замовником матеріалу, устаткування або речі, що підлягає переробці (в результаті чого створюється неможливість виконання договору) полягає у тому, що він може не розпочинати роботу, а розпочату роботу припинити.

Наслідки порушення підрядником договірних обов'язків врегульовані ст.ст. 852, 858 ЦК. Так, відповідно до ст. 852 ЦК, якщо підрядник відступив від умов договору підряду, що погіршило роботу, або допустив інші недоліки в роботі, замовник має право за своїм вибором вимагати: 1) безоплатного виправлення цих недоліків у розумний строк; 2) виправити їх за свій рахунок з правом на відшкодування своїх витрат на виправлення недоліків чи відповідного зменшення плати за роботу, якщо інше не встановлено договором; 3) вимагати розірвання договору та відшкодування збитків (за наявності у роботі істотних відступів від умов договору підряду або інших істотних недоліків). При встановленні правила щодо безоплатного виправлення недоліків, законодавець зазначає, що ці недоліки повинні бути усунуті у «розумний строк». Звичайно такий строк буде визначатися у кожному конкретному випадку сторонами, а у випадку виникнення спору між ними – судом. Проте у кожному випадку при визначенні тривалості строку до уваги слід брати те, що замовник не повинен втратити інтерес до результату роботи. Як зазначалося, ст. 858 ЦК також регулює питання відповідальності підрядника за неналежну якість роботи та наділяє замовника правом альтернативних вимог до підрядника, застосування яких залежить від вибору замовника. Її положення певною мірою дублюють положення ст. 852 ЦК. Зокрема цією статтею передбачені права замовника щодо безоплатного усунення недоліків у роботі в розумний строк, пропорційного зменшення ціни роботи. У ст. 858 ЦК, як і у ст. 852 ЦК передбачено право замовника на відшкодування своїх витрат на усунення недоліків. Проте на відміну від ст. 852 ЦК, ст. 858 ЦК дозволяє реалізувати замовникові це право лише в тому випадку, якщо право замовника на усунення недоліків встановлено договором.

IV. Договір надання послуг

У цивільному праві послуги розглядаються як окремий вид об'єктів цивільних прав (ст. 177 ЦК), що відрізняються від інших об'єктів (речей, результатів робіт, нематеріальних об'єктів тощо).

Для послуг характерним є те, що вони мають нематеріальний характер, а їх результат не набуває уречевлюваного вигляду; тісно пов'язані з особою виконавця та процесом вчинення ним певних дій (здійснення певної

діяльності); не збігаються із самими діями (здійсненням діяльності) виконавця, а існують як окреме явище – певне нематеріальне благо. Для послуг характерним також є те, що вони тісно пов'язані з особою виконавця та процесом виконання ним певних дій або здійснення певної діяльності. Це означає, що послуга існує тільки тоді, коли вона надається. У цьому полягає різниця між послугами та результатами робіт, стосовно яких виникають договори підрядного типу. Для останніх важливим є не процес, а саме результат дії – споруджений будинок, відремонтована річ тощо. Послуги, навпаки, не мають результату, який мав би окремих уречевлюваний вигляд, матеріальне втілення. У зв'язку з особливостями послуг як об'єктів усі договори, предметом яких вони виступають, поєднуються в єдиний тип цивільно-правових договорів, а саме – договори про надання послуг.

Договір про надання послуг уперше посів своє місце в цивільному законодавстві України у главі 63 ЦК. Проте окремі різновиди договорів про надання послуг було згадано у ЦК УРСР та регламентовано в низці нормативно-правових актів: Законах України «Про транспорт» від 10 листопада 1994 р., «Про туризм» від 15 вересня 1995 р., «Про аудиторську діяльність» від 22 квітня 1993 р., «Про зв'язок» від 22 грудня 1999 р., «Про поштовий зв'язок» від 10 квітня 2001 р., «Про рекламу» від 3 липня 1996 р., «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12 липня 2001 р., наказі Держстандарту «Про затвердження Правил обов'язкової сертифікації готельних послуг» від 27 січня 1999 р., наказі МОН, Мінекономіки, Мінфіну «Про затвердження Порядку надання платних послуг державними навчальними закладами» від 20 січня 1997 р. тощо. Існує багато різноманітних видів договорів про надання послуг. Деякі з них безпосередньо закріплені у ЦК (поіменовані договори). До них, зокрема, належать договори перевезення, транспортного експедирування, зберігання, страхування, доручення, комісії тощо. Юридичні ознаки та форма поіменованих договорів про надання послуг визначаються спеціальними нормами про конкретні види договірних зобов'язань. Однак усі види договорів про надання послуг неможливо передбачити у ЦК, оскільки їх існує багато. Це зумовило необхідність закріплення у законі норм, які мали б загальний характер і стосувалися усіх видів договорів про надання послуг – медичних, юридичних, туристичних, освітніх, комунальних та інших, що не знайшли безпосереднього визначення у законі (непоіменовані договори). Таким чином, якщо певний договір про надання послуг не має спеціальної правової регламентації у ЦК, то слід застосовувати загальні положення глави 63 ЦК та, у разі його наявності, спеціальне законодавство, норми якого регулюють певний вид договорів про надання послуг. Залежно від характеру дії (діяльності), яку зобов'язаний здійснити виконавець, договори поділяють на такі види:

- 1) договори про надання послуг юридичного характеру (доручення, комісія);

2) договори про надання послуг фактичного характеру (зберігання, перевезення);

3) договори, які передбачають здійснення виконавцем послуг змішаного характеру (транспортне експедирування, довірче управління майном);

4) договори про надання кредитно–грошових послуг (позика, кредитний договір, факторинг)

Договори про надання послуг можуть належати до так званих публічних договорів (ст. 633 ЦК). Серед договорів про надання послуг до цієї групи належать договори про перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо. У зв'язку з цим, якщо підприємець хоче здійснювати певну діяльність, він має взяти на себе обов'язок надавати послуги кожному, хто до нього звернеться. Важливою ознакою публічних договорів і, зокрема, договорів про надання послуг, є те, що їх умови встановлюються однаковими для всіх споживачів, крім тих, кому за законом надані відповідні пільги (ч. 2 ст. 633 ЦК). Договори про надання послуг можуть також бути охарактеризовані як договори приєднання (ст. 634 ЦК), оскільки у таких договорах умови встановлюються однією із сторін у стандартних формах, а інша сторона може лише приєднатися до запропонованого договору в цілому. Друга сторона не може запропонувати свої умови договору. Відповідно до ст. 901 ЦК за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором. Характеристика договору. Договір про надання послуг є консенсуальним (укладеним з моменту досягнення згоди у відповідній формі), двостороннім (створює права та обов'язки для обох сторін). Договір про надання послуг може бути як відплатним, так і безвідплатним. Відповідно до ч. 1 ст. 903 ЦК, якщо договором передбачено надання послуг за плату, замовник зобов'язаний оплатити надану йому послугу в розмірі, у строки та в порядку, що встановлені договором. Ціна за договором про надання послуг поділяється на дві частини: плата за саму діяльність та відшкодування витрат. Ціна за договором може визначатися преїскурантами, тарифами, які визначає виконавець, або зафіксовані у нормативно-правових актах. Наприклад, згідно із ст. 66 Закону України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р. тарифи на загальнодоступні послуги і тарифи на надання у користування каналів електрозв'язку операторів телекомунікацій, які займають монопольне (домінуюче) становище на ринку цих послуг, підлягають державному регулюванню. Таке регулювання здійснюється шляхом встановлення граничних або фіксованих тарифів, за межі яких оператори та провайдери телекомунікацій виходити не можуть.

Суб'єктами договору про надання послуг є виконавець та замовник. За загальним правилом нема обмеження щодо суб'єктного складу договору,

хоча у деяких випадках виконавцем за таким договором може бути лише особа, яка отримала ліцензію на здійснення певної діяльності у відповідних органах ліцензування. Наприклад, ліцензуванню підлягає діяльність з надання охоронних послуг, послуг радіо- і телефонного зв'язку, туроператорська, турагентська, аудиторська діяльність тощо. Залежно від характеру послуги, що надається, у деяких випадках можуть виникати вимоги також до замовника.

Наприклад, освітні послуги вищих навчальних закладів можуть надаватися лише особам, які мають середню освіту та успішно склали відповідні іспити. Форма договору про надання послуг визначається відповідно до загальних правил щодо форми правочинів і договорів. Щодо окремих послуг закон встановлює вимогу про письмову форму (наприклад, перевезення вантажу – ст. 909 ЦК) або встановлює спеціальні правила щодо форми договору (наприклад, ст. 937 ЦК щодо договору зберігання).

Істотні умови договору про надання послуг. Предметом договору про надання послуг є вчинення виконавцем певних дій (наприклад, надання телефонних каналів для зв'язку, надання готельних номерів для проживання) чи вчинення певної діяльності (надання правових консультацій, надання; аудиторських послуг). Таким чином, в якості предмета виступає корисний ефект від вчинення дії або діяльності послугодавцем, який ніколи не набуває форми нової речі чи зміни (покращення споживчих якостей) уже існуючої. Якість послуги, що надається, є чи не найважливішою характеристикою предмета договору. Законом чи іншими правовими актами можуть бути передбачені обов'язкові вимоги до якості результату, який буде отриманий внаслідок наданої за даним договором послуги.

Гарантії якості наданої послуги можуть бути договірні та такі, що встановлюються в законі. Гарантії якості поширюються на результат наданої послуги в цілому. Специфічною рисою договору про надання послуг є встановлення вимоги щодо виконавця надати послугу особисто, хоча і допускається можливість покладення виконання договору на іншу особу, за умови повної відповідальності виконавця перед замовником. Строк договору про надання послуг встановлюється за домовленістю сторін, якщо інше не встановлено законом або іншими нормативно-правовими актами. У ст. 903 ЦК до істотних умов відплатного договору про надання послуг віднесене розмір, строки та порядок оплати послуг. Для задоволення інтересів певних верств населення послуги можуть також надаватися безоплатно. Згідно із Законом України «Про соціальні послуги» від 19 червня 2003 р. громадянам, які з різних причин знаходяться у складних життєвих ситуаціях (безробіття, похилий вік, хвороба, інвалідність при відсутності рідних, які повинні забезпечити догляд та допомогу, сирітство і безпритульність дітей, конфлікти і жорстоке поводження у сім'ї тощо), можуть бути надані певні соціально-побутові, психологічні, медичні, юридичні та інші послуги, що називаються соціальними (ст. 7). У разі

укладення безоплатного договору замовник зобов'язаний компенсувати виконавцю всі фактичні витрати, необхідні для виконання договору. Права та обов'язки сторін за договором про надання послуг. Особливості надання окремої послуги визначаються у відповідному договорі. Проте можна виокремити спільні права та обов'язки сторін для усіх договорів про надання послуг. Основним обов'язком виконавця є особисте і належне надання замовнику певної послуги, обумовленої договором. Виконавець має право залучити до виконання послуги іншу особу, залишаючись відповідальним в повному обсязі перед замовником за порушення договору. Обов'язком замовника є оплатити виконавцеві надану послугу (у разі укладення оплатного договору) або відшкодувати всі фактичні витрати, необхідні для виконання (у безоплатному договорі). Ризик невиконання договору про надання послуг з причин, що не залежать від вини виконавця, покладається на замовника. У разі неможливості виконати відплатний договір про надання послуг, що виникла не з вини виконавця, замовник зобов'язаний виплатити виконавцеві розумну плату, розмір якої залежить від понесених витрат і дій, які були здійснені виконавцем. Коли неможливість виконати договір про безоплатне надання послуг виникла з вини замовника або внаслідок непереборної сили, замовник зобов'язаний відшкодувати виконавцеві всі фактичні витрати, необхідні для виконання договору. Відповідальність сторін за порушення договору про надання послуг встановлюється законодавством або договором і залежить від того, відплатним чи безоплатним є договір. Законодавство регулює відносини з відшкодування збитків з урахуванням особи виконавця. Якщо виконання договору здійснював суб'єкт підприємницької діяльності, він відповідає за збитки незалежно від наявності своєї вини. Такий виконавець може бути звільнений від відповідальності тільки у разі непереборної сили, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо виконавцем за договором є інша особа (не суб'єкт підприємницької діяльності), то вона зобов'язана відшкодувати замовнику збитки у повному обсязі лише при наявності своєї вини, якщо інше не встановлено договором сторін. Інший порядок відшкодування збитків передбачено у законі для безоплатних договорів про надання послуг. Згідно із ч. 2 ст. 906 ЦК збитки, завдані невиконанням або неналежним виконанням договору про безоплатне надання послуг, підлягають відшкодуванню виконавцем у розмірі, що не перевищує двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Договір про надання послуг, за загальним правилом, може бути розірваний за згодою обох сторін (ст. 907, ч. 1 ст. 651 ЦК). Разом з тим особливістю цього договору є те, що він може бути розірваний також шляхом відмови від договору лише однієї із сторін (ст. 907 ЦК). Порядок та підстави такої відмови залежать від особливостей конкретного договору про надання послуг і встановлюються законом або домовленістю сторін. Наприклад, у ст. 1075 ЦК передбачено, що договір банківського рахунку може бути розірвано за заявою клієнта у будь-який час. Відповідно до ст. 20 Закону України «Про туризм» від 15

вересня 1995 р. кожна зі сторін договору на туристське обслуговування може вимагати розірвання договору у разі погіршення умов подорожі, зміни термінів подорожі; непередбаченого збільшення транспортних тарифів; введення нових або підвищення чинних податків і зборів та інших обов'язкових платежів; різкої зміни курсу національних валют; з інших підстав за домовленістю сторін.

V. Договір пов'язаний з розрахунково-кредитними відносинами

Договір позики – це договір, за яким одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових (суму позики) або рівну кількість речей такого ж роду і якості.

Особливість договору позики полягає у тому, що позичальник отримує предмет позики у власність. Характеристика договору позики: реальний, оплатний, односторонній, строковий або безстроковий. Договір позики є реальним правочином і вважається укладеним з моменту передання грошей або інших речей, що виступають предметом цього договору.

Договір позики є одностороннім, оскільки обов'язки виникають лише для однієї сторони – позичальника, а права – лише у позикодавця. Отримавши у власність передані йому позикодавцем гроші або речі, визначені родовими ознаками, позичальник зазвичай стає зобов'язаним повернути позикодавцеві таку ж суму грошей або рівну кількість речей такого ж роду і якості. Договір позики може бути строковим або безстроковим. Строковим вважається договір позики, що передбачає конкретний строк повернення отриманого позичальником боргу та іншого належного з нього майна. Безстроковим є договір позики, в якому строк виконання позичальником його зобов'язання не визначений або визначений моментом витребування. Якщо договором не встановлений строк повернення позики або цей строк визначений моментом пред'явлення вимоги, позика має бути повернена позичальником протягом 30 днів від дня повернення позикодавцем вимоги про це, якщо інше не встановлено договором (ст. 1049 ЦК). Договір позики може бути оплатним або безоплатним. Відносини позики вважаються оплатними, якщо їх безоплатний характер прямо не встановлений ЦК, іншими законодавчими актами або конкретним договором. Позикодавець має право на отримання з позичальника процентів суми позики, якщо інше не встановлено договором або законом. Якщо розмір процентів у договорі не визначений, він визначається на рівні облікової ставки НБУ. Облікова ставка НБУ – це один з монетарних інструментів, за допомогою якого НБУ встановлює для суб'єктів грошово-кредитного ринку орієнтир щодо вартості залучених і розміщених грошових коштів.

Проценти за договором позики можуть виплачуватися одноразово або систематично через певні проміжки часу. Якщо договором не встановлено

інше, то проценти виплачуються щомісяця до дня фактичного повернення позики. Договір позики має бути безпроцентним, якщо:

1) він укладається на суму, яка не перевищує 50-кратного розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян, і не пов'язаний із здійсненням підприємницької діяльності хоча б однією із сторін;

2) позичальникові передані речі, визначені родовими ознаками.

Умова договору позики про від платність є недійсною, якщо він укладений між фізичними особами на суму, яка не перевищує 50-кратного розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян, і не пов'язаний із здійсненням підприємницької діяльності хоча б однією із сторін. Так само недійсною є умова про одержання винагороди позикодавцем за передані речі, визначені родовими ознаками.

Сторонами договору позики є позикодавець та позичальник. Це можуть бути будь-які суб'єкти цивільного права – фізичні та юридичні особи, держава, інші публічно-правові утворення. Обмеження відносно можливості бути позикодавцем встановлено для установ, що не мають права розпоряджатися закріпленим за ним майном. Здійснювати діяльність із систематичного надання грошових позик має право юридична особа, що має статус фінансової установи. До таких належать комерційні банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди, а також компанії та інші юридичні особи, виключним або переважним видом діяльності яких є надання фінансових послуг. Якщо така особа надає гроші в позику за рахунок залучених коштів, вона повинна мати відповідну ліцензію.

Предметом договору позики можуть бути гроші або речі, визначені родовими ознаками. Речі, обмежені в обороті, можуть виступати як предмет зазначеного договору, якщо його сторони належать до кола учасників обороту, що мають дозвіл на здійснення правочинів з такими речами. Предметом грошової позики є гроші.

Відповідно до ст. 524 ЦК грошове зобов'язання, у тому числі за договором позики, має бути виражене у грошовій одиниці України – гривні. Сторони договору позики, який укладається в письмовій формі, може визначати в іноземній валюті еквівалент суми договору в гривнях.

Форма договору позики має відповідати вимогам, передбаченим ст. 1047 ЦК. Договір позики укладається як в усній, так і в письмовій формі. Нотаріальне посвідчення для зазначених договорів не є обов'язковим. Така форма може бути надана договору за бажанням сторін. Ц

ивільний кодекс передбачає два випадки обов'язкової письмової форми догово- ру позики:

1) якщо сума позики за договором, що укладається, перевищує не менш як у десять разів встановлений законом розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян;

2) у випадках, якщо позикодавцем виступає юридична особа. В обов'язковій формі мають укладатися будь-які договори позики за участю юри- дичної особи, незалежно від того, якою стороною виступає юридична особа – позикодавцем чи позичальником, оскільки договір позики не може бути повністю виконаний сторонами в момент його вчинення, що впливає із змісту ст. 206 і 208 ЦК.

В усіх інших випадках договір позики може бути укладений в усній формі. Договір позики в письмовій формі може бути укладений як шляхом складання одного документа, так і шляхом обміну листами, телеграмами, з допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку (ч. 1 ст. 207 ЦК).

До документів, які можуть підтверджувати укладення договору позики ЦК відно- сить розписку або інший подібний борговий документ. Розписка або інший документ (акт передання та прийняття, рахунок-фактура на товари тощо), якщо вони знаходяться у позикодавця, засвідчують лише факт отримання грошей або речей позичальником.

Обов'язковими реквізитами боргового документа є власноручний підпис боржни- ка (позичальника), його уповноваженого представника, а факультативними – дата, місце видачі, вказівка про свідків тощо. Недодержання сторонами обов'язкової письмової форми договору позики не має своїм наслідком визнання недійсним такого правочину, проте ускладнює його підтвердження. Якщо договір позики мав бути укладений у письмовій формі і її не було додержано, рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків (ст. 1051 ЦК). У цьому випадку факт укладення договору позики слід доводити письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами.

Права та обов'язки сторін. Обов'язком позичальника є дії, спрямовані на повернення позикодавцеві позики (грошові кошти у такій же сумі або речі, визначені родовими ознаками, у такій самій кількості, такого ж роду та такої ж якості, що були передані йому позикодавцем) у строк та у порядку, що встановлені договором. Порядок повернення суми позики (щомісяця, певними частками, іншим способом) визначається договором. Правила про строки повернення позики мають диспозитивний характер і застосовуються у тих випадках, коли порядок і строки повернення суми позики не визначені в умовах до- говору. У випадках коли строк повернення позики договором не встановлено або цей строк визначений моментом пред'явлення вимоги, позика має бути повернена позичаль- ником протягом 30 днів від дня пред'явлення позикодавцем вимоги про це, якщо інше не встановлено договором. Якщо інше не передбачено договором позики, сума безпроцентної позики може бути повернена позичальником достроково. У випадку, коли у договорі процентної позики відсутні умови щодо дострокового повернення суми позики, таке повернення можливе лише за згодою позикодавця. Зобов'язання позичальника повернути суму позики вважається виконаним у момент передання позикодавцеві речей,

визначених родовими ознаками, або зарахування грошової суми, що позичалася, на його банківський рахунок. Розпорядження позичальника на списання коштів з власного поточного рахунку з метою їх перерахування для погашення позики не є підставою для припинення його зобов'язання перед позикодавцем. Списання грошових коштів з рахунку позичальника не звільняє його від відповідальності за повернення суми позики, якщо ці кошти не надійшли на рахунок позикодавця. Визначаючи у договорі порядок повернення позики, сторони можуть передбачити її повернення частинами (з розстроченням), якщо це дозволяють властивості предмета позики, або одноразово.

Однак, якщо договором встановлений обов'язок позичальника повернути позику частинами (з розстроченням), то у разі прострочення повернення чергової частини позикодавець має право вимагати дострокового повернення частини позики, що залишилася, та сплати відсотків, належних йому відповідно до ст. 1048 ЦК (ст. 1050 ЦК).

Позика вважається повернутою в момент передання позикодавцеві речей, визначених родовими ознаками, що може оформлятися розписками, актами, накладними, квитанціями, або зарахування грошової суми, що позичалася, на його банківський рахунок (ст. 1049 ЦК).

Відповідальність. Наслідки порушення договору позичальником відповідно до ст. 1050 ЦК визначаються загальною ст. 625 ЦК. Позичальник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання. При цьому постачальник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу позикодавця повинен сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також 3% річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом. Згідно із Законом України «Про індексацію грошових доходів населення» індекс інфляції (індекс споживчих цін) обчислюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі статистики і не пізніше 10 числа місяця, що настає за звітнім, публікується в офіційних періодичних виданнях. Відповідальність позичальника за несвоєчасне повернення речей, визначених родовими ознаками, передбачає сплату неустойки (штрафу, пені), яка відповідно до ст. 549 ЦК може бути сплачена позичальнику у вигляді грошової суми, що обчислюється у відсотках, або передана у вигляді іншого майна. Предметом неустойки може бути як рухоме, так і нерухоме майно. Розмір неустойки, встановлений законом, може бути збільшений у договорі. Сторони можуть домовитись про зменшення розміру неустойки, встановленого актом цивільного законодавства, крім випадків, передбачених законом. Розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за інших обставин, які мають істотне значення. Сплата суми неустойки або передання іншого майна не звільняє позичальника від виконання свого обов'язку в натурі. Сплата неустойки не позбавляє позикодавця права на

відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання за договором позики.

Сума неустойки нараховується від дня, коли речі мали бути повернуті, до дня їх фактичного повернення позикодавцеві, незалежно від сплати процентів, належних йому відповідно до ст. 1048 ЦК. Позикодавець має право вимагати від позичальника дострокового повернення позики та сплати процентів у випадках:

1) коли позичальник не виконав свого обов'язку щодо забезпечення повернення позики одним із способів, визначених у гл. 49 ЦК, чи способами, що непередбачені законом;

2) якщо погіршились умови забезпечення внаслідок обставин, що не залежать від позикодавця;

3) якщо взагалі мала місце втрата забезпечення.

Новація боргу у позикове зобов'язання повинна здійснюватися з дотриманням ст. 604 ЦК, що регулює особливості припинення зобов'язання за домовленістю сторін. За домовленістю сторін борг, що виникає з договорів купівлі-продажу, найму майна або з інших підстав (так зване первісне зобов'язання), може бути замінений позиковим зобов'язанням (новим зобов'язанням). Новація не допускається щодо зобов'язань про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, про сплату аліментів та в інших випадках, передбачених законом. Заміна боргу за договором позики провадиться з додержанням вимог про новацію і здійснюється у письмовій формі, якщо його сума не менш як у 10 разів перевищує встановлений законом розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, а у випадках, коли позикодавцем є юридична особа, – незалежно від суми.

ТЕМА № 12. Недоговірні зобов'язання (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА: 126

1. Загальні положення про відшкодування шкоди
2. Авторське та суміжні права.....
3. Відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки.....
4. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товару, робіт
5. Відшкодування шкоди завданої каліцтвом, іншим пошкодженням здоров'ю.....

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранова Л.М. Обставини, які звільняють від відповідальності в цивільному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л.М. Баранова. – Х.; 1998. – 18с.

2. Осетинська Г.О. Деякі проблеми відповідальності за завдання моральної шкоди споживачам у сфері надання послуг / Г.О. Осетинська // Юридична Україна. – 2004. – № 12. – С. 52.
3. Відшкодування матеріальної і моральної шкоди та компенсаційні виплати: нормативні акти, роз'яснення, коментарі / відп. ред. П. І. Шевчук. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 928 с.
4. Дороніна В.П. Про підстави реабілітації та відшкодування шкоди, завданої гро- мадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду, в кримінальному процесі / В.П. Дороніна, М.Є. Шумило // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 1(23).– С. 34 – 38.
5. Заїкін Ю. Проблема захисту постраждалих від неякісної продукції та можливі шляхи її вирішення / Ю. Заїкін // Підприємництво, господарство і право. – 2000. – № 5. – С. 41–45.
6. Ніжинська І.С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук.: спец 12.00.03 / І.С. Ніжинська. – К., 2003. – 16 с.
7. Письменна О.П. Правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / О.П. Письменна. – Одеса, 2006. – 19 с.
8. Терещенко Н.В. Особливості відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Н.В. Терещенко. – Х.: ХНУВС 2003.– 16 с.
9. Флоров М.М. Відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / М.М. Флоров. – Х.: ХНУВС 2006. – 21 с.
10. Чорна Ж.Л. Відшкодування завданої шкоди малолітнім та неповнолітнім як форма захисту порушених майнових прав/ Ж.Л. Чорна // Вісник Львівського університе- ту. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 289–295.
11. Яновицька Г.Б. Відновлення майнових прав незаконно засуджених і реабіліто- ваних громадян: монографія / Г.Б. Яновицька. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 160 с.
12. Яновицька Г.Б. Підстави відповідальності за завдану шкоду / Г.Б. Яновицька / Ві- сник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 1. – С. 99–104.

I. Загальні положення про відшкодування шкоди

Зобов'язання із заподіяння шкоди, як і інші цивільно-правові зобов'язання, виникають на підставі юридичних фактів.

Відповідно до ст. 11 ЦК, підставою їх виникнення, є за- вдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. Ці зобов'язання мають як майновий, так і немайновий характер. Вони виникають у зв'язку з порушенням абсолютних майнових (права власності, інших речових прав)

та особистих немайнових прав. Зобов'язання із заподіяння шкоди прийнято називати абсолютними.

Умовно їх можна поділити на дві групи:

а) зобов'язання із заподіяння шкоди протиправними діями або деліктні зобов'язання;

б) зобов'язання із заподіяння шкоди правомірними діями.

Між цими групами зобов'язань є істотна різниця: якщо протиправно нанесена шкода підлягає відшкодуванню у будь-яких випадках, то правомірна шкода – лише у випадках, встановлених ЦК та іншим законом. Прикладами таких норм є ст. 1170 ЦК, відповідно до якої у разі прийняття закону, що припиняє право власності на певне майно, шкода завдана власнику цього майна, відшкодовується державою у повному обсязі. Ще одним прикладом є ст. 1171 ЦК, яка визначає особливості відшкодування шкоди у стані крайньої необхідності. Крайньою необхідністю, як і необхідною обороною, є здійснення права на захист, тобто вона вважається правомірною дією.

Умовами правомірності заподіяння шкоди є неможливість за певних обставин усунути небезпеку, що загрожує, іншими засобами. Заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернена. Шкідливими, але не протиправними діями будуть: здійснення прав і виконання обов'язків; згода потерпілого на заподіяння шкоди (така згода має юридичне значення за умови, що вона є добровільною та її здійснення не порушує інтереси осіб); заподіяння шкоди дією, яка вчинена у стані необхідної оборони.

Відповідно до ст. 36 КК необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від будь-яких посягань з боку правопорушника. У цих випадках завдана шкода не підлягає відшкодуванню, оскільки такий обов'язок прямо не впливає з норм ЦК чи іншого нормативного акта. За загальним правилом обов'язок з відшкодування шкоди за наявності передбачених законом підстав покладається на особу, що заподіювала шкоду. Одночасно особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла. Делікт як підстава притягнення до недовірної відповідальності. Зобов'язання із завдання шкоди протиправними діями (деліктні зобов'язання) становлять більшість у системі зобов'язань із завдання шкоди та є формою реалізації цивільно-правової відповідальності за порушення абсолютних прав суб'єктів цивільних правовідносин. Свою назву деліктні зобов'язання отримали від латинського слова *deliktum*, тобто правопорушення.

Деліктні зобов'язання мають двояке цільове призначення:

по-перше, вони слугують охороні власності, оскільки загроза майнових санкцій відіграє попереджувальну роль, тобто вона попереджає випадки заподіяння шкоди;

по-друге, виконує відновлювану (компенсаційну) функцію.

Отже, деліктні зобов'язання – це цивільно-правові зобов'язання, у яких потерпіла сторона (кредитор) має право вимагати від боржника повного відшкодування протиправно заподіяної шкоди шляхом надання відповідного майна в натурі або відшкодування збитків.

Елементами деліктного зобов'язання є суб'єкт, об'єкт і зміст.

Суб'єкти деліктного зобов'язання. Ними є кредитор та боржник. Якщо у договірних зобов'язаннях кожна зі сторін є як кредитором, так і боржником, то у деліктних: одна є тільки кредитором, а інша – боржником. Кредитор – це особа, якій завдано шкоду (потерпілий). Потерпілий наділений правом вимоги і ним може бути будь-яка особа, якій заподіяно шкоду. Боржник (носієм обов'язку) – особа, яка відповідає за завдану шкоду. Як правило, нею є заподіювач шкоди. У деяких випадках, передбачених законодавством, боржником є не заподіювач шкоди, а особа, відповідальна за поведінку заподіювача. Безпосередній заподіювач шкоди: – фізична особа, яка є деліктоздатною. Згідно з ЦК (ст. 1179) деліктоздатною визнається особа, яка досягла 14 років (крім випадків, визначених ч. 2 ст. 1179 ЦК) та не визнана недієздатною. Недієздатні фізичні особи не є відповідальними за завдану ними шкоду. Лише у випадку, якщо опікун недієздатної особи помер або в нього відсутнє майно, достатнє для відшкодування шкоди, а сама недієздатна особа має таке майно, суд може постановити рішення про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого частково або в повному обсязі за рахунок майна цієї недієздатної особи (ч. 2 ст. 1184 ЦК).

Шкода, завдана дієздатною фізичною особою, яка в момент її завдання не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, не відшкодовується, крім випадків, коли ця особа сама довела себе до такого стану шляхом вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, токсичних речовин (ст. 1186 ЦК). З урахуванням матеріального становища потерпілого та особи, яка завдала шкоду, суд може постановити рішення про відшкодування нею шкоди частково чи в повному обсязі; – юридична особа або фізична особа – роботодавець. Відповідно до ст. 1172 ЦК юридична особа або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків. Підприємницькі товариства, кооперативи відшкодовують шкоду, завдану їхнім учасником (членом) під час здійснення ним підприємницької діяльності від імені товариства чи кооперативу (ч. 3 ст. 1172). Інші особи, на яких законом покладений обов'язок відшкодування шкоди: – батьки (усиновлювачі), опікуни, інші особи, які здійснюють виховання малолітньої особи, відповідають за шкоду, заподіяну малолітньою особою (яка не досягла 14 років), якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою (ч. 1 ст. 1178 ЦК); – навчальний заклад, заклад охорони здоров'я, інший заклад, що зобов'язаний здійснювати нагляд за малолітньою особою, особа, що зобов'язана здійснювати нагляд за малолі-

тньою особою на підставі договору, зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану малолітньою особою, якщо вони не доведуть, що шкоду було завдано не з їх вини (ч. 2 ст. 1178 ЦК); – заклад, який за законом здійснює функції опікуна малолітньої особи (дитячий будинок, школа-інтернат тощо) відшкодовує шкоду, завдану малолітньою особою, якщо не доведе, що шкоди було завдано не з його вини (ч. 3 ст. 1178 ЦК); – батьки (усиновлювачі), піклувальники неповнолітньої особи, заклад, який за законом здійснює функції піклувальника щодо такої особи, відшкодовують шкоду, завдану неповнолітньою особою, у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини (ст. 1179 ЦК). Обов'язок вищезазначених осіб відшкодувати шкоду припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоду, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди; – опікуни недієздатної фізичної особи або заклад, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, якщо не доведуть, що шкода була завдана не з їх вини (ст. 1184 ЦК). Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, не припиняється в разі поновлення цивільної дієздатності; – чоловік (дружина), повнолітні діти фізичної особи, яка завдала шкоди в момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними у зв'язку з психічним розладом або недоумством, можуть бути суб'єктами відшкодування шкоди за рішенням суду, якщо вони проживали разом з цією особою, знали про її психічний розлад або недоумство, але не вжили заходів щодо запобігання шкоди (ч. 3 ст. 1186 ЦК); – замовник відшкодовує шкоду, завдану іншій особі підрядником якщо він діяв за завданням замовника (ст. 1172 ЦК); – держава, АРК, орган місцевого самоврядування є суб'єктами відшкодування шкоди, завданої фізичній або юридичній особі дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 1173 ЦК); шкоди, завданої фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю посадових або службових осіб органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 1174 ЦК); шкоди, завданої фізичній або юридичній особі в результаті прийняття органом державної влади, органом влади АРК, органом місцевого самоврядування нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований (ст. 1175 ЦК); – держава відшкодовує шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду (ст. 1176 ЦК), а також шкоду, завдану майну фізичної особи внаслідок злочину, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною (ст. 1177 ЦК). Право регресу. Особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги

(регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, як-що інший розмір не встановлений законом. Регрес (від. лат. regressus – зворотний рух) – право особи, яка виконала зобов'язання іншої особи, пред'являти до неї зворотню вимогу про повернення витрат. Регресне зобов'язання завжди є похідним від основного. Коли припиняє дію основне зобов'язання, то виникає – регресне.

Підстави виникнення регресного зобов'язання: 1) виконання боржником свого обов'язку перед кредитором, коли цей обов'язок боржника виник з вини третьої особи; 2) виконання обов'язку за третю особу. Наприклад, у солідарному зобов'язанні один із боржників може виконати зобов'язання перед кредитором у повному обсязі. Також кредитор за своїм вибором має право одержати виконання від будь-якого боржника в повному обсязі, а також право одержати виконання як від усіх боржників, так і від кожного з них окремо як повністю, так і в частині боргу. У регресному зобов'язанні беруть участь дві сторони – кредитор (регредієнт) і боржник (регресант). Особливість статусу регредієнта полягає в тому, що він перш ніж стати кредитором у регресному зобов'язанні, був боржником в іншому зобов'язанні, виконання якого і стало підставою для виникнення регресного зобов'язання.

Об'єктом регресного зобов'язання є відшкодування, яке регресант зобов'язаний регредієнту. Так, в деліктних правовідносинах, особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги до винної особи. Як нами вже було зазначено, регресант повинен відшкодувати шкоду регредієнту в тому самому обсязі, в якому регредієнт відшкодував кредиторю за основним зобов'язанням. Право зворотної вимоги у деліктних відносинах має: – держава, АРК, територіальні громади, юридичні особи до фізичної особи, винної у вчиненні злочину, у розмірів коштів, витрачених на лікування особи, яка потерпіла від цього злочину; – держава, відшкодувавши шкоду, завдану посадовою, службовою особою органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури і суду до цієї особи тільки у разі встановлення в її діях складу злочину за обвинувальним вироком суду, щодо неї, який набрав законної сили. Підстави деліктної відповідальності. За загальним правилом, для визнання певного діяння деліктом необхідне існування так званого юридичного складу цивільного правопорушення. При цьому під поняттям складу цивільного правопорушення варто розуміти сукупність певних обов'язкових умов, які необхідні для покладення на правопорушника відповідальності за протиправну поведінку.

Класичним є розмежування чотирьох умов цивільно-правової відповідальності. Зокрема: а) наявність завданої шкоди; б) протиправна поведінка; в) причинний зв'язок між першими двома елементами; г) вина. У юридичній літературі під шкодою розуміють знищення або зменшення блага, що охороняється правом. Шкода, яку не можливо оцінити у грошовому еквіваленті, вважається немайновою (моральною).

У ст. 23 ЦК дається визначення поняття моральної шкоди, яке хоча і досить докладно, однак розглядає моральну шкоду лише з точки зору можливих шляхів її заподіяння. Відповідно до цієї статті моральна шкода може полягати:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. Постанова Пленуму ВС України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 4 містить більш чітке визначення моральної шкоди, але постанова Пленуму не є нормативно-правовим актом. У цій постанові зазначено: «...Під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб». Саме на визначення поняття моральної шкоди, дане у цій постанові, найчастіше і посилаються суди у своїх рішеннях для обґрунтування її наявності чи відсутності.

Наступною умовою відповідальності є протиправність. Протиправність поведінки – це невиконання юридичного обов'язку, встановленого нормою права. В основі цієї поведінки лежить дія чи бездіяльність суб'єкта цивільного права. Дія є протиправною тільки тоді, коли вона порушує встановлені державою правові норми. Щоб виникло деліктне зобов'язання, порушення правової норми повинно супроводжуватись і порушенням конкретного суб'єктивного цивільного права особи. Внаслідок бездіяльності теж може мати місце шкідливий результат. Деліктна відповідальність спирається на так званий принцип генерального делікту, відповідно до якого будь-кому заборонено завдавати шкоду майну або особистості будь-кого, і будь-яке завдання шкоди є протиправним, якщо особа не була уповноважена завдавати шкоду. Тому, щоб бути звільненим від відповідальності, заподіювач зобов'язаний обґрунтувати правомірність своєї поведінки або своє право на заподіяння шкоди. За загальним правилом не підлягає відшкодуванню шкода заподіяна правомірними діями, а також внаслідок дії непереборної сили (ст. 1166 ЦК).

Причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою є обов'язковою умовою відповідальності та виражається у тому, що шкода повинна бути об'єктивним наслідком поведінки заподіювача шкоди. Вирішення питання про наявність чи відсутність причинного зв'язку між поведінкою особи та шкодою, що настала, може бути ускладненим тим, що ЦК у ряді випадків передбачає відповідальність одних суб'єктів за дії інших

(відповідальність юридичної особи за шкоду завдану з вини її працівника, відповідальність держави за неправомірні дії судових та правоохоронних органів тощо). В цих та аналогічних випадках причинний зв'язок складається з двох та більше ланок: перша ланка виражає зв'язок поведінки безпосередньо заподіювача шкоди зі шкодою, що настала; друга – зв'язок між поведінкою безпосереднього заподіювача та діями відповідальної особи.

Також підставою відповідальності є наявність вини. Вина як психічне відношення особи до вчиненої дії чи бездіяльності пов'язана з усвідомленням особою характеру і наслідків цієї поведінки. Тому не можна визнати винною особу, що не може правильно усвідомлювати значення своїх дій. Винним з точки зору права визнається не будь-яке психічне відношення особи до вчиненої дії чи бездіяльності, а лише психічне відношення особи до своєї протиправної поведінки, що є недопустимою як з точки зору закону так і моральних принципів нашого суспільства. Вина може бути у формі умислу або необережності. Слід зазначити, що форма вини при вирішенні спорів з відшкодування шкоди значення не має. Деліктна відповідальність за загальним правилом настає лише за винне завдання шкоди.

Вина заподіювача шкоди призюмується, тобто відсутність вини доводиться особою, яка завдала шкоду (ч. 2 ст. 1166 ЦК). На відміну від кримінального права, де відповідальність настає тільки за наявності вини, цивільне законодавство знає ряд випадків, коли відповідальність настає незалежно від вини заподіювача, але тільки у випадках, передбачених законом. Зокрема, ЦК передбачає відшкодування шкоди, що завдана:

а) органом державної влади АРК або органом місцевого самоврядування, їхніми посадовими або службовими особами при здійсненні ними своїх повноважень незалежно від вини вказаних органів або осіб (ст.ст. 1173-1174 ЦК);

б) органом державної влади, органом влади АРК або органом місцевого самоврядування у сфері нормотворчої діяльності незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів (ст. 1175 ЦК);

в) незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (до-судового) слідства, прокуратури або суду незалежно від вини вказаних органів (ст. 1176 ЦК);

г) джерелом підвищеної небезпеки незалежно від вини заподіювача (ст. 1187 ЦК); д) внаслідок недоліків товарів (робіт, послуг) (ст. 1209 ЦК).

Отже, наявність перелічених підстав (шкода, протиправна поведінка, причинний зв'язок, вина) вимагається в усіх випадках. Однак, якщо закон змінює коло цих обставин, то мова вже йде про спеціальні умови відповідальності, до яких, наприклад, можна віднести випадки завдання шкоди незалежно від вини заподіювача.

II. Відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину

Заподіяння шкоди злочином є підставою для виникнення цивільно-правової відповідальності правопорушника перед потерпілим (обов'язок правопорушника відшкодувати потерпілому заподіяну ним шкоду).

Відповідно до норм матеріального права, шкода, спричинена внаслідок порушення абсолютного правовідношення, тобто, внаслідок порушення обов'язку утримуватись від посягання на правові блага інших осіб, підлягає відшкодуванню в повному обсязі.

Тобто, шкода, яка заподіяна потерпілому суспільно-небезпечним протиправним діянням, є об'єктом відшкодування. Слід зазначити, що ЦК, у певних випадках, передбачає обов'язок держави відшкодувати таку шкоду потерпілому.

Цивільний кодекс містить ст.ст. 1177 і 1207, які передбачають відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину; У ст. 1177 ЦК застосовується тільки при завданні майнової шкоди майновим правам фізичної особи, а при завданні майнової шкоди шляхом каліцтва, іншого ушкодження здоров'я або внаслідок смерті особи, що потерпіла від злочину, застосовується ст. 1207 ЦК.

Підставою для виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди є правопорушення (делікт). Як окремий випадок недоговорної відповідальності, правовідносини по відшкодуванню шкоди, завданої злочином, передбачають спеціальні умови відповідальності, що відображають характер протиправних дій і конкретизацію суб'єкта, що їх безпосередньо вчиняє. До них належать:

- заподіяння шкоди внаслідок злочину;
- не встановлення особи, яка вчинила злочин або її неплатоспроможність.

Дії особи, яка завдала шкоди, як злочин мають кваліфікуватись процесуальним документом, що приймається відповідно до КПК. Це не обов'язково має бути вирок. Таким документом може бути і постанова слідчого. Особа має вважатись неплатоспроможною за відсутності у неї майна та доходів, достатніх для відшкодування грошових сум, що підлягають сплаті одноразово, та періодичних платежів, без виникнення заборгованості.

Право на відшкодування шкоди за ст. 1177 ЦК має потерпілий. Однак, коли шкода заподіяна каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, право вимоги мають інші особи, визначені у ст. 1200 ЦК.

Суб'єктом відповідальності (боржником) є держава. Діяння, яким заподіяно матеріальну шкоду, становить публічний інтерес, який також суттєво впливає на можливості усунення його наслідків. Держава і суспільство в цілому зацікавлені в тому, щоб шкода була відшкодована і щоб потерпіла особа зуміла реалізувати своє право на її відшкодування. І якщо потерпілий через які-небудь причини цього не зробить, то держава,

виходячи з презумпції, що кожна особа, якій завдано матеріальних збитків від злочину, бажає їх відшкодування, але, в силу поважних причин, не може належним чином захистити порушені права, зобов'язує суд з власної ініціативи стягнути з заподіювача збитки і, цим самим, відновити порушені злочином майнові права потерпілого. Таке вирішення питання жодною мірою не порушує суб'єктивне право потерпілого на відшкодування збитків розпоряджатися ним на свій розсуд (відмовитися від відшкодування, вказавши суду причини відмови і не порушуючи, при цьому, прав та інтересів інших осіб). Специфіка у цих правовідносинах є і щодо регресного порядку компенсації витрат.

Відповідно до ч. 2 ст. 1191 ЦК держава, АРК, територіальні громади, юридичні особи мають право зворотної вимоги до фізичної особи, винної у вчиненні злочину, у розмірі коштів, витрачених на лікування особи, яка потерпіла від цього злочину. На особу, яка вчинила злочин, покладається обов'язок відшкодування витрат закладу охорони здоров'я на лікування потерпілого від цього злочину. У разі відшкодування цих витрат закладу охорони здоров'я безпосередньо потерпілим, останній має право пред'явити вимогу про відшкодування йому здійснених витрат на підставі ч. 1 ст. 1195 ЦК, яка допускає стягнення з особи, яка завдала шкоди каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, не тільки передбачених цією частиною видів шкоди, а і тих які не передбачені. Якщо шкоди завдано при перевищенні меж необхідної оборони або у стані сильного душевного хвилювання, що виникло раптово внаслідок насильства або тяжкої образи з боку потерпілого, особа, яка завдала шкоди внаслідок злочину звільняється відшкодування витрат на лікування потерпілого. Законодавець забороняє за будь-яких обставин зменшувати розмір відшкодування шкоди, завданої злочином. Основною специфікою аналізованих правовідносин є те, що умови та порядок відшкодування державою шкоди, заподіяної внаслідок злочину мають визначатись законом. До прийняття такого закону відшкодування державою шкоди відповідно до ст.ст. 1177 та 1207 ЦК на підставі загальних правил не може застосовуватись, а вимога про відшкодування має пред'являтися безпосередньо до особи, що завдала шкоди або до батьків (усиновителів), опікунів чи інших фізичних осіб, які на правових підставах здійснюють виховання малолітньої особи (при вчиненні ними злочину).

III. Відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки

Відповідно до ст. 1187 ЦК джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогненебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб.

Ознаки джерел підвищеної небезпеки:

– шкідливі властивості;

– неможливість повного контролю з боку людини. Види джерел: – механічні (автомашини, річкові або морські судна, залізничний рухомий склад); – теплові (обладнання гарячих цехів); – електричні (обладнання та інші агрегати енергосистеми); – хімічні, отруйні, вибухові, вогненебезпечні речовини (бензин, бензол, газ, ефір, отрути); – радіоактивні; – біологічні – дикі тварини. Домашні тварини не визнаються джерелом підвищеної небезпеки.

Підставами відповідальності за заподіяння шкоди є протиправність діяльності, пов'язаної з підвищеною небезпекою для оточення, причинний зв'язок між джерелом підвищеної небезпеки та шкодою, що настала. Цей вид відповідальності застосовується і за відсутності вини заподіювача, тобто має місце відповідальність незалежно від вини.

Суб'єктами відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, є фізичні та юридичні особи. До них належать:

а) власники (володільці) транспортних засобів, механізмів, інших об'єктів, викори- стання, зберігання або утримання яких створює підвищену небезпеку.;

б) юридичні особи, що мають інше речове право на цей об'єкт;

в) особи, що володіють транспортними засобами, механізмами тощо на підставі цивільно-правових договорів (оренди, підряду, доручення) та ін.

Отже, суб'єктом відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, є так званий титульний володілець. Його характеризують дві основні ознаки: юридична та матеріальна. Юридична ознака полягає в тому, що володільцем визнається лише та особа, яка має відповідні правові підстави на володіння відповідним об'єктом, діяльність щодо якого створює відповідну небезпеку. Матеріальна ознака титульного володільця полягає в тому, що особа, яка має всі правові підстави щодо цього об'єкта, повинна ще й здійснювати фактичне володіння (експлуатацію).

Не є суб'єктом відповідальності за шкоду перед потерпілим особа, яка експлуатує даний об'єкт внаслідок трудових відносин з володільцем цього джерела (наприклад, шофер, машиніст та ін.).

Суб'єктами права вимоги, внаслідок заподіяння шкоди, можуть бути особи, пов'язані з власниками (володільцями) транспортних засобів або інших об'єктів цивільно-правовими відносинами (пасажирів транспортних засобів, відвідувачів зоопарків, орендарі та ін.), а також пішоходи. Особливості відповідальності володільця джерела підвищеної небезпеки. Особа, яка неправомірно заволоділа транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, завдала шкоди діяльністю, щодо його використання, зберігання або утримання, вважається суб'єктом відповідальності за шкоду, що заподіяна джерелом підвищеної небезпеки. І навіть якщо ця особа не має юридичної ознаки, вона зобов'язана відшкодувати шкоду на загальних підставах, а титульний володілець звільняється від цієї відповідальності.

Коли володіння джерелом підвищеної небезпеки було втрачено не тільки в результаті протиправних дій інших осіб, а й з вини самого власника (володільця) транспортного засобу (механізму тощо), тоді відповідальність за заподіяну шкоду може бути покладено як на особу, що протиправно заволоділа транспортним засобом (механізмом тощо), так і на його власника (володільця) з урахування обставин, що мають істотне значення. Ще один виняток, за яким відповідачем може бути не лише титульний володілець, а й інші особи, – випадок, коли титульний володілець застрахував свою цивільну відповідальність. У цьому разі він нестиме субсидіарну відповідальність, тобто відповідатиме лише тоді, коли страхової виплати (страхового відшкодування), яка виплачується страховиком, є недостатньо для повного відшкодування завданої ним шкоди.

Закон вказує на ряд юридичних фактів, за наявності яких особа, яка проводить діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, може бути звільнена від відповідальності за заподіяну шкоду. Це – непереборна сила і умисел потерпілого. Якщо шкода виникла через непереборну силу, то нема причинного зв'язку між джерелом підвищеної небезпеки і шкодою, тобто йдеться про вплив зовнішнього фактора на джерело підвищеної небезпеки, який є основною причиною виходу джерела підвищеної небезпеки з-під контролю його володільця.

Під умислом потерпілого слід розуміти усвідомлене бажання особи, щоб їй заподіяли шкоду. Зазначимо, що груба необережність потерпілого не є обставиною, що звільняє особу, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки від відповідальності. Відповідальність за шкоду, заподіяну при зіткненні джерел підвищеної небезпеки. Питання про відповідальність за шкоду, заподіяну самими джерелами підвищеної небезпеки вирішується за статтею 1166 ЦК. Слід виходити з того, що між собою володільці відповідають за принципом вини, а саме:

- 1) шкода, завдана одній особі з вини іншої особи, відшкодовується винною особою;
- 2) за наявності вини лише особи, якій завдано шкоди, вона їй не відшкодовується;
- 3) за наявності вини всіх осіб, діяльністю яких було завдано шкоди, розмір відшкодування визначається у відповідній частці залежно від обставин, що мають істотне значення.

При заподіянні шкоди здоров'ю громадянина внаслідок взаємодії (зіткнення) джерел підвищеної небезпеки їх володільці відповідають перед потерпілим солідарно незалежно від вини.

IV. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товару, робіт

Заподіяння шкоди внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) створює позадоговірне зобов'язання між заподіювачем шкоди та потерпілим. На правову природу зобов'язання, що виникає, не впливає той факт, що заподіювачі шкоди можуть перебувати у договірних правовідносинах. Тут

слід чітко розмежувати їхні права та обов'язки, які реалізуються у рамках договірних відносин, а також ті, регулювання яких відбувається поза рамками договору.

Так, наприклад, унаслідок продажу товарів неналежної якості у покупця виникає ряд прав, які включають право вимоги від продавця відшкодування шкоди (ст. 678 ЦК). Це право виникає і реалізується у рамках договору купівлі-продажу. Але якщо внаслідок застосування неякісного товару заподіяно шкоду життю, здоров'ю, майну покупця або інших осіб, між сторонами виникають позадоговірні відносини. Саме тому, що заподіяння шкоди має у наведеному прикладі позадоговірний характер, конкуренції між нормами, що регулюють договірні та позадоговірні відносини, не виникає.

Цивільний кодекс спеціальною нормою (ст.ст. 1209-1211) закріплює право фізичної або юридичної особи на відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт чи послуг. Відшкодування шкоди у цих правовідносинах здійснюється за правилами деліктного права.

Суб'єктами права вимоги є як покупці товару, замовники робіт, послуг, так і сторонні особи, до яких товар, результати виконання робіт перейшли на належних правових підставах. Суб'єктами відповідальності внаслідок недоліків товару є продавець – підприємство, установа, організація, товариство або фізична особа-підприємець, що реалізують товари за договором купівлі-продажу. Виготовлювач – підприємство, установа, організація, товариство або фізична особа-підприємець, які виконують роботи та надають послуги.

Суб'єктами відповідальності за шкоду, завдану внаслідок недоліків робіт (послуг), є їх виконавець. Відповідно до ст. 16 ЦК виробник (виконавець) несе відповідальність за шкоду, завдану життю, здоров'ю або майну споживача, що виникла у зв'язку з використанням речей, матеріалів, обладнання, приладів, інструментів, пристосувань чи інших засобів, необхідних для виробництва товарів, виконання робіт або надання послуг, незалежно від рівня його наукових і технічних знань. Підстави відповідальності. Шкода як результат протиправної поведінки може виражатися в ушкодженні здоров'я потерпілої фізичної особи чи її смерті, у знищенні чи пошкодженні майна фізичних та юридичних осіб.

Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 4 Закону «Про захист прав споживачів» споживач має право на відшкодування моральної шкоди. Протиправність полягає у:

1) передачі покупцеві (замовнику) товару (робіт) який було виготовлено з порушенням вимог щодо його якості.

2) наданні інформації про товари (роботи, послуги) не в повному обсязі або неправдивої інформації.

Згідно з ч. 1 ст. 700 ЦК при укладенні договору продавець зобов'язаний надати покупцеві необхідну і достовірну інформацію про товар, що пропонується до продажу. Інформація має відповідати вимогам закону та

правилам роздрібної торгівлі щодо її змісту і способів надання. Щодо продукції, яка підлягає обов'язковій сертифікації, споживачеві повинна надаватися інформація про її сертифікацію. А відносно продукції, яка за певних умов може бути небезпечною для життя, здоров'я споживача та його майна, довкілля, виробник зобов'язаний довести до відома споживача інформацію про таку продукцію і можливі наслідки її споживання (використання). Причинно-наслідковий зв'язок є юридично значущий лише у тому разі, якщо шкода виникла внаслідок, користування (вживання) придбаного товару, роботи, послуг протягом встановлених строків придатності товару, роботи (послуги), а якщо вони не встановлені, – протягом десяти років від дня виготовлення товару, виконання роботи (надання послуги).

Вина не враховується при вирішенні питань відповідальності. Згідно з ч. 2 ст. 1209 ЦК продавець, виготовлювач товару, виконавець робіт (послуг) звільняється від відшкодування шкоди, якщо вони доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або порушення потерпілим правил користування або зберігання товару (результатів робіт, послуг). У ч. 5 ст. 16 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачено звільнення виробника (виконавця, продавця) від відповідальності, якщо він (вони) доведуть, що:

- 1) шкоду завдано з вини самого споживача внаслідок порушення ним встановлених правил використання, зберігання чи транспортування продукції або дії непереборної сили;

- 2) не вводили продукцію в обіг;

- 3) дефект у продукції виник внаслідок додержання виробником вимог законодавства або виконання обов'язкових для нього приписів органів державної влади.

Шкода, завдана внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), підлягає відшкодуванню, якщо її завдано протягом встановлених строків придатності товару, роботи (послуги), а якщо вони не встановлені, – протягом десяти років від дня виготовлення товару, виконання роботи (надання послуги). Відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів», строк (термін) придатності – строк (термін), визначений нормативно-правовими актами, нормативними документами, умовами договору, протягом якого у разі додержання відповідних умов зберігання та/або експлуатації чи споживання продукції її якісні показники і показники безпеки повинні відповідати вимогам нормативно-правових актів, нормативних документів та умовам договору.

Строк придатності обчислюється починаючи від дати виготовлення, яка також зазначається на етикетці або в інших документах, і визначається або часом, протягом якого товар є придатним для використання, або датою, до настання якої товар є придатним для використання. Продаж товарів, на яких строк придатності не зазначено або зазначено з порушенням вимог нормативних документів, а також товарів, строк придатності яких минув, забороняється. Стосовно продукції, на яку гарантійні строки або строк

придатності не встановлено, споживач має право пред'явити продавцю (виробнику, виконавцю) відповідні вимоги, якщо недоліки було виявлено протягом двох років, а стосовно об'єкта будівництва – не пізніше десяти років від дня передачі їх споживачеві. Шкода, завдана внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), підлягає відшкодуванню також, якщо:

1) на порушення вимог закону не встановлено строку придатності товару, роботи (послуги);

2) особу не було попереджено про необхідні дії після спливу строку придатності і про можливі наслідки в разі невиконання цих дій.

V. Відшкодування шкоди завданої каліцтвом, іншим пошкодженням здоров'ю

Суб'єктами зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю є кредитор і боржник. Кредитором виступає фізична особа, якій заподіяно шкоду внаслідок ушкодження здоров'я. Боржником може бути як фізична, так і юридична особа, що зобов'язана нести відповідальність за заподіяння боржнику шкоди.

У ст. 1195 ЦК передбачено види шкоди, що підлягають відшкодуванню. Це – втрачений заробіток; витрати на посилене харчування; витрати на санаторно-курортне лікування; витрати на придбання ліків та медичне обслуговування; витрати на протезування; витрати на сторонній догляд. Додаткові витрати, що понесла потерпіла особа, відшкодовуються на підставі фактичних даних.

Зокрема, витрати на посилене харчування відшкодовуються на підставі медичного висновку про його необхідність та примірний раціон продуктів. Витрати на санаторно-курортне лікування, придбання ліків та протезування відшкодовуються на підставі даних про вартість санаторно-курортних путівок, проїзду туди і назад, придбання ліків згідно з приписом лікаря, протезних пристроїв та протезних робіт. Витрати на сторонній догляд відшкодовуються, виходячи з виду необхідного догляду. Цей догляд може мати побутовий характер (надання допомоги з прибирання, прання, приготування їжі) та передбачати спеціальний догляд, що здійснюється молодшим медичним персоналом (медичні маніпуляції, масаж тощо). Шкода у вигляді втраченого заробітку (доходу) визначається з урахуванням двох чинників:

а) середньомісячного заробітку (доходу) потерпілого до каліцтва або іншого ушкодження здоров'я;

б) ступеня втрати потерпілим професійної працездатності, а за її відсутності – загальної працездатності.

У разі каліцтва або іншого ушкодження здоров'я фізичної особи, яка в момент завдання шкоди не працювала, розмір відшкодування визначається виходячи з розміру мінімальної заробітної плати. Втрата загальної чи

професійної працездатності у відсотковому відношенні визначається медико-соціальними експертними комісіями (МСЕК). Середньомісячний заробіток (дохід) обчислюється за бажанням потерпілого за дванадцять або за три останні календарні місяці роботи, що передували ушкодженню здоров'я або втраті працездатності внаслідок каліцтва або іншого ушкодження здоров'я. Якщо середньомісячний заробіток (дохід) потерпілого є меншим від п'ятикратного розміру мінімальної заробітної плати, розмір втраченого заробітку (доходу) обчислюється виходячи п'ятикратного розміру мінімальної заробітної плати. У разі, якщо потерпілий на момент заподіяння йому шкоди не працював, його середньомісячний заробіток (дохід) обчислюється за його бажанням, виходячи з його заробітку до звільнення або звичайного розміру заробітної плати працівника його кваліфікації у цій місцевості. Якщо потерпілий ніколи не працював та не має професії, розмір відшкодування визначається виходячи з розміру мінімальної заробітної плати.

Відповідно до ч. 4 ст. 1197 ЦК, якщо заробіток (дохід) потерпілого до його каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я змінився, що поліщило його матеріальне становище (підвищення заробітної плати за посадою, переведення на вищеоплачувальну роботу, прийняття на роботу після закінчення освіти), при визначенні середньомісячного (доходу) враховується лише заробіток (дохід), який він одержав або мав одержати після відповідної зміни. До складу втраченого заробітку (доходу) потерпілого включаються всі види оплати праці за трудовим договором за місцем основної роботи і за сумісництвом, з яких сплачується податок на доходи громадян, у сумах, нарахованих до вирахування податку. До втраченого заробітку (доходу) не включаються одноразові виплати, компенсація за невикористану відпустку, вихідна допомога, допомога з вагітності та пологів тощо. Другим чинником, який впливає на розмір втраченого заробітку (доходу), є ступінь втрати потерпілим професійної працездатності, а за її відсутності – ступінь втрати загальної працездатності. Експертиза тривалої або стійкої втрати працездатності проводиться медико-соціальними експертними комісіями (МСЕК) МОЗ. Також підлягає відшкодуванню дохід фізичної особи-підприємця, втрачений внаслідок каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я. Розмір доходу від підприємницької діяльності визначається на підставі даних органу державної податкової служби. Ця сума розраховується із річного доходу потерпілого, одержаного в попередньому господарському році, поділеного на дванадцять. Якщо потерпілий одержував дохід менше як 12 місяців, то розмір його втраченого доходу визначається шляхом визначення сукупної суми доходу за відповідну кількість місяців. Такий же порядок обчислення доходу, втраченого фізичною особою, яка працює адвокатом чи у творчій сфері. Певні особливості визначені законом щодо відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я малолітньої або неповнолітньої особи.

При заподіянні шкоди малолітній особі (до 14 років), яка, як правило, не має заробітку (доходу), відшкодуванню підлягають лише додаткові витрати, викликані ушкодженням здоров'я. Після досягнення потерпілим 14 років (учнями – 18 років) йому також відшкодовується шкода, пов'язана із втратою або зменшенням його працездатності, виходячи з розміру встановленої законом мінімальної заробітної плати. У разі, якщо на момент заподіяння шкоди неповнолітня особа (від 14 до 18 років) мала заробіток, шкода відшкодовується їй, виходячи з розміру її заробітку, але не нижче встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати. Якщо потерпілий здобув певну кваліфікацію, то після початку трудової діяльності він має право вимагати збільшення відшкодування за шкоду, пов'язану зі зменшенням його працездатності, виходячи з розміру винагороди працівника його кваліфікації.

ТЕМА № 13. Інтелектуальне право (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА: 126

1. Загальні положення права інтелектуальної власності
2. Авторське право та суміжні права.....
3. Право промислової власності.....

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Юскаєв В.Б. Інтелектуальна власність: у 2 ч. / В.Б. Юскаєв. – Суми: Видавництво СумДУ, 2010. – Ч. 2. – 141 с.
2. Юскаєв В.Б. Інтелектуальна власність. у 2 ч. / В.Б. Юскаєв. – Суми: Видавництво СумДУ, 2009. – Ч. 1 – 124 с.
3. Інтелектуальна власність: теорія і практика інноваційної діяльності: підручник / за ред. проф. М.В. Вачевського. – К.: ВД «Професіонал», 2005. – 448 с.
4. Потехіна В.О. Інтелектуальна власність: навч. посібник. – К.: ЦУЛ, 2008. – 414 с.
5. Понікаров В.Д. Авторські права та інтелектуальна власність: підручник / В.Д. Понікаров, О.О. Єрмоленко, І.А. Медведєв. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2008. – 304 с.
6. Ястремська О.М. Інтелектуальна власність. Конспект лекцій / О.М. Ястремська, Д.О. Ріпка. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2009. – 92 с.
7. Сляднева Г.О. Право інтелектуальної власності: навч. метод. посібник / Г.О. Сляднева. – Одеса: Фенікс, 2009. – 166 с.
8. Захист права інтелектуальної власності: законодавче регулювання та правозастосування (узагальнення судової практики) / авт.–упоряди.: Г.О. Андрощук, О.П. Орлюк. – К.: Парламентське вид-во., 2007. – 344 с.
9. Право інтелектуальної власності. Академічний курс: підруч. для студ. вищих навч. закладів / О.П. Орлюк, Г.О. Андрощук, О.Б. Бутнік-Сіверський та ін.; за ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 696 с.

10. Паладій М.В. Право інтелектуальної власності: наук.–практ. коментар до Цивільного кодексу України / М.В. Паладій, Н.М. Мироненко, В.О. Жаров, Т.М. Шевера, О.О. Штефан; за (заг. ред.) М.В. Паладія – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 432 с.
11. Каплун І.П. Інтелектуальна власність: навч. посібник: у 2 ч. / І.П. Каплун, Е.В. Колісниченко, В.О. Панченко, А.А. Папченко. – Суми, 2010.
12. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2т. / за відповід. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Т. 1 – 832 с.; Т. 2. – 1088 с.
13. Захист прав інтелектуальної власності: досвід США: зб. док., матер., ст. / за заг. ред. О.Д. Святоцького. – К.: Ін Юре, 2003. – 368 с.
14. Мельник О.М. Проблеми охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності в Україні. / О.М. Мельник. – Харків, 2002. – 362 с.
15. Шишка Р.Б. Охорона права інтелектуальної власності: авторсько-правовий аспект. / Р.Б. Шишка. – Харків, 2002. – 368 с. 218
16. Амирханова Й.В. Фирменные наименования как средства индивидуализации деятельности субъектов в предпринимательской сфере. / Й.В. Амирханова. // Цивилисти-ческие записки. – М.: Статут, 2001. – С. 319–327.
17. Демченко Т. С. Охорона товарних знаків (порівняльно-правовий аналіз): монографія. / Т.С. Демченко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 184 с.
18. Дозорцев В. А. Интеллектуальные права. Понятие. Система. Задачи кодификации. Сб. ст. – М.: Статут, 2003. – 416 с.
19. Промислова власність в Україні: проблеми правової охорони: зб. наук. ст. / за ред. Ю.С. Шемшученка, Ю. Л. Бошицького. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 548 с.
20. Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации: учебник / А.П. Сергеев. – 2-е изд. – М.: Проспект, 2004. – 752 с.

VI. Загальні положення права інтелектуальної власності

Однією з рушійних сил розвитку цивілізації є творча інтелектуальна діяльність. Творчість визначається як цілеспрямована інтелектуальна діяльність людини, результатом якої є щось якісно нове, що відрізняється неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю. Країни з ринковою економікою давно усвідомили значення використання і належної охорони результатів творчої діяльності, об'єднаних у понятті «інтелектуальна власність», для темпів соціального та промислового розвитку. Кожна інтелектуальна діяльність за своїм характером і змістом є творчою, але не кожен результат творчої діяльності стає об'єктом права інтелектуальної власності.

Об'єктом останнього визнається лише такий результат творчої діяльності, який відповідає вимогам закону. Отже, інтелектуальною

власністю прийнято вважати лише ті результати інтелектуальної діяльності, яким закон надає правову охорону.

Відповідно до ч. 1 ст. 418 ЦК право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений ЦК України та іншим законом. Визначаючи поняття «право інтелектуальної власності», слід враховувати, що воно може вживатися у суб'єктивному та об'єктивному розумінні. В об'єктивному розумінні право інтелектуальної власності – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у процесі створення, легітимації, використання та захисту результатів інтелектуальної, творчої діяльності.

В суб'єктивному розумінні право інтелектуальної власності – особисті немайнові та майнові права особи на результати інтелектуальної, творчої діяльності, визначені Цивільним кодексом та іншим спеціальним законодавством. Загальні засади охорони права громадян на творчу діяльність містяться у ст. 41 Конституції, яка передбачає, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

У ст. 54 Конституції гарантовано громадянам свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Правові основи регулювання і охорони виключних прав інтелектуальної діяльності в Україні встановлені у Книзі четвертій «Право інтелектуальної власності» ЦК, у Книзі п'ятій ЦК (глави 75, 76), у якій врегульовані договірні засади з приводу розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, численних спеціальних законах і підзаконних нормативно-правових актах та міжнародних правових угодах.

У цивільному праві всі результати творчої діяльності поділяються на дві групи: авторське право (результати духовної творчості), і право промислової власності (результати науково-технічної творчості). У регулюванні відносин, що складаються у зв'язку зі створенням, використанням і охороною об'єктів авторського права та промислової власності, є багато спільного, але є й відмінності. Першою спільною істотною ознакою цих двох правових інститутів є те, що об'єктами авторських і патентних прав є саме результати творчої діяльності людини. Другою спільною рисою цих двох видів творчої діяльності є те, що вона має завершитися певним результатом, об'єктивованим у певну матеріальну форму або зафіксованим на певний матеріальний носій.

З-поміж того, результати науково-технічної творчості мають бути реалізовані не просто в певну матеріальну форму (креслення, зразок, опис тощо), а й в установленому порядку визнані відповідним державним органом саме тим результатом, на досягнення якого був спрямований творчий пошук. Третя спільність, що поєднує зазначені правові інститути,

полягає у тому, що про- стір дії авторських і патентних прав – це територія України. Тобто авторські і патентні права мають територіальний характер, вони діють лише у межах України. Четвертою спільністю у правовому регулюванні відносин, що пов'язані з творчою діяльністю, є однакова дієздатність суб'єктів творчого процесу. Тобто творцями будь-яких результатів творчої діяльності можуть бути як повнолітні громадяни, так і неповнолітні. Спільною ознакою для всіх авторів результату творчої діяльності є право на винагороду і підстави її виплати. Незважаючи на спільність у цивільно-правовому регулюванні відносин, пов'язаних з творчою діяльністю, між ними існує також багато істотних відмінностей. Передусім це різні об'єкти відносин. Так, об'єктом авторських відносин є твори у галузі літератури, науки, мистецтва, зокрема стаття, монографія, дисертація, картина, музичний твір, скульптура, твір архітектури, фотографія. Коло цивільно-правових відносин, що складаються у сфері науково-технічної діяльності і художньо-технічної творчості, досить широке. Воно охоплює відносини зі створення і використання винаходів, промислових зразків, раціоналізаторських пропозицій, товарних знаків, корисних моделей, знаків обслуговування, нових сортів рослин, нових порід тварин і птиці, науково-технічної інформації, комплекс результатів творчої діяльності, що стосується електронно-обчислювальних машин тощо. Цей перелік невичерпний, він постійно поповнюється. Відмінність цих об'єктів зумовлюється особливістю їх правової охорони. Для надання правової охорони об'єктам промислової власності чинне законодавство передбачає їх попередню кваліфікацію як таких і наступну державну реєстрацію. Через це права на об'єкти промислової власності виникають лише з того моменту, який визначено відповідним законом. Для одержання правової охорони об'єктів, що охороняються авторським правом, досить надання їм об'єктивної форми. Відповідно права на твори у галузі науки, літератури і мистецтва виникають внаслідок факту їх створення. Істотною відмінністю цивільно-правової охорони результатів духовної і науково-технічної творчості є різні строки дії авторського і патентного права. Щодо вказаного поділу інтелектуальної власності на види існують деякі розбіжності. Останніми роками намітилася тенденція до формування ще однієї – третьої групи результатів творчої діяльності. Вона відокремлюється від групи промислової власності. Такий підхід закладено у Модельному цивільному кодексі для країн СНД, зокрема в окрему групу виокремленні засоби індивідуалізації учасників цивільного обігу, товарів і послуг. За Паризькою конвенцією про охорону промислової власності такі інститути, як знаки для товарів і послуг, фірмове найменування та найменування місця походження товару належать до промислової власності. У той же час помітно, що зазначені об'єкти не дуже вписуються в групу промислової власності, принаймні за своїм функціональним призначенням. Знаки для товарів і послуг, фірмове найменування (фірма) та найменування місця походження товарів мають своїм призначенням індивідуалізацію учасників цивільного

обігу товарів і послуг. Фірмові найменування (фірма) та найменування місця походження товару індивідуалізують саме учасників цивільного обороту як виробників, так і продавців. У той же час вони індивідуалізують і самі товари чи послуги. Знаки для товарів і послуг мають своїм завданням відрізнити товари і послуги одних виробників від однорідних товарів і послуг інших виробників. Водночас вони індивідуалізують і самих виробників. Варто підкреслити й те, що засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг відрізняються від інших об'єктів промислової власності не лише функціональним призначенням. Вони також різняться і рівнем творчості – одна справа створити винахід, інша – знак для товарів і послуг чи фірмове найменування. У цілому об'єкти промислової власності мають своїм призначенням підвищення ефективності виробництва, зниження собівартості продукції тощо.

Засоби індивідуалізації – відмінність товару одного виробника від подібного товару іншого виробника. Таким чином, значимість об'єктів промислової власності дещо вища. Окрім того, серед цивілістів поширена думка про існування ще однієї групи, яка отримала назву – нетрадиційні результати інтелектуальної діяльності (компонування інтегральних мікросхем, раціоналізаторські пропозиції, сорти рослин, породи тварин, комерційні таємниці тощо). Проте у ЦК такий поділ на розділи відсутній, а відтак питання про концепцію вітчизняного законодавства з цього питання залишається відкритим. Об'єкти права інтелектуальної власності. У теорії цивільного права об'єктом права прийнято вважати те, з приводу чого виникає право. Слід зазначити, що поняття об'єкта цивільного права і поняття об'єкта права інтелектуальної власності між собою істотно відрізняються.

Об'єктом цивільного права може бути будь-який результат інтелектуальної, творчої діяльності, а об'єктом права інтелектуальної власності може бути лише той творчий результат, що відповідає вимогам закону. Слід також звернути увагу на той факт, що не кожен результат творчої діяльності є об'єктом права інтелектуальної власності, а лише той, який відповідає вимогам закону. Будь-який твір літератури, науки і мистецтва, суміжні права підпадають під охорону права, якщо вони відповідають вимогам закону. Науково-технічним результатам правова охорона надається лише на підставі відповідної кваліфікації спеціальним державним органом управління і видачі правоохоронного документа. Перелік об'єктів права інтелектуальної власності вперше був закріплений у ст. 2 Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності. Хоча країни, що приєдналися до цієї Конвенції, не зобов'язані у своєму законодавстві відтворювати наведений перелік, а самі визначають коло об'єктів інтелектуальної власності, проте практика законотворчості йде шляхом врахування цих рекомендацій. Тому в ЦК значною мірою відтворено перелік об'єктів інтелектуальної власності, вказаний у Стокгольмській конвенції. Так, у ст. 420 ЦК регламентовано перелік

об'єктів права інтелектуальної власності, яким в Україні надано правову охорону, зокрема, ними вважаються: – літературні та художні твори; – комп'ютерні програми; – компіляції даних (бази даних); – виконання; – фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; – наукові відкриття; – винаходи, корисні моделі, промислові зразки; – компонування (топографії) інтегральних мікросхем; – раціоналізаторські пропозиції; – сорти рослин, породи тварин; – комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; – комерційні таємниці. Наведена стаття не містить припису, за яким цей перелік слід визнавати невичерпним. Проте, враховуючи ту обставину, що ст. 420 ЦК починається зі слів: «До об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, належать...», можна вважати, що перелік невичерпний, оскільки інакше слово «зокрема» не мало б смислового навантаження. Закріплення таких положень є цілком оправданим, адже діяльність людини у руслі загального розвитку економічних відносин постійно дає привід говорити про появу нових результатів інтелектуальної, творчої діяльності, які будуть визнаватися об'єктами вказаного права. Зауважимо, що перелік об'єктів права інтелектуальної власності, який, наведений у ЦК, не співпадає з таким за ГК.

Стаття 154 ГК не містить серед них наукових відкриттів та раціоналізаторських пропозицій, бази даних.

Суб'єкти права інтелектуальної власності. У теорії права суб'єктом права прийнято вважати того, хто може бути носієм права. Виходячи з чинного законодавства України про інтелектуальну власність, суб'єктами права інтелектуальної власності можуть бути два види суб'єктів: – творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності; – інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності.

Творець – це особа, результати інтелектуальної діяльності якої є об'єктами права інтелектуальної власності. Коло суб'єктів, які визнаються творцями, у законі (ст. 421 ЦК) не визначено, лише наведений орієнтовний перелік осіб, які створюють той чи інший об'єкт: автор, виконавець, винахідник тощо. Наведена норма також не окреслює вимог щодо віку, стану здоров'я, дієздатності цих осіб. Звідси випливає, що «творча правосуб'єктність» не збігається із загальною цивільною дієздатністю. Суб'єктом права інтелектуальної власності може бути частково дієздатна, обмежено дієздатна або недієздатна особа. Інша річ, що здійснювати авторські права така особа може лише за допомогою інших осіб (батьків, усиновлювача, опікуна, піклувальника тощо). Інші особи визнаються суб'єктами права інтелектуальної власності, якщо відповідно до ЦК, іншого закону чи договору їм належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності. У більшості випадків мова йде про так званих правонаступників, якими можуть бути спадкоємці, інші фізичні і юридичні

особи, до яких право інтелектуальної власності переходить згідно із законом чи договором, держава. Спадкоємці можуть стати суб'єктами права інтелектуальної власності згідно із законом або заповітом.

Проте лише Закон України «Про авторське право і суміжні права» містить норму про спадкування авторських і суміжних прав. Інші закони про інтелектуальну власність не містять норм про перехід майнових прав суб'єктів права інтелектуальної власності у спадщину, проте це зовсім не означає, що майнові права цих суб'єктів права інтелектуальної власності не можуть передаватися у спадщину. Окрім того, правонаступниками творців можуть бути будь-які фізичні і юридичні особи, які стають ними згідно з договором. Так, Закон України «Про авторське право і суміжні права» містить статтю, у якій проголошено, що майнові права можуть бути передані автором або іншою особою, яка має авторське право, іншій особі повністю чи частково (ст. 31).

У Законі України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» регламентовано, що власник патенту може передавати на підставі договору право власності на винахід (корисну модель) будь-якій особі, яка стає його правонаступником. Такі норми містять й інші патентні закони України. правонаступником може бути й держава. Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» твори після закінчення строку їх правової охорони стають надбанням суспільства. Це означає, що такі твори можуть бути використані будь-якою фізичною чи юридичною особою без будь-якого дозволу і без виплати винагороди за їх використання. Суб'єктом патентного права може стати особа за рішенням суду. Відповідно до ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» суд може у передбачених Законом випадках примусити власника патенту укласти із заінтересованою особою договір невиключної ліцензії.

Цивільний кодекс визначив загальні засади відносин щодо об'єктів права інтелектуальної власності, створених за трудовим договором або за замовленням. Так, суб'єктами права інтелектуальної власності на об'єкт, який створений працівником у зв'язку з виконанням службових обов'язків, є роботодавець. Причому особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт, належать працівникові, який його створив. Водночас у випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати юридичній чи фізичній особі, де або у якої працює творець. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який його створив, та юридичній чи фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором. Тут слід звернути увагу на те, що це правило є диспозитивним і застосовується за умови, якщо інше не встановлено договором творця об'єкта інтелектуальної власності і особи-роботодавця. Аналогічні правила діють щодо визначення суб'єкта особистих немайнових

та майнових прав інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, тобто за- мовника (ст. 430 ЦК).

Суб'єктивні права інтелектуальної власності. Суб'єктивне право інтелектуальної власності є мірою можливої (дозволеної) поведінки суб'єкта цього права. Виходячи із загальної характеристики суб'єктивного права, виокремлюють три його складові: можливість певної власної поведінки (здійснення права); можливість вимагати певної поведінки від інших осіб; можливість вимагати захисту від суду або інших державних органів.

Диспозиція ст. 418 ЦК розкриває сутність суб'єктивного права інтелектуальної власності, вказуючи, що право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається ЦК та іншими законодавчими актами. Серед суб'єктивних прав суб'єктів інтелектуальної власності вагоме місце займають особисті немайнові права. Законодавець наділяє бенефіціаріїв такими особистими немайновими правами: – право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності. Це право може належати лише тій особі, творчою працею якої створено результат інтелектуальної діяльності; – право перешкоджати будь-якому посягання на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності; – інші особисті немайнові права, встановлені законом. Особливістю особистих немайнових прав інтелектуальної власності є те, що вони належать творцеві, за винятком окремих випадків, передбачених законом. Особисте немайнове право на визнання творця об'єкта інтелектуальної власності автором породжує для нього усю сукупність майнових прав інтелектуальної власності. Навіть якщо творець не реалізує жодного із майнових прав, це не вплине на його право бути автором твору, захищати недоторканність цього твору тощо. Особисті немайнові права належать творцеві незалежно від його майнових прав і зберігаються за ним у разі переходу його майнових прав на результати інтелектуальної діяльності до іншої особи. Особисті немайнові права діють безстроково і зберігаються за ним у разі відчуження його майнових прав на результати інтелектуальної діяльності до іншої особи. Як виняток із загального правила можна назвати перехід у разі смерті автора його права на охорону недоторканності твору до особи, уповноваженої на це автором (ст. 439 ЦК). Майнові права суб'єктів інтелектуальної власності – це найбільш вагомні суб'єктивні права учасників правовідносин, що виникають в результаті інтелектуальної, 191 творчої діяльності. Можна без перебільшення сказати, що саме майнові права є основним стимулом розвитку інтелектуальної, творчої діяльності. Адже у переважній більшості випадків люди створюють ті чи інші результати своєї творчості для одержання певної винагороди від використання останніх. У ч. 1 ст. 424 ЦК

визначено такі майнові права суб'єктів інтелектуальної власності: – право на використання об'єкта права інтелектуальної власності; – виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності; – виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання; – інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. Як вбачається, чинне законодавство України наділяє суб'єктів права виключними правами на об'єкти інтелектуальної власності. Суб'єкту майнових прав на результати інтелектуальної діяльності використовувати цей об'єкт інтелектуальної власності на власний розсуд у будь-який спосіб. Із цього загального правила є один виняток. Зазначення місця походження товару не може бути власністю окремої особи і, отже, на нього не може бути виключного права на використання. Одним і тим самим найменуванням можуть користуватися кілька осіб незалежно один від одного. Законами встановлено також інші майнові права відповідно до їх об'єктів, а також винятки та обмеження у майнових правах. Однак такі обмеження та винятки можливі за умови, що вони не створюють істотних перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та здійснення законних інтересів суб'єктів цих прав. На відміну від особистих немайнових прав на результати інтелектуальної діяльності, які діють безстроково, майнові права у правовідносинах інтелектуальної власності мають певний строк дії. У ч. 2 ст. 425 ЦК, де закріплено це правило, не встановлено конкретних строків чинності права інтелектуальної власності (чи виключного права), а лише вказано, що майнові права інтелектуальної власності є чинними протягом строків, встановлених цим Кодексом, іншим законом чи договором. Отже, ця норма має відсильний характер. Оскільки існування майнових прав інтелектуальної власності обмежене певним строком, то вони можуть бути припинені й достроково, наприклад, якщо це передбачено договором. На окремі види об'єктів промислової власності закон допускає продовження строків їх чинності. Чинне законодавство про інтелектуальну власність чітко визначає підстави для дострокового припинення правової охорони окремих об'єктів права інтелектуальної власності, у тому числі внаслідок невикористання цього права протягом певного строку. Загалом майнові права інтелектуальної власності є абсолютним (виключним) правом їх творця, водночас у процесі їх використання можуть виникати і права зобов'язального характеру. Використання іншими особами об'єктів інтелектуальної власності, щодо яких їх правоволодільцеві належить виключне право, допускається лише з дозволу суб'єкта цього права. Виключні права на об'єкти інтелектуальної власності можуть бути предметом цивільних правочинів (наприклад, ліцензійні договори). Суб'єкт виключного права на об'єкт інтелектуальної власності має право передати це право іншій особі повністю або частково за договором, дозволити іншій особі використати цей об'єкт чи розпорядитися ним іншим

чином, якщо це не суперечить чинному законодавству. Виключні майнові права можуть також переходити третім особам у порядку спадкування і внаслідок ліквідації юридичної особи – суб'єкта виключного права. Передача майнових прав за договором та їх перехід у порядку спадкування не мають наслідком передачу або обмеження права авторства та інших невідчужуваних виключних прав. Захист права інтелектуальної власності. І нарешті, до загальних положень про інтелектуальну власність слід віднести і норми про захист права інтелектуальної власності, що за останні роки в Україні набуває усе більшої гостроти, оскільки масштаби порушення цих прав стрімко зростають. Зауважимо, що матеріальним наслідком порушення права інтелектуальної власності є поява контрафактних виробів, тобто продукції (товарів), вироблених з використанням об'єкта права інтелектуальної власності і реалізованих в межах України з порушенням права на них. Контрафактними вважаються також вироби, які виготовлені законно, але розповсюджені з порушенням права суб'єкта інтелектуальної власності. До прикладу, варто пригадати проблему виробництва та реалізації неліцензійних компакт-дисків, відеокасет, комп'ютерних програм тощо. З цих міркувань наслідком порушення права інтелектуальної власності та захисту від порушень присвячено низку норм ЦК та спеціального законодавства. Слід мати на увазі, що терміни «охорона» і «захист» не є ідентичними. Під охороною слід розуміти правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі створення, оформлення і використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності. Під захистом мається на увазі встановлення відповідальності за будь-які порушення прав суб'єктів інтелектуальної власності. Загальні засади захисту права інтелектуальної власності від порушень встановлено у ч. 3 ст. 418 ЦК, де зазначено, що таке право є непорушним. Воно належить його праволоділю як природне право, внаслідок чого ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом. Відповідно до цих засад, які зрештою ґрунтуються на положеннях Конституції, захист права інтелектуальної власності здійснюється судом. Для захисту права інтелектуальної власності судом застосовуються як загальні цивільно-правові, так і спеціальні засоби захисту. У главі «Загальні положення про інтелектуальну власність» цьому присвячено одну статтю (ст. 432 ЦК), де проголошено, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності відповідно до ст. 16 цього Кодексу. Отже, для суб'єкта права інтелектуальної власності існує можливість вимагати, щоб суд застосував такі загальні для всіх цивільних відносин способи захисту: – визнання права (наприклад, визнання права інтелектуальної власності, визнання права використання відповідного об'єкта тощо); визнання правочину недійсним (наприклад, визнання недійсним ліцензійного договору); припинення дій, які порушують право (наприклад припинення використання твору без згоди його автора); відновлення становища, яке

існувало до порушення права (наприклад, вилучення і знищення незаконно виданого на- кладу літературного твору); примусове виконання обов'язку в натурі (наприклад, вимога до видавця про виконання його обов'язку за договором про видання твору); зміна правовідно- шення (наприклад, зміна умов авторського договору на вимогу автора у вигляді реакції на порушення з боку видавця); припинення правовідношення (наприклад, дострокове розірван- ня ліцензійного договору у випадку його порушення); відшкодування збитків та інші спо- соби відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; ви- знання акта державного органу або органу місцевого самоврядування незаконним. Чинні закони про інтелектуальну власність для кожного виду визначають свої, ні- бито специфічні, властиві саме цим об'єктам права інтелектуальної власності цивільно- правові засоби їх захисту. Окрім того у ст. 432 ЦК, до спеціальних правових способів за- хисту права інтелектуальної власності законодавець відносить: – застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуа- льної власності та збереження відповідних доказів; – зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорт чи експорт яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності; – вилучення з цивільного обігу товарів, виготовлених або введених у цивільний обіг з порушенням права Інтелектуальної власності контрафактних виробів; 193 – вилучення з цивільного обігу матеріалів та знарядь, які використовувалися пере- важно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності; – застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності; розмір стягнення визначається відповідно до закону з урахуванням вини особи та інших обставин, що ма- ють істотне значення; – опублікування в засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення. З метою запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження від- повідних доказів суд має право заборонити відповідачеві чи іншій особі вчиняти певні дії. Для цього необхідна наявність таких умов: 1) існують достатні підстави вважати, що ця особа є порушником права інтелектуальної власності; 2) зазначені дії стосуються виробництва, від- творення, розповсюдження, використання, а також транспортування, збереження або воло- діння виробами (товаром); 3) є достатні підстави вважати вироби контрафактними; 4) зазна- чені дії вчиняються з метою випуску в цивільний обіг цих контрафактних виробів (товарів).

VII. Авторське право і суміжні права

Авторське право. Основними напрямками духовної творчості суспільства є наукова діяльність, література і мистецтво. Результати цих видів творчої діяльності потребують правового регулювання, яке бере на себе авторське право.

В об'єктивному розумінні авторське право – це сукупність норм цивільного права, які регулюють відносини щодо створення і використання творів науки, літератури та мистецтва. У суб'єктивному розумінні – це сукупність особистих немайнових і майнових прав, які належать автору або його право- наступникам у зв'язку зі створенням і використанням творів літератури, науки і мистецтва. Регулюванню авторських відносин присвячені глава 36 ЦК «Право інтелектуальної власності на літературний, художній та інший твір (авторське право)», Закони України «Про авторське право і суміжні права» (у подальшому – Закон про авторське право), «Про видавничу справу», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про кінематографію», «Про архітектурну діяльність» та інші закони. Особливу групу джерел авторського права становлять міжнародні договори: Бернська конвенція з охорони літературних та художніх творів (1886 р.), Всесвітня (Женевська) конвенція про авторське право (1952 р.), Конвенція, що створює Всесвітню організацію інтелектуальної власності.

Об'єктами авторського права є твори у галузі науки, літератури і мистецтва. Твір – це результат творчої праці автора, комплекс ідей, образів, поглядів тощо. Авторське право визнається за будь-яким твором у галузі науки, літератури, мистецтва незалежно від його форми, готовності і художньої цінності. Це положення має важливе значення, оскільки охороняє твори різного художнього рівня і мети, у тому числі й такі, які не призначалися автором для публікації (наприклад, листи, щоденники, особисті записи, враження).

Об'єктом авторського права може бути не будь-який твір, а лише той, який відповідає двом умовам: а) має творчий характер (є новим та оригінальним, результатом особистої творчої праці автора; не вважається об'єктом авторського права суто технічна робота); б) виражений в об'єктивній формі (твір може бути виражений у будь-якій об'єктивній формі, але обов'язково придатній для відтворення, сприймання).

Форма вираження твору може бути усна, письмова, звуко- чи відеозапис, зображення, об'ємно- просторова тощо. Задум письменника чи композитора, який у свідомості автора вже склався у закінчену форму, образ, певне сполучення звуків, але не виражений зовні у будь-якій формі, не визнається об'єктом авторського права). 194 У ст. 433 ЦК і ст. 8 Закону про авторське право вміщено перелік об'єктів авторського права та їх загальні ознаки.

Так, відповідно до ст. 433 ЦК об'єктами авторського права є результати інтелектуальної, творчої діяльності, які належать до трьох груп: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності. До літературних та художніх творів належать: письмові твори (романи, поеми, статті та ін.); усні твори

(лекції, промови, проповіді та ін.); сценічні твори (драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, ін.); музичні твори (з текстом або без тексту); аудіовізуальні твори; твори живопису, архітектури, скульптури та графіки; фотографічні твори; твори ужиткового мистецтва (декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, ювелірні вироби тощо); ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки; похідні твори (переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів); збірники творів, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності. Законодавство не дає повного переліку об'єктів авторського права, оскільки життя у своєму розвитку може породжувати нові й нові форми об'єктивного вираження творчої діяльності людей.

Об'єктом авторського права може бути як твір загалом, так і його окрема частина, що відповідає критеріям охороноздатності і може використовуватися самостійно. Авторське право і право власності на матеріальний об'єкт, в якому втілено твір, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального об'єкта, в якому втілено твір, не означає відчуження авторського права, і навпаки. Відповідно до ст. 8 Закону про авторське право охороні підлягають усі твори як оприлюднені, так і неоприлюднені, як завершені, так і незавершені, незалежно від їх призначення, змісту, способу і форми вираження. Не всі твори відповідно до ст. 10 Закону про авторське право отримують правову охорону. Охорона авторського права не поширюється на: – акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування (закони, ука- зи, постанови, рішення тощо), а також їх офіційні переклади; – державні символи України, грошові знаки, емблеми тощо, затверджені органами державної влади; – повідомлення про новини дня або інші факти, що мають характер звичайної прес-інформації; – інші твори, встановлені законом (твори народної творчості (фольклор), розклади руху транспортних засобів, розклади телерадіопередач, телефонні довідники тощо). Окрім того, авторське право не поширюється на будь-яку ідею, процедуру, метод, процес, концепцію, відкриття, винахід, корисну модель, промисловий зразок, торговельну марку, раціоналізаторську пропозицію, звичайні дані, навіть якщо вони виражені, описа- ні, пояснені, проілюстровані у творі тощо.

Суб'єкти авторських відносин. Право на твір належить його творцеві, тому, хто написав книгу, картину, створив музику, скульптуру, аудіовізуальний твір. Автором наукового, літературного чи мистецького твору може бути громадянин України, іноземець або особа без громадянства. Іноземні особи та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів чи на основі принципу взаємності мають однакові з особами України права, передбачені Законом про авторське право. Поняття «автор твору» і «суб'єкт авторського права» не тотожні як за змістом, так і за значенням. Автором твору може бути тільки його творець, тобто тільки

фізична особа, причому незалежно від віку. Відповідно до ст. 435 ЦК суб'єктом авторського права є автор твору науки, літератури і мистецтва. За відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства).

Суб'єктами авторського права є також інші фізичні та юридичні особи, які набули прав на твори відповідно до договору, закону або спадкування. Так, відповідно до ст.ст. 16, 17 і 19 Закону про авторське право право на наукові збірники, енциклопедичні словники, журнали, інші періодичні видання належить організаціям, що випустили їх у світ. Авторське право на кіно- або телефільми належить підприємству, яке здійснило його зйомку. В інших випадках авторське право може перейти від автора до інших осіб – правонаступників. У спадщину переходять лише майнові права авторів. Особисті немайнові права залишаються за його автором. Авторське право автора прийнято називати первинним, а авторське право правонаступників – похідним. Здебільшого автором твору науки, літератури, мистецтва є одна особа, але іноді у творчому процесі беруть участь кілька осіб співавторів. Відповідно до ст. 436 ЦК авторське право на твір може одночасно належати кільком особам, творчою працею яких створено твір, відносини між ними називаються співавторством. Співавторство можливе при створенні будь-яких творів. Авторське право на твір, створений у співавторстві, належить всім співавторам незалежно від того, чи утворює такий твір одне нерозривне ціле або складається із частин, кожна з яких має самостійне значення. Кожен із співавторів зберігає своє авторське право на створену ним частину твору, яка має самостійне значення. Відносини між співавторами можуть бути визначені договором. У разі відсутності такого договору авторське право на твір здійснюється всіма співавторами спільно. Цивільно-правова теорія встановлює два види співавторства:

а) коли неможливо виділити працю кожного співавтора – нероздільне співавторство;

б) коли складові частини чітко визначені і відомо, хто зі співавторів написав ту чи іншу частину, – роздільне співавторство.

Ці два види співавторства розрізняються режимом використання творів. Так, якщо твір, створений у співавторстві, утворює одне нерозривне ціле, то жоден із співавторів не може без достатніх підстав відмовити іншим у дозволі на опублікування, інше використання або зміну твору. Якщо ж твір, створений у співавторстві, складається з частин, кожна з яких має самостійне значення, то кожен із співавторів має право використовувати створену ним частину твору на власний розсуд, якщо інше не передбачено угодою між співавторами. Особливості виникнення і здійснення авторського права окремими суб'єктами можуть бути пов'язані з особливостями створених ними творів. Законом про авторське право окреслено деякі такі випадки. Зокрема, свою специфіку мають авторські права упорядників складених творів, перекладачів і авторів інших

похідних творів. Авторське право на твір науки, літератури чи мистецтва виникає у творця завдяки факту його створення. Для виникнення і здійснення авторських прав не вимагається виконання будь-яких формальностей. Особа, яка має авторське право, для сповіщення про свої права може використати знак охорони авторського права, який проставляється на оригіналі і кожному примірнику твору. Цей знак складається з латинської літери «с», обведеної колом – , імені особи, яка має авторське право та року першого опублікування твору.

Суб'єкт авторського права для засвідчення авторства (авторського права) на оприлюднений чи не оприлюднений твір у будь-який час протягом строку охорони авторського права може зареєструвати своє авторське право в офіційних державних реєстрах. У разі реєстрації авторського права його суб'єктові видається свідоцтво. При виникненні спору державна реєстрація визнається судом як юридична презумпція авторства, тобто вважається дійсною, якщо в судовому порядку не буде доведено інше.

Суб'єктивні авторські права. Відповідно до законодавства авторові належать особисті немайнові і майнові права інтелектуальної власності на результати їх інтелектуальної, творчої діяльності. Лише автору як первинному суб'єкту авторських прав може належати весь обсяг особистих немайнових і майнових прав. Усі інші суб'єкти, крім спадкоємців автора, можуть за договором або законом набути лише майнових прав. Зокрема, за ст. 429 ЦК майнові права на твір, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (службовий твір), належать спільно автору і роботодавцю, водночас як особисті немайнові права залишаються за автором. Спадкоємці автора, крім успадкування майнових прав, мають немайнове право захищати авторство на твір і протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посягання на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора. Особисті немайнові права автора визначені ЦК (ст.ст. 423, 438) та ст. 14 Закону про авторське право. Відповідно до цих нормативних документів автор наділений такими правами: – вимагати визнання свого авторства; – вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо; – забороняти зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору; – обирати псевдонім у зв'язку з використанням твору; – перешкоджати посягання на своє авторське право, здатному завдати шкоди честі чи репутації автора; – вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посягання на твір, що може зашкодити честі і репутації автора (право на недоторканність твору). Право авторства полягає в тому, що тільки справжній творець має право називати себе автором твору, а всі інші особи, що використовують твір, зобов'язані зазначати ім'я його автора. Право авторства закріплює факт створення даного твору конкретною особою, а це має значення для суспільної оцінки як твору, так і особи автора. Право на авторське ім'я дає авторові змогу випустити свій

твір за власним ім'ям, умовним (псевдонімом) або взагалі без зазначення імені (анонімно). Право на недоторканність твору визначається як право протидіяти будь-якому пе- рекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі та репутації автора. Це означає, що ніхто, крім автора, не вправі вносити у твір зміни і доповнення, оформляти його ілюстраціями, примітками, передмовою і післямовою, дозволяти переклад, переробку твору. Відповідно до ст. 29 Закону про авторське право цим правом також наділяються спадкоємці. Особисті немайнові права автора не можуть бути передані (відчужені) іншим особам.

Відповідно до ст. 440 ЦК майновими правами інтелектуальної власності на твір є:

- право на використання твору;
- виключне право дозволяти використання твору;
- право перешкоджати неправомірному використанню твору, в тому числі забороняти таке використання;
- право на плату за використання твору;
- інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Передусім автору чи іншій особі, яка має авторське право, належить виключне право на використання твору в будь-якій формі і будь-яким способом (п. 1 ст. 15 Закону про авторське право). Це право, коли жодна особа, крім тієї, якій належить авторське право або суміжні права, не може використовувати твір, не маючи на те відповідного дозволу (ліцензії), за винятком випадків, встановлених Законом про авторське право (про винятки з цього загального правила йтиметься нижче).

У ст. 15 Закону про авторське право деталізовано право на використання твору. Так, автору чи іншій особі, яка має авторське право, надано виключне право дозволяти або за- бороняти: відтворення творів; публічне виконання і публічне сповіщення творів; публічну демонстрацію і публічний показ; будь-яке повторне оприлюднення творів, якщо воно здійснюється іншою організацією, ніж та, що здійснила перше оприлюднення; переклади тво- рів; переробки, адаптації, аранжування та інші подібні зміни творів; включення творів як складових частин до збірників, антологій, енциклопедій тощо; розповсюдження творів шляхом першого продажу, відчуження іншим способом або шляхом здавання в майновий найм чи у прокат та шляхом іншої передачі до першого продажу примірників твору; по- дання своїх творів до загального відома публіки таким чином, що її представники можуть здійснити доступ до творів з будь-якого місця й у будь-який час за їх власним вибором; здавання в майновий найм і (або) комерційний прокат після першого продажу, відчуження іншим способом оригіналу або примірників аудіовізуальних творів, комп'ютерних про- грам, баз даних, музичних творів у нотній формі, а також творів, зафіксованих у фонограмі чи відеограмі або у формі, яку зчитує комп'ютер; імпорт примірників творів. Разом з тим Закон (ст. 21-25) допускає досить широкий

перелік способів використання творів без згоди автора, але з обов'язковим зазначенням імені автора і джерела запозичення. Зазначені обмеження майнових прав здійснюються за умови, що вони не завдаватимуть шкоди нормальному використанню твору і не обмежуватимуть безпідставно законні інтереси автора. Майнові права автора можуть бути передані (відчужені) іншій особі, після чого ця особа стає суб'єктом авторського права. Автор (чи інша особа, яка має авторське право) має право вимагати виплати винагороди за будь-яке використання твору. В

Винагорода може здійснюватися у формі одноразового (паушального) платежу, або відрахувань за кожний проданий примірник чи кожне використання твору (роялті), або комбінованих платежів. Розмір і порядок обчислення авторської винагороди за створення і використання твору визначається в авторському договорі. Кабінет Міністрів України може встановлювати мінімальні ставки авторської винагороди, що індексуються одночасно з індексацією мінімальних розмірів заробітної плати. Так, КМУ прийняв Постанову «Про мінімальні ставки авторської винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» від 18 січня 2003 р. № 72.

Своєрідною формою права на винагороду є право слідування. Його суть полягає в тому, що автор протягом свого життя, а після його смерті його спадкоємці протягом строку дії авторського права користуються невідчужуваним правом на одержання п'яти відсотків від ціни кожного наступного продажу оригіналу художнього твору чи оригіналу рукопису літературного твору через аукціон, галерею, салон, магазин тощо, що йде після першого його відступлення, здійсненого автором твору. Збір і виплата винагороди, одержаної в результаті використання права слідування, здійснюються через організації, які управляють майновими правами авторів на колективній основі (ст. 448 ЦК). Важливою особливістю авторських прав є обмеженість їх дії у часі. Строк чинності майнових прав автора на твір регламентовано ст. 446 ЦК та ст. 28 Закону про авторське право. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір спливає через 70 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших співавторів, крім випадків, передбачених законом. Право авторства, право на ім'я і право протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора, охороняються безстроково. Після закінчення строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір він може вільно та безоплатно використовуватися будь-якою особою, тобто переходять у суспільне надбання, за винятками, встановленими законом.

Твори, які стали суспільним надбанням, можуть вільно використовуватися будь-якою особою без виплати авторської винагороди. Проте таке використання може здійснюватися лише відповідно до вимог Закону про авторське право. Мають зберігатися право авторства, право на

ім'я, право протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора. Суміжні права. Починаючи з 1994 р. Цивільно-правовому регулюванню підлягають так звані суміжні права. Ці права виникають з відносин, які вже давно існують у творчому житті нашого суспільства. Особливого значення ці відносини набули з розвитком техніки, що зумовило виникнення нових можливостей щодо виконання та розповсюдження авторських творів, а разом з тим і необхідність їх правового захисту. Суміжні права – це права виконавців на результати творчої діяльності, їх спадкоємців та осіб, яким на законних підставах передано майнові права щодо виконання, права виробників фонограм, відеограм, їх спадкоємців (правонаступників) та осіб, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо фонограм і відеограм, а також організацій мовлення та їх правонаступників, які охороняються авторським правом. Охорона суміжних прав здійснюється відповідно до положень ст. 13, 41, 54 і 55 Конституції України, ЦК, Законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних», «Про телебачення і радіомовлення»; міжнародних конвенцій та угод (Римської конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення (1961 р.), Женевської конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного їх відтворення (1971 р.), Брюссельської конвенції про розповсюдження програм, що несуть сигнали, які передаються через супутники (1974 р.), Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми (1996 р.) та ін.), а також у положеннях ряду спеціальних законодавчих актів. Об'єктами суміжних прав незалежно від призначення, змісту, оцінки, способу і форми вираження, є виконання, фонограми, відеограми, програми (передачі) організацій мовлення. Слід зазначити, що суміжне право виникає внаслідок факту виконання літературних, драматичних, музичних, музично-драматичних, хореографічних, фольклорних та інших творів, виробництва фонограми, виробництва відеограми, оприлюднення передачі організації мовлення. Законом передбачено певні критерії для надання охорони суміжних прав. Так, виконання стає об'єктом правової охорони, якщо воно вперше виконане на території України; виконання, зафіксоване на фонограмі (відеограмі), що охороняється в Україні; виконання не зафіксоване на фонограмі (відеограмі), але воно включене у передачу організації мовлення, передачі яких охороняються в Україні. Фонограма (відеограма) стає об'єктом правової охорони за таких умов: виробник є громадянином України або юридичною особою з офіційним місцезнаходженням на території України; фонограму (відеограму) вперше опубліковано на території України або опубліковано на території України протягом 30 днів від дня її першої публікації в іншій державі. Програми (передачі) організацій мовлення охороняються цим

законом, якщо вони мають офіційне місцезнаходження на території України і ведуть передачі з передавачів, розташованих на території України. Відповідно до ст. 450 ЦК первинними суб'єктами суміжних прав є виконавець, виробник фонограми, виробник відеограми, організація мовлення. Виконавцями можуть бути громадяни України, іноземні громадяни і особи без громадянства незалежно від віку. Виконавець – актор (театру, кіно тощо), співак, музикант, танцюрист або інша особа, яка виконує роль, співає, читає, декламує, грає на музичному інструменті, танцює чи будь-яким іншим способом виконує твори літератури, мистецтва чи твори народної творчості, циркові, естрадні, лялькові номери, панто-міми тощо, а також диригент музичних і музично-драматичних творів. 199 Виробник відеограми – фізична або юридична особа, яка взяла на себе ініціативу і несе відповідальність за перший відеозапис виконання або будь-яких рухомих зображень (як із звуковим супроводом, так і без нього). Виробник фонограми – фізична або юридична особа, яка взяла на себе ініціативу і несе відповідальність за перший звукозапис виконання або будь-яких звуків. Організацією мовлення є організація ефірного мовлення чи організація кабельного мовлення. Відповідно, організацією ефірного мовлення визнається телерадіоорганізація, що здійснює публічне сповіщення радіо- чи телевізійних передач і програм мовлення (як власного виробництва, так і виробництва інших організацій) шляхом передачі в ефір за допомогою радіохвиль (а також лазерного проміння, гама-проміння тощо) у будь-якому частотному діапазоні (у тому числі й з використанням супутників), а організацією кабельного мовлення – телерадіоорганізація, що здійснює публічне сповіщення радіо- чи телевізійних передач і програм мовлення (як власного виробництва, так і виробництва інших організацій) шляхом передачі на віддалі сигналу за допомогою того чи іншого виду наземного, підземного чи підводного кабелю (провідникового, оптоволоконного чи іншого виду). За відсутності доказів іншого виконавцем, виробником фонограми, відеограми, програми (передачі) організації мовлення вважається особа, ім'я (найменування) якої значено відповідно у фонограмі, відеограмі, їх примірниках чи на упаковці, а також під час передачі організації мовлення. Суб'єктами суміжних прав можуть бути також інші особи, які набули таких прав відповідно до договору чи закону (ст. 450 ЦК), зокрема спадкоємці (чи правонаступники) виконавців, виробників фонограм і відеограм, організацій мовлення. Суб'єктивні суміжні права (ст. 452 ЦК). Важливим аспектом реалізації виконавцями своїх прав є передумова додержання ними прав авторів виконуваних творів та інших суб'єктів авторського права. Виробники фонограм, виробники відеограм мають додержуватися прав суб'єктів авторського права і виконавців. Організації мовлення повинні додержуватися прав суб'єктів авторського права, виконавців, виробників фонограм (відеограм). Надання правової охорони об'єкту суміжних прав не потребує виконання будь-яких формальностей. Виробники фонограм і виконавці для сповіщення про свої

права можуть на всіх примірниках фонограм (відеограм) або їх упаковках використовувати знак охорони су- міжних прав, який складається з латинської літери Р, обведеної у колі, імені (найменування) особи, що має суміжні права, і зазначення року першої публікації фонограми (відеограми).

Права виконавців. Виконавцям належать особисті (немайнові) і майнові права. До немайнових прав виконавців належать право на ім'я, на охорону своїх виступів від спотворення, право згадування свого імені у зв'язку з використанням виконання. Виключне майнове право виконавця полягає у можливості дозволяти чи забороняти іншим особам здійснювати досить широке коло дій, регламентованих ст. 37 Закону про авторське право, зокрема: – публічне сповіщення своїх незафіксованих виконань (прямий ефір); – фіксацію у фонограмах чи відеограмах своїх раніше незафіксованих виконань; – відтворення (пряме і (або) опосередковане) своїх виконань, зафіксованих без їх згоди у фонограмі чи відеограмі, чи за їх згодою, але якщо відтворення здійснюється з іншою метою, ніж та, на яку вони дали свою згоду; – розповсюдження своїх виконань, зафіксованих у фонограмі чи відеограмі, шляхом першого продажу або іншої передачі права власності у разі, коли вони при першій фіксації виконання не дали дозволу виробникові фонограми (виробникові відеограми) на її подальше відтворення; – комерційний прокат, майновий найм своїх виконань, зафіксованих у фонограмі чи відеограмі, якщо при фіксації не було їхньої згоди на комерційний прокат і майновий найм, навіть після розповсюдження виконань, здійсненого виробником фонограми (відеограми) або за його дозволом; 200 – розповсюдження своїх виконань, зафіксованих у фонограмах чи відеограмах, чез будь-які засоби зв'язку таким чином, що будь-яка особа може отримати до них доступ з будь-якого місця і в будь-який час за їх власним вибором, якщо при першій фіксації виконання не було їхньої згоди на такий вид розповсюдження. Майнові права виконавців можуть передаватися (відчужуватися) іншим особам на підставі договору, в якому визначаються спосіб використання виконань, розмір і порядок виплати винагороди, строк дії договору і використання виконань, територія, на яку розповсюджуються передані права, тощо. Визначені договором ставки винагороди не можуть бути нижчими за мінімальні ставки, встановлені КМУ.

Права виробників фонограм та відеограм. У ст. 38 Закону про авторське право закріплено особисте немайнове право виробника фонограм чи відеограм: виробник фонограми, відеограми має право зазначати своє ім'я (назву) на кожному носії запису або його упаковці поряд із зазначенням авторів, виконавців і назв творів, вимагати його згадування у процесі використання фонограми (відеограми). У ст. 40 цього Закону передбачено виключні права виробників фонограм та відеограм, а саме: – відтворення (пряме і (або) опосередковане) своїх фонограм і відеограм у будь-якій формі і будь-яким способом; – розповсюдження серед публіки фонограм, відеограм та їх примірників шляхом першого продажу або іншої передачі права власності; – комерційний прокат фонограм, відеограм та їх

примірників, навіть після їх розповсюдження, здійсненого виробником фонограми чи відеограми або за їх дозволом; – публічне сповіщення фонограм, відеограм та їх примірників через будь-які засоби зв'язку таким чином, що будь-яка особа може отримати до них доступ з будь-якого місця і в будь-який час за їх власним вибором; – будь-яку видозміну своїх фонограм, відеограм; – ввезення на митну територію України фонограм, відеограм та їх примірників для розповсюдження їх серед публіки. Зазначені права виробники фонограми та відеограми можуть передавати іншим особам на підставі договору, в якому визначаються спосіб використання фонограм (відеограм), розмір і порядок виплати винагороди, строк дії договору, строк використання фонограми (відеограми), територія, на яку поширюються передані права, тощо. Визначені договором ставки винагороди не можуть бути нижчими за мінімальні ставки, встановлені КМУ. Майнові права виробника фонограми чи відеограми, який є юридичною особою, можуть бути також передані (відчужені) іншій особі у встановленому Законом порядку внаслідок ліквідації юридичної особи – суб'єкта суміжних прав. Права організації мовлення. Організації мовлення наділені немайновим правом вимагати згадування своєї назви у зв'язку із записом, відтворенням, розповсюдженням своєї передачі і публічним повторним сповіщенням її іншою організацією мовлення. Організації мовлення мають виключні права щодо використання своїх програм у будь-якій формі, дозволяти чи забороняти: – публічне сповіщення своїх програм шляхом їх ретрансляції і ретрансляції; – фіксацію своїх програм на матеріальному носії та їх відтворення; – публічне виконання і публічну демонстрацію своїх програм у місцях з платним входом. Організація мовлення також має право забороняти поширення на території України чи з території України сигналу із супутника, що несе їхні програми, розповсюджувачим органом, для якого цей сигнал із супутника не призначався. Організаціям мовлення належить право на одержання винагороди за будь-яке використання їх передач. Майнові права організації мовлення можуть передаватися (відчужуватися) іншим особам на підставі договору, в якому визначаються спосіб і строк використання програми мовлення, розмір і порядок виплати винагороди, територія, на яку розповсюджуються передані права, тощо. 201 Щодо майнових прав суб'єктів суміжних прав допускаються такі самі обмеження, як і щодо прав авторів літературних, художніх, наукових творів, за умови збереження особистих немайнових прав усіх суб'єктів. Строки чинності суміжних прав визначаються ст. 456 ЦК. Майнові права виконавців охороняються протягом 50 років, починаючи з 1 січня року, наступного за роком здійснення першого запису виконання, а за відсутності такого запису – з 1 січня року, наступного за роком здійснення виконання. Особисті немайнові права охороняються безстроково. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на фонограму, відеограму спливає через п'ятдесят років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком її

опублікування, а за відсутності такого опублікування – протягом п'ятдесяти років від дати її вироблення, з 1 січня року, наступного за роком вироблення фонограми, відеограми. Права організації мовлення охороняються протягом 50 років, починаючи з 1 січня року, наступного за роком першого здійснення передачі (програми). До спадкоємців виконавців і правонаступників виробників фонограм і відеограм та організацій мовлення переходить право дозволяти чи забороняти використання виконавць, фонограм, відеограм, публічні сповіщення, а також право на одержання винагороди у межах вищезазначених строків. Суб'єкти авторських та суміжних прав можуть доручати управління своїми майновими правами на колективній основі організаціям, які не мають права займатися комерційною діяльністю. Такі організації діють на основі і в межах повноважень, добровільно переданих їм автором та іншими особами, які мають авторське право і суміжні права. За захистом свого авторського права і (або) суміжних прав суб'єкти авторського права та суміжних прав мають право звертатися в установленому порядку до суду та інших органів відповідно до їх компетенції. Норми права, закріплені у ЦК (ст. 432) та Законі про авторське право (ст. 50-53), забезпечують особі, авторські або суміжні права якої порушені, широке коло можливостей щодо їх захисту.

§ 3. Право промислової власності Другу групу творчості становить науково Авторське право і суміжні права Авторське право. Основними напрямками духовної творчості суспільства є наукова діяльність, література і мистецтво. Результати цих видів творчої діяльності потребують правового регулювання, яке бере на себе авторське право. В об'єктивному розумінні авторське право – це сукупність норм цивільного права, які регулюють відносини щодо створення і використання творів науки, літератури та мистецтва. У суб'єктивному розумінні – це сукупність особистих немайнових і майнових прав, які належать автору або його правонаступникам у зв'язку зі створенням і використанням творів літератури, науки і мистецтва. Регулюванню авторських відносин присвячені глава 36 ЦК «Право інтелектуальної власності на літературний, художній та інший твір (авторське право)», Закони України «Про авторське право і суміжні права» (у подальшому – Закон про авторське право), «Про видавничу справу», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про кінематографію», «Про архітектурну діяльність» та інші закони. Особливу групу джерел авторського права становлять міжнародні договори: Бернська конвенція з охорони літературних та художніх творів (1886 р.), Всесвітня (Женевська) конвенція про авторське право (1952 р.), Конвенція, що створює Всесвітню організацію інтелектуальної власності. Об'єктами авторського права є твори у галузі науки, літератури і мистецтва. Твір – це результат творчої праці автора, комплекс ідей, образів, поглядів тощо. Авторське право визнається за будь-яким твором у галузі науки, літератури, мистецтва незалежно від його форми, готовності і художньої цінності. Це положення має важливе

значення, оскільки охороняє твори різного художнього рівня і мети, у тому числі й такі, які не призначалися автором для публікації (наприклад, листи, щоденники, особисті записи, враження). Об'єктом авторського права може бути не будь-який твір, а лише той, який відпо- відає двом умовам: а) має творчий характер (є новим та оригінальним, результатом особистої твор- чої праці автора; не вважається об'єктом авторського права суто технічна робота); б) виражений в об'єктивній формі (твір може бути виражений у будь-якій об'єктивній формі, але обов'язково придатній для відтворення, сприймання. Форма ви- раження твору може бути усна, письмова, звуко- чи відеозапис, зображення, об'ємно- просторова тощо. Задум письменника чи композитора, який у свідомості автора вже склався у закінчену форму, образ, певне сполучення звуків, але не виражений зовні у будь-якій формі, не визнається об'єктом авторського права). 194 У ст. 433 ЦК і ст. 8 Закону про авторське право вміщено перелік об'єктів авторсь- кого права та їх загальні ознаки. Так, відповідно до ст. 433 ЦК об'єктами авторського права є результати інтелектуальної, творчої діяльності, які належать до трьох груп: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелек- туальної діяльності. До літературних та художніх творів належать: письмові твори (романи, поеми, статті та ін.); усні твори (лекції, промови, проповіді та ін.); сценічні твори (драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, ін.); музичні твори (з текстом або без тексту); аудіовізуальні твори; твори живопису, архітектури, скульптури та графіки; фотографічні твори; твори ужиткового мистецтва (декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, ювелірні вироби тощо); ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки; похідні твори (переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів); збірники творів, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності. Законодавство не дає повного переліку об'єктів авторського права, оскільки життя у своєму розвитку може породжувати нові й нові форми об'єктивного вираження творчої діяльності людей. Об'єктом авторського права може бути як твір загалом, так і його окрема частина, що відповідає критеріям охороноздатності і може використовуватися самостійно. Авторське право і право власності на матеріальний об'єкт, в якому втілено твір, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального об'єкта, в якому втілено твір, не означає відчуження авторського права, і навпаки. Відповідно до ст. 8 Закону про авторське право охороні підлягають усі твори як оприлюднені, так і неоприлюднені, як завершені, так і незавершені, незалежно від їх при- значення, змісту, способу і форми вираження. Не всі твори відповідно до ст. 10 Закону про авторське право отримують правову охорону. Охорона авторського права не поширюється на: – акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування

(закони, ука-зи, постанови, рішення тощо), а також їх офіційні переклади; – державні символи України, грошові знаки, емблеми тощо, затвержені органами державної влади; – повідомлення про новини дня або інші факти, що мають характер звичайної прес-інформації; – інші твори, встановлені законом (твори народної творчості (фольклор), розклади руху транспортних засобів, розклади телерадіопередач, телефонні довідники тощо). Окрім того, авторське право не поширюється на будь-яку ідею, процедуру, метод, процес, концепцію, відкриття, винахід, корисну модель, промисловий зразок, торговельну марку, раціоналізаторську пропозицію, звичайні дані, навіть якщо вони виражені, описа-ні, пояснені, проілюстровані у творі тощо. Суб'єкти авторських відносин. Право на твір належить його творцеві, тому, хто написав книгу, картину, створив музику, скульптуру, аудіовізуальний твір. Автором наукового, літературного чи мистецького твору може бути громадянин України, іноземець або особа без громадянства. Іноземні особи та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів чи на основі принципу взаємності мають однакові з особами України права, передбачені Законом про авторське право. Поняття «автор твору» і «суб'єкт авторського права» не тотожні як за змістом, так і за значенням. Автором твору може бути тільки його творець, тобто тільки фізична осо-ба, причому незалежно від віку. 195 Відповідно до ст. 435 ЦК суб'єктом авторського права є автор твору науки, лі-тератури і мистецтва. За відсутності доказів іншого автором твору вважається фізи-чна особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства). Суб'єктами авторського права є також інші фізичні та юридичні особи, які набули прав на твори відповідно до договору, закону або спадкування. Так, відповідно до ст.ст. 16, 17 і 19 Закону про авторське право право на наукові збірники, енциклопедичні словники, журнали, інші періодичні видання належить організаціям, що випустили їх у світ. Авторсь-ке право на кіно- або телефільми належить підприємству, яке здійснило його зйомку. В інших випадках авторське право може перейти від автора до інших осіб – пра-вонаступників. У спадщину переходять лише майнові права авторів. Особисті немайнові права залишаються за його автором. Авторське право автора прийнято називати первинним, а авторське право право-наступників – похідним. Здебільшого автором твору науки, літератури, мистецтва є одна особа, але іноді у творчому процесі беруть участь кілька осіб співавторів. Відповідно до ст. 436 ЦК авто-рське право на твір може одночасно належати кільком особам, творчою працею яких створено твір, відносини між ними називаються співавторством. Співавторство можливе при створенні будь-яких творів. Авторське право на твір, створений у співавторстві, належить всім співавторам незалежно від того, чи утворює такий твір одне нерозривне ціле або складається із час-тин, кожна з яких має самостійне значення. Кожен із співавторів зберігає своє авторське право на створену ним частину твору, яка має самостійне значення. Відносини між співавторами можуть бути визначені дого-вором.

У разі відсутності такого договору авторське право на твір здійснюється всіма співавторами спільно. Цивільно-правова теорія встановлює два види співавторства: а) коли неможливо виділити працю кожного співавтора – нероздільне співавторство; б) коли складові частини чітко визначені і відомо, хто зі співавторів написав ту чи іншу частину, – роздільне співавторство. Ці два види співавторства розрізняються режимом використання творів. Так, якщо твір, створений у співавторстві, утворює одне нерозривне ціле, то жоден із співавторів не може без достатніх підстав відмовити іншим у дозволі на опублікування, інше використання або зміну твору. Якщо ж твір, створений у співавторстві, складається з частин, кожна з яких має самостійне значення, то кожен із співавторів має право використовувати створену ним частину твору на власний розсуд, якщо інше не передбачено угодою між співавторами. Особливості виникнення і здійснення авторського права окремими суб'єктами можуть бути пов'язані з особливостями створених ними творів. Законом про авторське право окреслено деякі такі випадки. Зокрема, свою специфіку мають авторські права упорядників складених творів, перекладачів і авторів інших похідних творів. Авторське право на твір науки, літератури чи мистецтва виникає у творця завдяки факту його створення. Для виникнення і здійснення авторських прав не вимагається виконання будь-яких формальностей. Особа, яка має авторське право, для сповіщення про свої права може використати знак охорони авторського права, який проставляється на оригіналі і кожному примірнику твору. Цей знак складається з латинської літери «с», обведеної колом – ©, імені особи, яка має авторське право та року першого опублікування твору. Суб'єкт авторського права для засвідчення авторства (авторського права) на оприлюднений чи не оприлюднений твір у будь-який час протягом строку охорони авторського права може зареєструвати своє авторське право в офіційних державних реєстрах. У разі реєстрації авторського права його суб'єктові видається свідоцтво. При виникненні спору державна реєстрація визнається судом як юридична презумпція авторства, тобто вважається дійсною, якщо в судовому порядку не буде доведено інше. 196 Суб'єктивні авторські права. Відповідно до законодавства авторові належать особисті немайнові і майнові права інтелектуальної власності на результати їх інтелектуальної, творчої діяльності. Лише автору як первинному суб'єкту авторських прав може належати весь обсяг особистих немайнових і майнових прав. Усі інші суб'єкти, крім спадкоємців автора, можуть за договором або законом набути лише майнових прав. Зокрема, за ст. 429 ЦК майнові права на твір, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (службовий твір), належать спільно автору і роботодавцю, водночас як особисті немайнові права залишаються за автором. Спадкоємці автора, крім успадкування майнових прав, мають немайнове право захищати авторство на твір і протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що

може завдати шкоди честі та репутації автора. Особисті немайнові права автора визначені ЦК (ст.ст. 423, 438) та ст. 14 Закону про авторське право. Відповідно до цих нормативних документів автор наділений такими правами: – вимагати визнання свого авторства; – вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо; – забороняти зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору; – обирати псевдонім у зв'язку з використанням твору; – перешкоджати посяганню на своє авторське право, здатному завдати шкоди честі чи репутації автора; – вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора (право на недоторканність твору). Право авторства полягає в тому, що тільки справжній творець має право називати себе автором твору, а всі інші особи, що використовують твір, зобов'язані зазначати ім'я його автора. Право авторства закріплює факт створення даного твору конкретною особою, а це має значення для суспільної оцінки як твору, так і особи автора. Право на авторське ім'я дає авторові змогу випустити свій твір за власним ім'ям, умовним (псевдонімом) або взагалі без зазначення імені (анонімно). Право на недоторканність твору визначається як право протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі та репутації автора. Це означає, що ніхто, крім автора, не вправі вносити у твір зміни і доповнення, оформляти його ілюстраціями, примітками, передмовою і післямовою, дозволяти переклад, переробку твору. Відповідно до ст. 29 Закону про авторське право цим правом також наділяються спадкоємці. Особисті немайнові права автора не можуть бути передані (відчужені) іншим особам. Відповідно до ст. 440 ЦК майновими правами інтелектуальної власності на твір є: – право на використання твору; – виключне право дозволяти використання твору; – право перешкоджати неправомірному використанню твору, в тому числі забороняти таке використання; – право на плату за використання твору; – інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. Передусім автору чи іншій особі, яка має авторське право, належить виключне право на використання твору в будь-якій формі і будь-яким способом (п. 1 ст. 15 Закону про авторське право). Це право, коли жодна особа, крім тієї, якій належить авторське право або суміжні права, не може використовувати твір, не маючи на те відповідного дозволу (ліцензії), за винятком випадків, встановлених Законом про авторське право (про винятки з цього загального правила йтиметься нижче). У ст. 15 Закону про авторське право деталізовано право на використання твору. Так, автору чи іншій особі, яка має авторське право, надано виключне право дозволяти або забороняти: відтворення творів; публічне виконання і публічне сповіщення творів; публічну демонстрацію і публічний показ; будь-яке повторне оприлюднення творів, якщо воно здійснюється іншою організацією, ніж та, що здійснила перше оприлюднення; переклади тво-

рів; переробки, адаптації, аранжування та інші подібні зміни творів; включення творів як складових частин до збірників, антологій, енциклопедій тощо; розповсюдження творів шляхом першого продажу, відчуження іншим способом або шляхом здавання в майновий найм чи у прокат та шляхом іншої передачі до першого продажу примірників твору; по- дання своїх творів до загального відома публіки таким чином, що її представники можуть здійснити доступ до творів з будь-якого місця й у будь-який час за їх власним вибором; здавання в майновий найм і (або) комерційний прокат після першого продажу, відчуження іншим способом оригіналу або примірників аудіовізуальних творів, комп'ютерних про- грам, баз даних, музичних творів у нотній формі, а також творів, зафіксованих у фонограмі чи відеограмі або у формі, яку зчитує комп'ютер; імпорт примірників творів. Разом з тим Закон (ст. 21-25) допускає досить широкий перелік способів викорис- тання творів без згоди автора, але з обов'язковим зазначенням імені автора і джерела за- позичення. Зазначені обмеження майнових прав здійснюються за умови, що вони не за- вдаватимуть шкоди нормальному використанню твору і не обмежуватимуть безпідставно законні інтереси автора. Майнові права автора можуть бути передані (відчужені) іншій особі, після чого ця особа стає суб'єктом авторського права. Автор (чи інша особа, яка має авторське право) має право вимагати виплати винагороди за будь-яке використання твору. Винагорода може здійснюватися у формі одноразового (паушального) платежу, або відрахувань за кожний проданий примірник чи кожне використання твору (роялті), або комбінованих платежів. Розмір і порядок обчислення авторської винагороди за створення і використання твору визначається в авторському договорі. Кабінет Міністрів України може встановлювати мінімальні ставки авторської ви- нагороди, що індексуються одночасно з індексацією мінімальних розмірів заробітної пла- ти. Так, КМУ прийняв Постанову «Про мінімальні ставки авторської винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» від 18 січня 2003 р. № 72. Своєрідною формою права на винагороду є право слідування. Його суть полягає в тому, що автор протягом свого життя, а після його смерті його спадкоємці протягом строку дії авторського права користуються невідчужуваним правом на одержання п'яти відсотків від ціни кожного наступного продажу оригіналу художнього твору чи оригіналу рукопису літературного твору через аукціон, галерею, салон, магазин тощо, що йде після першого його відступлення, здійсненого автором твору. Збір і виплата винагороди, одержаної в результаті використання права слідування, здійснюються через організації, які управляють майновими правами авторів на колектив- ній основі (ст. 448 ЦК). Важливою особливістю авторських прав є обмеженість їх дії у часі. Строк чин- ності майнових прав автора на твір регламентовано ст. 446 ЦК та ст. 28 Закону про ав- торське право. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір спливає через 70 років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком

смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших співавторів, крім випадків, передбачених законом. Право авторства, право на ім'я і право протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора, охороняються безстроково. Після закінчення строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір він може вільно та безоплатно використовуватися будь-якою особою, тобто переходять у суспільне надбання, за винятками, встановленими законом. 198 Твори, які стали суспільним надбанням, можуть вільно використовуватися будь-якою особою без виплати авторської винагороди. Проте таке використання може здійснюватися лише відповідно до вимог Закону про авторське право. Мають зберігатися право авторства, право на ім'я, право протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора.

Суміжні права. Починаючи з 1994 р. Цивільно-правовому регулюванню підлягають так звані суміжні права. Ці права виникають з відносин, які вже давно існують у творчому житті нашого суспільства. Особливого значення ці відносини набули з розвитком техніки, що зумовило виникнення нових можливостей щодо виконання та розповсюдження авторських творів, а разом з тим і необхідність їх правового захисту. Суміжні права – це права виконавців на результати творчої діяльності, їх спадкоємців та осіб, яким на законних підставах передано майнові права щодо виконання, права виробників фонограм, відеограм, їх спадкоємців (правонаступників) та осіб, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо фонограм і відеограм, а також організацій мовлення та їх правонаступників, які охороняються авторським правом. Охорона суміжних прав здійснюється відповідно до положень ст. 13, 41, 54 і 55 Конституції України, ЦК, Законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних», «Про телебачення і радіомовлення»; міжнародних конвенцій та угод (Римської конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення (1961 р.), Женевської конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного їх відтворення (1971 р.), Брюссельської конвенції про розповсюдження програм, що несуть сигнали, які передаються через супутники (1974 р.), Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми (1996 р.) та ін.), а також у положеннях ряду спеціальних законодавчих актів. Об'єктами суміжних прав незалежно від призначення, змісту, оцінки, способу і форми вираження, є виконання, фонограми, відеограми, програми (передачі) організацій мовлення. Слід зазначити, що суміжне право виникає внаслідок факту виконання літературних, драматичних, музичних, музично-драматичних, хореографічних, фольклорних та інших творів, виробництва фонограми, виробництва відеограми, оприлюднення передачі організації мовлення.

Законом передбачено певні критерії для надання охорони суміжних прав. Так, виконання стає об'єктом правової охорони, якщо воно вперше виконане на території України; виконання, зафіксоване на фонограмі (відеограмі), що охороняється в Україні; виконання не зафіксоване на фонограмі (відеограмі), але воно включене у передачу організації мовлення, передачі яких охороняються в Україні. Фонограма (відеограма) стає об'єктом правової охорони за таких умов: виробник є громадянином України або юридичною особою з офіційним місцезнаходженням на території України; фонограму (відеограму) вперше опубліковано на території України або опубліковано на території України протягом 30 днів від дня її першої публікації в іншій державі. Програми (передачі) організацій мовлення охороняються цим законом, якщо вони мають офіційне місцезнаходження на території України і ведуть передачі з передавачів, розташованих на території України. Відповідно до ст. 450 ЦК первинними суб'єктами суміжних прав є виконавець, виробник фонограми, виробник відеограми, організація мовлення. Виконавцями можуть бути громадяни України, іноземні громадяни і особи без громадянства незалежно від віку. Виконавець – актор (театру, кіно тощо), співак, музикант, танцюрист або інша особа, яка виконує роль, співає, читає, декламує, грає на музичному інструменті, танцює чи будь-яким іншим способом виконує твори літератури, мистецтва чи твори народної творчості, циркові, естрадні, лялькові номери, пантоміми тощо, а також диригент музичних і музично-драматичних творів. 199 Виробник відеограми – фізична або юридична особа, яка взяла на себе ініціативу і несе відповідальність за перший відеозапис виконання або будь-яких рухомих зображень (як із звуковим супроводом, так і без нього). Виробник фонограми – фізична або юридична особа, яка взяла на себе ініціативу і несе відповідальність за перший звукозапис виконання або будь-яких звуків. Організацією мовлення є організація ефірного мовлення чи організація кабельного мовлення. Відповідно, організацією ефірного мовлення визнається телерадіоорганізація, що здійснює публічне сповіщення радіо- чи телевізійних передач і програм мовлення (як власного виробництва, так і виробництва інших організацій) шляхом передачі в ефір за допомогою радіохвиль (а також лазерного проміння, гама-проміння тощо) у будь-якому частотному діапазоні (у тому числі й з використанням супутників), а організацією кабельного мовлення – телерадіоорганізація, що здійснює публічне сповіщення радіо- чи телевізійних передач і програм мовлення (як власного виробництва, так і виробництва інших організацій) шляхом передачі на віддаль сигналу за допомогою того чи іншого виду наземного, підземного чи підводного кабелю (провідникового, оптоволоконного чи іншого виду). За відсутності доказів іншого виконавцем, виробником фонограми, відеограми, програми (передачі) організації мовлення вважається особа, ім'я (найменування) якої значено відповідно у фонограмі, відеограмі, їх примірниках чи на упаковці, а також під час

передачі організації мовлення. Суб'єктами суміжних прав можуть бути також інші особи, які набули таких прав відповідно до договору чи закону (ст. 450 ЦК), зокрема спадкоємці (чи правонаступники) виконавців, виробників фонограм і відеограм, організацій мовлення. Суб'єктивні суміжні права (ст. 452 ЦК). Важливим аспектом реалізації виконавцями своїх прав є передумова додержання ними прав авторів виконуваних творів та інших суб'єктів авторського права. Виробники фонограм, виробники відеограм мають додержуватися прав суб'єктів авторського права і виконавців. Організації мовлення повинні додержуватися прав суб'єктів авторського права, виконавців, виробників фонограм (відеограм). Надання правової охорони об'єкту суміжних прав не потребує виконання будь-яких формальностей. Виробники фонограм і виконавці для сповіщення про свої права можуть на всіх примірниках фонограм (відеограм) або їх упаковках використовувати знак охорони суміжних прав, який складається з латинської літери Р, обведеної у колі, імені (найменування) особи, що має суміжні права, і зазначення року першої публікації фонограми (відеограми).

Права виконавців. Виконавцям належать особисті (немайнові) і майнові права. До немайнових прав виконавців належать право на ім'я, на охорону своїх виступів від спотворення, право згадування свого імені у зв'язку з використанням виконання. Виключне майнове право виконавця полягає у можливості дозволяти чи забороняти іншим особам здійснювати досить широке коло дій, регламентованих ст. 37 Закону про авторське право, зокрема: – публічне сповіщення своїх незафіксованих виконань (прямий ефір); – фіксацію у фонограмах чи відеограмах своїх раніше незафіксованих виконань; – відтворення (пряме і (або) опосередковане) своїх виконань, зафіксованих без їх згоди у фонограмі чи відеограмі, чи за їх згодою, але якщо відтворення здійснюється з іншою метою, ніж та, на яку вони дали свою згоду; – розповсюдження своїх виконань, зафіксованих у фонограмі чи відеограмі, шляхом першого продажу або іншої передачі права власності у разі, коли вони при першій фіксації виконання не дали дозволу виробникові фонограми (виробникові відеограми) на її подальше відтворення; – комерційний прокат, майновий найм своїх виконань, зафіксованих у фонограмі чи відеограмі, якщо при фіксації не було їхньої згоди на комерційний прокат і майновий найм, навіть після розповсюдження виконань, здійсненого виробником фонограми (відеограми) або за його дозволом; 200 – розповсюдження своїх виконань, зафіксованих у фонограмах чи відеограмах, чез будь-які засоби зв'язку таким чином, що будь-яка особа може отримати до них доступ з будь-якого місця і в будь-який час за їх власним вибором, якщо при першій фіксації виконання не було їхньої згоди на такий вид розповсюдження. Майнові права виконавців можуть передаватися (відчужуватися) іншим особам на підставі договору, в якому визначаються спосіб використання виконань, розмір і порядок виплати винагороди, строк дії договору і використання виконань, територія, на яку розповсюджуються передані права, тощо. Визначені договором

ставки винагороди не можуть бути нижчими за мінімальні ставки, встановлені КМУ. Права виробників фонограм та відеограм. У ст. 38 Закону про авторське право закріплено особисте немайнове право виробника фонограм чи відеограм: виробник фонограм, відеограм має право зазначати своє ім'я (назву) на кожному носії запису або його упаковці поряд із зазначенням авторів, виконавців і назв творів, вимагати його згадування у процесі використання фонограм (відеограм). У ст. 40 цього Закону передбачено виключні права виробників фонограм та відеограм, а саме: – відтворення (пряме і (або) опосередковане) своїх фонограм і відеограм у будь-якій формі і будь-яким способом; – розповсюдження серед публіки фонограм, відеограм та їх примірників шляхом першого продажу або іншої передачі права власності; – комерційний прокат фонограм, відеограм та їх примірників, навіть після їх розповсюдження, здійсненого виробником фонограм чи відеограм або за їх дозволом; – публічне сповіщення фонограм, відеограм та їх примірників через будь-які засоби зв'язку таким чином, що будь-яка особа може отримати до них доступ з будь-якого місця і в будь-який час за їх власним вибором; – будь-яку видозміну своїх фонограм, відеограм; – ввезення на митну територію України фонограм, відеограм та їх примірників для розповсюдження їх серед публіки. Зазначені права виробники фонограм та відеограм можуть передавати іншим особам на підставі договору, в якому визначаються спосіб використання фонограм (відеограм), розмір і порядок виплати винагороди, строк дії договору, строк використання фонограм (відеограм), територія, на яку поширюються передані права, тощо. Визначені договором ставки винагороди не можуть бути нижчими за мінімальні ставки, встановлені КМУ. Майнові права виробника фонограм чи відеограм, який є юридичною особою, можуть бути також передані (відчужені) іншій особі у встановленому Законом порядку внаслідок ліквідації юридичної особи – суб'єкта суміжних прав. Права організації мовлення. Організації мовлення наділені немайновим правом вимагати згадування своєї назви у зв'язку із записом, відтворенням, розповсюдженням своєї передачі і публічним повторним сповіщенням її іншою організацією мовлення. Організації мовлення мають виключні права щодо використання своїх програм у будь-якій формі, дозволяти чи забороняти: – публічне сповіщення своїх програм шляхом їх ретрансляції і ретрансляції; – фіксацію своїх програм на матеріальному носії та їх відтворення; – публічне виконання і публічну демонстрацію своїх програм у місцях з платним входом. Організація мовлення також має право забороняти поширення на території України чи з території України сигналу із супутника, що несе їхні програми, розповсюджувачим органом, для якого цей сигнал із супутника не призначався. Організаціям мовлення належить право на одержання винагороди за будь-яке використання їх передач. Майнові права організації мовлення можуть передаватися (відчужуватися) іншим особам на підставі договору, в якому визначаються спосіб і строк використання

програми мовлення, розмір і порядок виплати винагороди, територія, на яку розповсюджуються передані права, тощо. 201 Щодо майнових прав суб'єктів суміжних прав допускаються такі самі обмеження, як і щодо прав авторів літературних, художніх, наукових творів, за умови збереження особистих немайнових прав усіх суб'єктів. Строки чинності суміжних прав визначаються ст. 456 ЦК. Майнові права виконавців охороняються протягом 50 років, починаючи з 1 січня року, наступного за роком здійснення першого запису виконання, а за відсутності такого запису – з 1 січня року, наступного за роком здійснення виконання. Особисті немайнові права охороняються безстроково. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на фонограму, відеограму спливає через п'ятдесят років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком її опублікування, а за відсутності такого опублікування – протягом п'ятидесяти років від дати її вироблення, з 1 січня року, наступного за роком вироблення фонограми, відеограми. Права організації мовлення охороняються протягом 50 років, починаючи з 1 січня року, наступного за роком першого здійснення передачі (програми). До спадкоємців виконавців і правонаступників виробників фонограм і відеограм та організацій мовлення переходить право дозволяти чи забороняти використання виконавцями, фонограм, відеограм, публічні сповіщення, а також право на одержання винагороди у межах вищезазначених строків. Суб'єкти авторських та суміжних прав можуть доручати управління своїми майновими правами на колективній основі організаціям, які не мають права займатися комерційною діяльністю. Такі організації діють на основі і в межах повноважень, добровільно переданих їм автором та іншими особами, які мають авторське право і суміжні права. За захистом свого авторського права і (або) суміжних прав суб'єкти авторського права та суміжних прав мають право звертатися в установленому порядку до суду та інших органів відповідно до їх компетенції. Норми права, закріплені у ЦК (ст. 432) та Законі про авторське право (ст. 50-53), забезпечують особі, авторські або суміжні права якої порушені, широке коло можливостей щодо їх захисту.

I. Право промислової власності

Другу групу творчості становить науково-технічна діяльність, результати якої називають промисловою власністю.

Промислова власність є невід'ємним елементом господарської діяльності підприємств усіх форм власності, вона органічно пов'язана з економічними процесами, що відбуваються у будь-якій країні.

Право промислової власності регулює відносини щодо створення, використання та оформлення прав на результати науково-технічної творчості людини. Вони охороняються після спеціального оформлення прав і одержання охоронного документу – патенту або свідоцтва.

За назвою документа, що обумовлює охорону більшості об'єктів, – патент – цей інститут також називають патентним правом. На відміну від

авторського права, де права на твори науки, літератури та мистецтва виникають без виконання будь-яких формальних дій, про об'єкти патентного права – винаходи, корисні моделі та промислові зразки – можна говорити лише з моменту одержання патенту.

Такий підхід законодавця пояснюється можливістю паралельного винахідництва, а тому існує потреба кваліфікації творчого досягнення і закріплення права на нього за конкретною особою, яка перша розкрила ці знання суспільству.

Патентне право – це сукупність норм, що регулюють майнові й особисті немайнові відносини, які виникають у процесі створення, оформлення та використання винаходів, корисних моделей і промислових зразків, встановлення правового режиму використання цих об'єктів, а також захисту прав авторів і патентовласників. До джерел патентного права належить Конституція (ст.ст. 41, 54), ЦК, Закони України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки». Джерелами патентного права є також міжнародні угоди, зокрема Паризька конвенція з охорони промислової власності (1883 р.), Договір про патентну кооперацію (1970 р.), Євразійська патентна конвенція (1995 р.). Об'єктами патентного права є винаходи, корисні моделі і промислові зразки, яким надається правова охорона, що не суперечить суспільним інтересам, принципам гуманності і моралі та відповідає умовам патентоздатності. Наявність схожих рис винаходів, корисних моделей та промислових зразків послугувала підставою їх спільного правового регулювання. Об'єкти патентного права регламентуються положеннями ЦК, Законами України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та «Про охорону прав на промислові зразки».

Винахід та корисна модель – це результати інтелектуальної діяльності людини у будь-якій сфері технології, а промисловий зразок – у галузі художнього конструювання. Кожна держава встановлює критерії для визнання результату творчої діяльності саме об'єктом патентного права, тобто так звані умови патентоздатності, під якими слід розуміти вимоги, що пред'являються законодавством до результатів творчої діяльності та кваліфікації їх як об'єктів патентного права: новизна, винахідницький рівень і промислова придатність (у тому чи іншому їх поєднанні).

Винахід – це результат інтелектуальної діяльності людини в будь-якій сфері технології, що відповідає вимогам патентоздатності, тобто є новим, має винахідницький рівень і придатне для використання.

Корисна модель – це результат інтелектуальної діяльності людини у будь-якій сфері технології, що є новим і промислово придатним. Порівнюючи наведені поняття, можна дійти висновку, що законодавство України пред'являє різні за обсягом вимоги до вказаних результатів інтелектуальної діяльності у сфері технологій для того, щоб визнати їх об'єктами патентного права. Винахід (корисна модель) визнається новим, якщо він не є частиною рівня техніки, який включає всі відомості, які стали

загальнодоступними у світі до дати подання заявки до Установи або, якщо заявлено пріоритет, до дати її пріоритету. Промислова придатність означає, що винахід (корисна модель) може бути використано у промисловості, сільському господарстві, сфері охорони здоров'я та інших сферах діяльності. Винахідницький рівень свідчить про творчий характер і є якісною оцінкою винаходу.

Винахід має винахідницький рівень, якщо для фахівця він не є очевидним, тобто не впливає явно із рівня техніки. Винахід – це винайдення, відшукування рішення, якого фахівець не знає. Це рішення істотно відрізняється від подібних відомих рішень (прототипів) таким ознаками чи перевагами, що роблять доцільним його використання.

Промисловий зразок – це результат творчої діяльності людини у галузі художнього конструювання, якщо він є новим. Закріплення стосовно промислового зразка лише одного критерію патентоздатності, на відміну від винаходу та корисної моделі, можна пояснити особливістю самого об'єкта, бо у даному випадку правовій охороні підлягає зовнішній вигляд промислового виробу. Зокрема, в автомобілі міститься велика кількість винаходів і корисних моделей, а зовнішній вигляд останнього і окремих його складових – це промислові зразки. Промисловий зразок визнається новим, якщо сукупність його суттєвих ознак не стала загальнодоступною у світі до дати подання заявки до Установи або, якщо заявлено пріоритет, до дати її пріоритету, за винятком тих, що на зазначену дату вважаються відкликаними, відкликани, або за ними прийняті рішення про відмову у видачі патентів і вичерпані можливості оскарження таких рішень.

Новизна об'єкта встановлюється на певний момент – на дату подачі заявки або, якщо заявлено пріоритет, на дату останнього. Таким чином, відомості, що стали загальнодоступними після цієї дати, не можуть враховуватися при оцінці новизни. Заявник може скористатися пріоритетом, тобто першістю у поданні заявки. Пріоритет об'єкта може бути встановлений за датою надходження до відповідного державного виконавчого органу чи органу держави – учасниці Паризької конвенції з охорони промислової власності протягом 12 місяців від дати подачі попередньої заявки стосовно такого ж винаходу (корисної моделі) чи протягом шести місяців такого ж промислового зразка, якщо на попередню заявку не заявлений пріоритет. Якщо деякі ознаки винаходу (корисної моделі) відсутні у формулі, викладеній у попередній заявці, то для надання права пріоритету достатньо, щоб в описі попередньої заявки були точно вказані ці ознаки. Що стосується промислового зразка, то пріоритет поширюється лише на ті ознаки, які зазначені у попередній заявці, пріоритет якої заявлено. За загальним правилом, розголошення суті об'єкта до моменту подання заявки на видачу патенту є підставою для відмови в правовій охороні і його вільного використання будь-якою особою. Об'єктом винаходу чи корисної моделі може бути продукт (пристрій, речовина, штам мікроорганізму, культура клітин рослини і тварини тощо), процес (спосіб), а

також нове застосування відомого продукту чи процесу. Окрім того, законодавець виокремлює два різновиди винаходів (корисних моделей), а саме: службовий винахід (корисна модель), секретний винахід (секретна корисна модель) Правова охорона не поширюється на такі об'єкти технології: сорти рослин і породи тварин; біологічні в своїй основі процеси відтворення рослин та тварин, що не відносяться до небіологічних та мікробіологічних процесів; топографії інтегральних мікросхем; результати художнього конструювання.

Об'єктом промислового зразка може бути форма, малюнок, розфарбування або їх поєднання, які визначають зовнішній вигляд промислового виробу і призначені для задоволення естетичних та ергономічних потреб. Не можуть отримати правову охорону як промислові зразки об'єкти архітектури (крім малих архітектурних форм), промислові, гідротехнічні та інші стаціонарні споруди, друкована продукція як така, об'єкти нестійкої форми з рідких, газоподібних, сипких або подібних до них речовин тощо.

Суб'єкти патентного права. У відносинах, пов'язаних зі створенням, реєстрацією та використанням винаходів, корисних моделей та промислових зразків, приймає участь велика кількість суб'єктів, як фізичних, так і юридичних осіб. Патентовласниками винаходів, корисних моделей та промислових зразків можуть бути: – винахідники винаходів і корисних моделей та автори промислових зразків; – роботодавці – стосовно службових об'єктів у випадках і на умовах, передбачених законодавством; – правонаступники – особи, яким винахідники, автори промислових зразків чи роботодавці, передали свої майнові права; – спадкоємці патентовласників.

Первинним суб'єктом є винахідник та автор промислового зразка, тобто фізичні особи, творчою працею яких створено об'єкт інтелектуальної власності. Саме вони, за загальним правилом, мають право на одержання патенту, якщо інше не встановлено законодавством. Автором будь-якого результату творчої праці може бути громадянин України, громадянин будь-якої іншої держави або особа без громадянства, тобто це завжди буде фізична особа. Громадяни можуть бути авторами винаходу, корисної моделі чи промислового зразка незалежно від віку. Поняття суб'єкта права на винахід, корисну модель чи промисловий зразок стосується як автора результату, так і його правонаступників – будь-яких фізичних і юридичних осіб, яким автор передав своє суб'єктивне майнове право на результати творчої праці. Такими правонаступниками можуть бути спадкоємці або інші особи.

Суб'єктами права промислової власності можуть бути також спадкоємці, інші фізичні і юридичні особи, до яких право інтелектуальної власності переходить згідно із законом чи договором. Спадкоємці можуть стати суб'єктами патентного права у разі смерті винахідника або патентовласника згідно із законом або заповітом. Коло спадкоємців, до яких переходять

майнові права власника патентів, визначаються чинним цивільним законодавством. У п. 6 ст. 28 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» проголошено, що власник патенту може передавати на підставі договору право власності на винахід (корисну модель) будь-якій особі, яка стає його правонаступником. Такі норми містять й інші патентні закони України.

Суб'єктом патентного права може стати особа за рішенням суду. Відповідно до ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» суд може у передбачених Законом випадках примусити власника патенту укласти із заінтересованою особою договір невиключної ліцензії. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та ст. 8 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» право на одержання патенту на службовий винахід (корисну модель) та промисловий зразок має роботодавець винахідника. Однак згідно зі ст. 429 ЦК майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором. Держава може стати суб'єктом зазначених прав у чітко визначених законом випадках. Так, право на винаходи, корисні моделі чи промислові зразки, строк охорони на які минув, стають надбанням суспільства. Проте варто мати на увазі, що при переході суб'єктивних прав автора до інших осіб в усіх випадках за автором залишаються його особисті немайнові права. Права автора винаходу, корисної моделі, промислового зразка. Права, які надаються суб'єктам права на винаходи, корисні моделі та промислові зразки, поділяють на дві групи: особисті немайнові і майнові права. До особистих немайнових прав належать право авторства, право на ім'я (спеціальну назву), право на подання заявки на одержання патенту на винахід, корисну модель чи промисловий зразок. Слід мати на увазі, що коло і характер особистих немайнових і майнових прав визначається тими результатами технічної творчості, які підлягають правовій охороні. Право авторства полягає в тому, що тільки справжній творець може називати себе автором винаходу, корисної моделі чи промислового зразка. Право авторства закріплює факт створення того чи іншого творчого результату конкретною особою. Право авторства є невід'ємним особистим правом і охороняється безстроково. Зазначення імені автора в разі використання винаходу, корисної моделі чи промислового зразка обов'язкове. Чинне законодавство України про промислову власність не передбачає присвоєння імені автора чи іншої спеціальної назви винаходу, корисній моделі чи промислового зразку. Разом з тим воно не містить прямої заборони присвоювати зазначеним об'єктам імені автора чи спеціальної назви.

Майновими правами на винахід, корисну модель, промисловий зразок є: – право на використання винаходу, корисної моделі, промислового зразка; – виключне право дозволяти використання запатентованого об'єкта (видавати

лі-цензії) іншим особам; – виключне право перешкоджати неправомірному використанню винаходу, корисної моделі, промислового зразка, у тому числі забороняти таке використання іншим особам; – інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. Майнові права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок належать володільцю відповідного патенту, якщо інше не встановлено договором чи законом.

Патент надає його власнику виключне право використовувати винахід, корисну модель чи промисловий зразок за своїм розсудом, якщо таке використання не порушує прав інших власників патентів. Взаємини щодо використання об'єкта промислової власності патенту, що належить кільком особам, визначається угодою між ними. У разі відсутності такої угоди кожен з патентовласників може використовувати його за своїм розсудом, але жоден з них не має права давати дозвіл на використання та передавати право власності на об'єкт іншій особі без згоди інших власників патенту. Відповідно до ст. 28 Закону «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» використанням винаходу чи корисної моделі визнається: – виготовлення продукту із застосуванням запатентованого об'єкта, застосування такого продукту, пропонування для продажу, у тому числі через Інтернет, продаж, імпорт (ввезення) та інше введення його у цивільний оборот (навіть пропонування для продажу, тобто демонстрація продукту на виставках, ярмарках, вітринах тощо) або зберігання такого продукту в зазначених цілях; – застосування процесу, що охороняється патентом, або пропонування його для застосування в Україні, якщо особа, яка пропонує цей процес, знає про те, що його застосування забороняється без згоди власника патенту або, виходячи з обставин, це й так є очевидним. Основним майновим правом автора службового винаходу, корисної моделі, промислового зразка, який не є патентовласником, є право на винагороду. Виключні права власника патенту на секретний винахід і патент на секретну корисну модель обмежуються Законом України «Про державну таємницю» і відповідним рішенням Державного експерта з питань таємниць. Власник патенту має виключне право дозволяти використання винаходу, корисної моделі, промислового зразка, тобто розпорядитися належними йому правами шляхом передачі на підставі договору майнових прав на винахід, корисну модель чи промисловий зразок будь-якій особі, яка стає його правонаступником, або видати дозвіл на використання запатентованого об'єкта на підставі ліцензійного договору, а щодо секретного винаходу (корисної моделі) вчиняти зазначені дії тільки за погодженням із Державним експертом з питань таємниць. Охоронний документ надає його власнику виключне право перешкоджати неправомірному використанню винаходу, корисної моделі, промислового зразка, у тому числі забороняти таке використання, за винятком передбачених законодавством випадків обмеження прав патентовласника. Зокрема, у ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» і у ст. 23 Закону України «Про

охорону прав на промислові зразки» передбачено підстави видачі примусових ліцензій на винахід, корисну модель чи промисловий зразок стосовно: – об'єкту патентного права, що не використовується, або недостатньо використо- вується в Україні протягом трьох років без поважних причин; – у випадку наявності залежного об'єкта, у зв'язку з чим власник патенту зобов'язаний надати дозвіл на використання винаходу, корисної моделі чи промислового зразка власнику пізніше виданого патенту, якщо об'єкт останнього призначений для досягнення іншої мети або має значні техніко-економічні переваги і не може використову- ватись без порушення прав власника раніше виданого патенту; – з метою забезпечення здоров'я населення, екологічної безпеки та інших інтере- сів суспільства. При цьому, вирішення питання про надання заінтересованій особі дозволу на ви- користання об'єкта без згоди патентовласника віднесено до компетенції різних органів. У перших двох випадках – це суд, а у третьому – КМУ. Ці ж органи визначають в своєму рішенні обсяг такого застосування, термін дії дозволу, розмір і порядок виплати винаго- роди патентовласнику. До того ж, перші два випадки застосовуються до усіх об'єктів па- тентного права, а третій – лише до винаходів і корисних моделей. Права, що надаються патентом, набувають чинності від дати публікації відомос- тей про його видачу, але за умови сплати річного збору за підтримання чинності патенту. Оформлення прав на винаходи, корисні моделі і промислові зразки. Автор пропозиції, що має ознаки винаходу, корисної моделі чи промислового зразка, може ста- ти суб'єктом патентних прав лише за умови відповідної кваліфікації заявленої пропозиції компетентним державним органом, яким в Україні є Установа. Для цього автор пропози- ції повинен надати їй об'єктивної форми, яка б робила останню можливою для сприйнят- тя іншими особами і була здатна до відтворювання. Пропозиція має бути втілена в крес- лення, дослідний зразок чи описана таким чином, щоб її сутність була зрозумілою і до- ступною іншим особам та придатна для користування. Право кваліфікації творчої пропозиції як винаходу, корисної моделі чи промисло- вого зразка належить Установі. Лише після того як Установа визнає заявлену пропозицію винаходом, корисною моделлю чи промисловим зразком, прийме рішення про внесення їх до відповідного Державного реєстру і видачу патенту автору, останній офіційно визна- ється автором свого творіння, і для нього виникають певні права та пільги, встановлені чинним законодавством України. Право на винахід, корисну модель і промисловий зразок охороняється державою і засвідчується патентом. Патент – це охоронний документ, який засвідчує визнання заявленої пропозиції винаходом, корисною моделлю чи промисловим зразком, авторство на них, пріоритет і право власності на зазначені об'єкти. Обсяг правової охорони, наданої патентом на винахід і корисну модель, визнача- ється їх формулою, а патентом на промисловий зразок – сукупністю його істотних ознак, відображених на фотографіях виробу (макета, малюнка). Оформлення прав

на винаходи, корисні моделі та промислові зразки потребує виконання ряду формальностей: 1) це передусім – подання належним чином оформленої заявки до Установи України. Заявка на видачу патенту України на винахід і корисну модель має відповідати вимогам, встановленим Правилами складання і подання заявки на винахід та заявки на корисну модель, затвердженими наказом МОН України від 22 січня 2001 р. Заявка на промисловий зразок має відповідати вимогам Правил складання та подання заявки на промисловий зразок, затверджених наказом МОН України від 18 лютого 2002 р. Право на подання заявки на винахід, корисну модель чи промисловий зразок передусім має автор. Він може (але не зобов'язаний) подавати заявки до Установи через представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) або іншу довірену особу. Іноземні громадяни і юридичні особи, які мають постійне місцезнаходження за межами України, подають заявки тільки через представника у справах інтелектуальної власності. Право на подання заявки має роботодавець, якщо винахід, корисна модель чи промисловий зразок створено у зв'язку з виконанням службового обов'язку чи доручення роботодавця. Право на подання заявки мають також правонаступники як авторів, так і роботодавців. Заявка для одержання патенту (деклараційного патенту) на винахід (корисну модель) складається українською мовою і повинна містити: – заяву про видачу патенту; – опис винаходу (корисної моделі); – формулу винаходу (корисної моделі); 207 – креслення (якщо на них є посилання в описі); – реферат; – відомості про заявника та його адресу. Заявка для одержання патенту на промисловий зразок складається українською мовою і повинна містити: – заяву про видачу патенту; – комплект зображень виробу (власне виробу чи у вигляді його макета, або малюнка), що дають повне уявлення про його зовнішній вигляд; – опис промислового зразка; – креслення, схему, карту (якщо необхідно); – відомості про заявника та його адресу. За подання заявки сплачується збір.

2) Наступним після подання заявки є проведення експертизи, яка може включати у себе такі етапи: – попередня експертиза (експертиза, яка проводиться на предмет наявності у заявці відомостей, що становлять державну таємницю); – формальна експертиза (експертиза, у ході якої встановлюється належність зазначеного у заявці об'єкта до переліку об'єктів, які можуть бути визнані винаходами (корисними моделями), і відповідність заявки та її оформлення встановленим вимогам. Якщо в результаті формальної експертизи буде виявлено, що в заявці наявні всі передбачені законом документи і вони відповідають встановленим вимогам, Установа має прийняти рішення або про видачу патенту, або про проведення експертизи заявки по суті. В разі бажання заявника, виявленого ним у заяві про видачу патенту, видати йому патент без проведення експертизи по суті, під відповідальність самого заявника без гарантії його достовірності, то йому видається деклараційний патент); – кваліфікаційна експертиза (експертиза, що встановлює відповідність винаходу умовам

патентоздатності (новизні, винахідницькому рівню, промисловій придатності). Заявки на корисні моделі і промислові зразки експертизі по суті не підлягають і патент на зазначені об'єкти видається під відповідальність заявника і без гарантії його чинності. Кваліфікаційна експертиза (експертиза по суті) заявки на видачу патенту проводиться лише щодо винаходів на вимогу заявника або будь-якої іншої особи. Заявник має право брати участь у розгляді питань, що обумовлені проведенням експертизи. Він з власної ініціативи може вносити до заявки виправлення й уточнення, але до прийняття рішення за заявкою. 3) За результатами проведеної експертизи наступним етапом у процесі розгляду заявки є прийняття Установою рішення про видачу патенту, який підлягає державній реєстрації. На підставі рішення Установи на винахід, корисну модель чи промисловий зразок Установа публікує у своєму офіційному бюлетені визначені ним відомості про видачу патенту. Одночасно з публікацією відомостей про видачу патенту Установа публікує опис до патенту на винахід, корисну модель, що містить формулу, та опис винаходу і корисної моделі, а також креслення, на яке є посилання в описі винаходу чи корисної моделі. 4) Завершальним етапом у процесі розгляду заявки на об'єкт промислової власності є реєстрація патенту. У місячний строк після державної реєстрації патенту його видають особі, яка має право на його одержання. Якщо право на одержання патенту мають кілька осіб (співавторів), їм видається один патент. Чинне законодавство України про інтелектуальну власність передбачає кілька різновидів патентів: – патент на винахід (різновид патенту, що видається за результатами кваліфікаційної експертизи заявки на винахід) – видається строком на 20 років; – деклараційний патент на винахід – видається за результатами формальної експертизи строком на 6 років; 208 – деклараційний патент на корисну модель – видається за результатами формальної експертизи строком на 10 років; – патент (деклараційний патент) на секретний винахід – якщо винахід віднесено в установленому порядку до державної таємниці; деклараційний патент на секретну корисну модель – якщо корисну модель віднесено в установленому порядку до державної таємниці; – патент на промисловий зразок – видається за результатами формальної експертизи строком на 15 років. Захист патентних прав. Будь-яке посягання на права власника патенту вважається порушенням прав власника патенту, що тягне за собою відповідальність згідно з чинним законодавством України. На вимогу власника патенту таке порушення має бути припинено, а порушник зобов'язаний відшкодувати власнику патенту заподіяні збитки. Відновлення порушених прав власника патенту може також особа, яка придбала ліцензію, якщо інше не передбачено ліцензійним договором. Відповідно до ст. 432 ЦК кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності. Суди розглядають усі спори, пов'язані з охороною прав патентовласників, що надаються законодавством про промислову власність, зокрема: – про авторство на

винахід, корисну модель чи промисловий зразок; – встановлення власника патенту; – порушення майнових прав власника патенту; – укладення та виконання ліцензійних договорів; – право попереднього користування; – винагороду винахідникам і авторам промислових зразків а також патентовласникам; – компенсації. Дії, які не визнаються порушенням прав патентовласника, передбачені ст. 470 ЦК, ст. 31 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» і ст. 22 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки». Особливістю захисту промислової власності є те, що зазначена система передбачає процедури опротестування видачі патентів чи інших неправомірних дій. Помилкова видача патенту може зачіпати інтереси інших патентоволоділців, які й подають протести на видані патенти. Безпосередню участь у захисті прав патентовласників приймає патентний повірений. Правовий статус патентних повірених визначено Положенням про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених), затвердженим постановою КМУ від 27 серпня 1997 р. № 938. Патентний повірений – особа, яка надає фізичним та юридичним особам допомогу і послуги, пов’язані з охороною прав на об’єкти інтелектуальної власності, представляє інтереси зазначених осіб у Держпатенті та установах, що належать до сфери його управління, а також судових органах, кредитних установах, у відносинах з іншими фізичними та юридичними особами. Патентний повірений діє за дорученням особи, яку він представляє. Згідно з п.п. 10-14 зазначеного Положення патентний повірений має право згідно із законодавством, у межах доручення особи, яку він представляє, виконувати всі пов’язані з цим дії у відносинах з Держпатентом та установами, що належать до сфери його управління, а також судовими органами, кредитними установами, іншими фізичними та юридичними особами, зокрема: підписувати заяви, клопотання, описи, формули винаходів тощо; подавати та одержувати матеріали, що стосуються охоронних документів; виконувати платіжні операції; вносити зміни до опису винаходів і креслень; відкликати заявки на видачу охоронних документів на об’єкти промислової власності; подавати доповнення, заперечення, скарги; вживати заходів для підтримання чинності охоронних документів; проводити науково-дослідні роботи, частиною яких є патентні дослідження; представляти інтереси власників прав на об’єкти інтелектуальної власності в державних і судових органах тощо. Патентний повірений зобов’язаний зберігати в таємниці відомості, одержані ним під час здійснення своїх професійних обов’язків, зокрема суть порушених особою, яку він представляє, питань, зміст консультацій, порад, роз’яснень тощо, сумлінно виконувати свої обов’язки і додержуватися вимог законодавства, захищати інтереси особи, яку він представляє.

V. ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Розкрийте поняття предмету цивільного права та методу його правового регулювання.
2. Назвіть принципи, функції та охарактеризуйте систему цивільного права.
3. Визначте чинні акти цивільного законодавства та їх дію у часі, просторі та за колом осіб.
4. Визначте відмінність аналогії закону та аналогії права.
5. Назвіть поняття, елементи та види цивільних правовідносин.
6. Розкрийте підстави виникнення цивільних прав та обов'язків.
7. Визначте поняття цивільної правоздатності та дієздатності фізичної особи, їх зміст.
8. Які є підстави обмеження цивільної дієздатності фізичної особи.
9. Які підстави визнання фізичної особи недієздатною.
10. Розкрийте поняття юридичної особи та її ознаки.
11. Назвіть організаційно–правові форми юридичних осіб приватного права.
12. Визначте способи припинення юридичної особи, його види.
13. Розкрийте поняття господарських товариств та їх форми.
14. Визначте основні ознаки повного та командитного товариства.
15. Визначте основні ознаки товариства з обмеженою відповідальністю та товариства з додатковою відповідальністю.
16. Визначте основні ознаки акціонерного товариства.
17. Розкрийте поняття та види об'єктів цивільних прав.
18. Охарактеризуйте речі як об'єкти цивільних прав, зробіть їх класифікацію.
19. Охарактеризуйте гроші і валютні цінності як об'єкти цивільних прав.
20. Визначте поняття цінних паперів як об'єктів цивільних прав. Зробіть їх класифікацію
21. Розкрийте поняття правочину та його ознаки. Зробіть класифікацію правочинів.
22. Назвіть загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину.
23. Розкрийте поняття та види недійсних правочинів.
24. Назвіть види та умови цивільно–правової відповідальності.
25. Розкрийте підстави звільнення від цивільно–правової відповідальності.
26. Надайте загальну характеристику речового права.
27. Розкрийте поняття права власності. Суб'єкти і об'єкти права власності.
28. Розкрийте зміст права власності, здійснення права власності. Обов'язки власника та обмеження його прав.
29. Які є підстави набуття та припинення права власності.
30. Надайте загальну характеристику права спільної часткової та спільної сумісної власності.
31. Визначте поняття і види спадкування. Склад спадщини.
32. Що таке відкриття спадщини. Час і місце відкриття спадщини. Право на обов'язкову частку у спадщині.

33. Хто є спадкоємцями. Право на спадкування. Усунення від права на спадкування.
34. Надайте поняття заповіту та його види. Умови дійсності заповіту.
35. Розкрийте умови скасування і зміна заповіту. Визнання заповіту недійсним, його виконання.
36. Вкажіть особливості заповіту з умовою та заповіту подружжя.
37. Яка черговість спадкування за законом.
38. Що таке прийняття спадщини. Строк прийняття спадщини та наслідки його пропущення.
39. Розкрийте поняття, загальну характеристику та функції зобов'язального права.
40. Що є зобов'язання (поняття, зміст, підстави виникнення) Види зобов'язань.
41. Охарактеризуйте види множинності осіб у зобов'язанні. Часткові, солідарні та субсидіарні зобов'язання.
42. Надайте характеристику регресним зобов'язанням (поняття, підстави виникнення, виконання, припинення).
43. Визначте поняття і основні засади (принципи) виконання зобов'язань. Принцип належного виконання зобов'язань.
44. Які є умови забезпечення виконання зобов'язання: поняття; загальні умови та види.
45. Розкрийте поняття і класифікація цивільно–правових договорів: критерії, підстави та значення класифікації у цивільному праві.
46. Визначте відмінності між публічним договором, договором приєднання, попереднім договором.
47. Що таке договір на користь третьої особи.
48. Які є стадії укладення цивільно–правового договору. Вирішення переддоговірних спорів.
49. Які є умови зміни або розірвання договору, правові наслідки
50. Розкрийте поняття, предмет, форма, різновиди договору купівлі–продажу.
51. Визначте права та обов'язки сторін за договором купівлі–продажу.
52. Які правові наслідки передачі товару неналежної якості за договором купівлі–продажу.
53. Надайте правову характеристику договору дарування.
54. Визначте поняття, зміст і різновиди договору найму (оренди) майна.
55. Надайте правову характеристику договору найму (оренди) житла.
56. Надайте правову характеристику договору позички.
57. Надайте правову характеристику договору позики
58. Надайте характеристику зобов'язанням, що виникають у зв'язку з виконанням робіт.
59. Надайте характеристику зобов'язанням, що виникають із договорів про надання послуг: поняття, зміст, відповідальність.
60. Надайте характеристику недоговірним зобов'язанням.

Короткий словник юридичних термінів

Аналогія права — у разі неможливості використати аналогію закону для врегулювання цивільних відносин їх регулюють відповідно до загальних засад цивільного законодавства.

Акціонерне товариство — товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості. Створюється юридичними та (або) фізичними особами на основі установчого договору і статуту.

Акція — цінний папір без встановленого строку обігу, що засвідчує пайову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь у розподілі майна при ліквідації акціонерного товариства.

Банківська таємниця — обов'язок, що покладається на банк, гарантувати таємницю банківського рахунка клієнта, операцій за рахунком і відомостей про клієнта. Відомості про операції та рахунки можуть бути надані тільки самим клієнтам або їхнім представникам.

Бездоглядна домашня тварина — особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, зобов'язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Якщо власник бездоглядної домашньої тварини або місце його перебування невідомі, особа, яка затримала тварину, зобов'язана протягом трьох днів заявити про це міліції або органів місцевого самоврядування, який вживає заходів щодо розшуку власника.

Безпідставне збагачення — недоговірне зобов'язання, в силу якого особа, що набула майно (набувач) за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої підстави, встановленої законом, іншими нормативно-правовими актами або правочином, зобов'язана повернути безпідставно набуте майно цій особі.

Боржник — суб'єкт (пасивна сторона) зобов'язання, на яку покладається обов'язок.

Будівельний підряд — договір, за яким підрядник зобов'язується збудувати і здати у встановлений строк об'єкт або виконати обумовлені договором будівельні роботи відповідно до затвердженої у встановленому порядку проектно-кошторисної документації, а замовник зобов'язується надати підрядникові будівельний майданчик або забезпечити фронт робіт, передати затверджену проектно-кошторисну документацію, якщо цей обов'язок не покладається на підрядника, прийняти об'єкт або закінчені будівельні роботи та оплатити їх.

Виморочна спадщина — майно, яке залишилося після смерті громадянина і щодо якого відсутні спадкоємці за заповітом і спадкоємці за законом.

Вина (як умова цивільно-правової відповідальності) — психічне ставлення (умисел або необережність) особи до своєї протиправної дії (чи бездіяльності) та її результату.

Винахід — технічне рішення в будь-якій галузі суспільно корисної діяльності, яке відповідає умовам патентоспроможності, тобто є новим, має винахідницький рівень і придатне для використання.

Виробничий кооператив — добровільне об'єднання громадян на засадах членства для спільної виробничої або іншої господарської діяльності, яке базується на їхній особистій трудовій участі та об'єднання його членами майнових па-йових внесків.

Віндикаційний позов — позов власника про витребування свого майна з чужого незаконного володіння.

Власність — конкретні, історично зумовлені суспільні відносини окремих індивідів та їх колективів з приводу привласнення засобів і продуктів праці шляхом усунення від них усіх інших осіб. Зміст економічних відносин власності становлять володіння, користування і розпорядження матеріальними благами.

Гарантія — один із видів забезпечення виконання зобов'язання. Визнається як письмове зобов'язання банку, іншої кредитної установи, страхової організації (гаранта), що видається на прохання іншої особи (принципала), за яким гарант зобов'язується сплатити кредиторіві принципала (бенефіціарові) відповідно до умов гарантійного зобов'язання грошову суму після подання бенефіціаром письмової вимоги про її сплату.

Господарське товариство — організація (юридична особа), статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками. Створюється у формі повного товариства, командитного товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерного товариства.

Гроші (грошові кошти) — законний платіжний засіб, обов'язковий до приймання за номінальною вартістю на всій території України, яким є гривня.

Дарування — договір, за яким одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати у майбутньому іншій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність.

Двостороння реституція — наслідок недійсності право-чину, який зобов'язує кожну зі сторін повернути другій стороні все одержане за правочином, а у разі неможливості повернути одержане в натурі — відшкодувати його вартість у грошах, якщо інші наслідки недійсності не передбачено законом.

Деліктне зобов'язання — зобов'язання, в якому особа, що протиправне і винно заподіяла шкоду особистості громадянина або його майну чи майну організації, зобов'язана її відшкодувати, а потерпілий має право на відшкодування заподіяної шкоди у повному обсязі.

Договір — правочин двох чи більше осіб, спрямований на виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Емфітевзис — це довгострокове, відчужуване і таке, що успадковується, право використання чужої земельної ділянки для сільськогосподарських потреб. Емфітевзис встановлюється договором між власником землі і особою, яка має бажання користуватися землею для сільськогосподарського виробництва.

Завдаток — грошова сума, що видається однією з договірних сторін у рахунок платежів за договором другій стороні на підтвердження укладення договору і забезпечення його виконання.

Заповіт — односторонній правочин (розпорядження за-повідача) щодо вирішення долі належного йому майна на випадок смерті заповідача, зроблене з дотриманням вимог встановлених законом.

Інкорпорація — форма систематизації, за якої цивільний нормативний матеріал упорядковується шляхом його об'єднання за певною ознакою в збірниках або інших віданнях без зміни змісту актів (наприклад, "Збірник законодавчих актів з питань відшкодування моральної шкоди" та ін.).

Інтелектуальна власність — результат творчої діяльності людини. Творчість властива будь-якій діяльності людини: технічній, художній, літературній, науковій, виробничій тощо.

Кодифікація — форма систематизації, за якої нормативний матеріал впорядковують у процесі правотворчості шляхом видання зведеного, логічно стрункого, внутрішньо узгодженого нормативного акта, який з максимальною повнотою охоплює певну галузь суспільних відносин (Цивільний кодекс України, Повітряний кодекс України та ін.).

Командитне товариство — товариство (юридична особа), в якому поряд з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і відповідають за зобов'язаннями товариства солідарне всім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства.

Ліцензійний договір — договір, за яким сторона, що володіє виключним правом на об'єкт права інтелектуальної власності (ліцензіар), надає іншій стороні (ліцензіату) право на використання відповідно об'єкта інтелектуальної власності.

Майнова шкода — шкода, яка може бути виражена у грошах.

Міна (бартер) — договір, за яким кожна зі сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший товар.

Найм — за договором найму наймодавець передає або зобов'язується передати за плату і на певний строк річ у користування.

Патент — техніко-юридичний документ, який засвідчує визнання заявленої пропозиції винаходом, корисною моделлю чи промисловим зразком, авторство на них, пріоритет і право власності на зазначені об'єкти.

Підприємництво — самостійна, на власний ризик систематична діяльність з виконання робіт, надання послуг, продажу товарів, передання майна у користування з метою одержання прибутку.

Позика — договір, за яким одна сторона (позикодавець) передає у власність іншій стороні (позичальнику) гроші або речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку саму суму грошей або рівну кількість речей того самого роду та якості.

Позичка — договір, за яким одна сторона (позичкодавець) безоплатно передає або зобов'язується передати другій стороні (користувачеві) річ для користування протягом встановленого строку. До договору позички застосовують правила Цивільного кодексу України, які регулюють відносини найму.

Позовна давність — строк для захисту особою свого порушеного права за позовом.

Право власності — врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном.

Реквізіція — примусове вилучення державою майна у власника в державних чи громадських інтересах з виплатою власникові вартості майна.

Рента — договір, за яким одна сторона (одержувач ренти) передає іншій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти зобов'язується в обмін на одержане майно періодично сплачувати одержувачеві ренту у формі певної грошової суми або іншого надання.

Сервітут — право обмеженого користування чужими речами (майном) певною мірою. Таке право може бути встановлене на користь власника сусідньої земельної ділянки (земельні сервітути) або на користь певної особи (особисті сервітути).

Скарб — зариті у землю або приховані іншим способом валюта, валютні та інші цінності, власник яких невідомий або в силу закону втратив на них право.

Товариство з обмеженою відповідальністю — засноване однією або кількома особами товариство, статутний фонд якого поділений на частки визначених установчим документом розмірів. Засновники цього товариства несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства лише в межах належних їм часток у статутному фонді.

Торговельна марка — будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень, придатних для вирізнення товарів (послуг), що виробляються (надаються) однією особою, від товарів (послуг), що виробляються (надаються) іншими особами. Такими позначеннями можуть бути, зокрема, слова, літери, цифри, зображувальні елементи, комбінації кольорів.

Удаваний правочин — вид недійсного правочину, який здійснено з метою приховати інший правочин.

Узуфрукт — речове право певної особи користуватися і вилучати прибутки з чужої неспоживчої речі без зміни її субстанції.

Факторинг — договір, за яким одна сторона (фактор) передає або бере на себе зобов'язання передати кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) на платній основі, а клієнт відступає або бере на себе зобов'язання відступити факторові ту грошову вимогу

до третьої особи, яка випливає з відносин клієнта (кредитора) з цією третьою особою — боржником. Предметом договору факторингу може бути як грошова вимога, строк платежу якої закінчився (наявна вимога), так і право на отримання коштів, яке виникне в майбутньому (майбутня вимога).

Філія юридичної особи — структурно-територіально відокремлена частина юридичної особи, яка за своїм місце-знаходженням виконує всі найголовніші функції юридичної особи (виробничу, наукову тощо). Не є юридичною особою.

Цесія — передача цедентом (кредитор, який поступився своїми правами) цесіонарію (новому кредитору) своїх прав за зобов'язанням. За загальним правилом цесія може застосовуватись у будь-яких зобов'язаннях, якщо вона не суперечить закону чи договору або коли вимога не пов'язана з особою.

Юридичні факти — конкретні життєві обставини (дії, бездіяльність, події), з якими норми цивільного законодавства пов'язують правові наслідки, передусім виникнення, зміну або припинення правовідносин.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України.
3. 3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. // Відомості Верховної Ради України.
4. 4. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України.
5. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно–правових актів та набрання ними чинності: Указ Президента України від 10.06.1997 р. № 503 //Офіційний вісник України. – 1997
6. Цивільне право України. Академічний курс: Підруч. : У двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. Т.1. Загальна частина. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”. 2003.
7. Кодифікація приватного (цивільного) права України. /За ред. проф. А. Довгерта. – К.: Український центр правничих студій. –2000.
8. Закон України „Про місцеве самоврядування” від 27.05.1997 р.
9. Конституційне право України /За ред. Погорілка В.Ф. - К., 1999.
10. Конституційне право України /За ред. В.Я.Тація, В.Ф.Погорілка, Ю.М.Тодики. - К., 1999.
11. Емельянов В.П. Гражданское право Украины. Практическое пособие. Изд. 4-е, - Х., 2000.
12. Шевченко Я.М. Цивільне право України. Академічний курс. - К., 2004.
13. Заїка Ю.О., Співак В.М. Право власності і спадкове право: Навч. посіб. - К., 2000.
14. Зобов’язальне право. Теорія і практика. Навчальний посібник За ред. О.В. Дзери. - К., 1998.
15. Бойко М.Д., Співак В.М., Хазін М.А. Цивільно-правові документи. - К., 1996.
16. Ігнатенко В. М. Публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу. / Підприємництво, господарство і право. – 2004. – №5.
17. Ігнатенко В. М. Публічна обіцянка винагороди за результатами конкурсу / Державне будівництво та місцеве самоврядування: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – Харків: Право, 2003.
18. Ігнатенко В.М. Безпідставне збагачення: поняття і види // Проблеми законності. – 2001. – Вип. 46.
19. Ігнатенко В.М. До питання про місце і структуру інституту позадоговірних зобов’язань у зобов’язальному праві України // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Збірник наукових праць. – Донецький УВС при ДНУ. – 2002.
20. Ігнатенко В.М. Зобов’язання, що виникають внаслідок рятування (за проектом нового ЦК України) // Проблеми законності. – 2001.
21. Ігнатенко В.М. Конкурс у цивільному праві України // Проблеми законності. – 2000.
22. Майданик Р. Договори, пов’язані з азартними іграми (цивільно–правові аспекти) // Підприємництво, господарство і право. – 2003.
23. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду: Закон
24. Про приватизацію державного житлового фонду: Закон України від 19.06.1992р. №2482–XII (зі змінами) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1992. – № 36. – Ст. 524.

25. Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини: Закон України від 23.12.1997 р. (зі змінами та доповн. від 13.09.2001р.) //Офіційний вісник України. – 1998.
26. Про нотаріат: Закон України від 02.09. 1993 р. (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верхов. Ради України. – 1993. – № 39.
27. Про поставку продукції для державних потреб: Закон України від 22.12.1995р. № 493/95 // Відомості Верховної Ради України. – 1996.
28. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 23.12.1997 р. // Відомості Верховної Ради України.— 1992.
29. Про фінансовий лізинг: Закон України від 16.12.1997 р. в редакції Закону № 1381–IV від 11.12.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998.
30. Про деякі питання практики застосування Закону України “Про оренду державного майна”: Роз’яснення президії Вищого арбітражного суду України від 07.12.1995 р.// Збірник поточного законодавства України. — 1996.
31. Домбругова А. Загальні положення про договір найму в новому Цивільному кодексі України // Юридична Україна. – 2003.
32. Доронін Д. Орендодавець – птах вільний (Оренда земельних ділянок) //Юридична газета.– 2004.– 11 березня(№ 5).
33. Московченко М. Субаренда нерухомого майна // Юридичний вісник України. – 2004.
34. Селіванова І. Майновий найм (оренда): Господарський чи Цивільний кодекс // Юридична газета.– 2004.
35. Мусієнко В. Відповідальність орендаря // Вісник прокуратури.– 2003.
36. Попов Ю. Лізинг змінюється... Лізинг стає “фінансовим” (Нова редакція Закону України “Про лізинг”) // Юридична газета. – 2004.
37. Положення про порядок надання дозволу на виконання будівельних робіт: затв. наказом Державного комітету будівництва архітектури та житлової політики (Держбуду) України від 5.12.2000 р. № 273 // Офіційний вісник України. — 2000.
38. Положення про порядок прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об’єктів державного замовлення. Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1992р.
39. Порядок державного фінансування капітального будівництва: постанова Кабінету Міністрів від 27.12.2001. №1764 // Офіційний вісник України. – 2001.
40. Правила визначення вартості проектно – пошукувальних робіт для будівництва, що здійснюється на території України: Затв. наказом Державного комітету будівництва архітектури та житлової політики (Держбуду) України від 14.12.2000 р. № 285. // Бюлетень законодавства та юридичної практики України —2003
41. Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.04.1996р. // Постанови Пленуму Верховного Суду України. – 2000.
42. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 № 85/96–ВР: В редакції Закону № 2745–III від 04.10.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2002.
43. Про затвердження Ліцензійних умов провадження страхової діяльності: Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 28.08.2003 № 40 // Офіційний вісник України. – 2003.
44. Положення про порядок і умови проведення обов’язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів. Затв. пост. Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996р. №1175. // Зібрання постанов уряду України. – 1996.
45. Положення про моторне (транспортне) бюро: Затв. пост. Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996р. №1175 // Зібрання постанов уряду України. – 1996.

46. Положення про обов'язкове особисте страхування від нещасних випадків на транспорті: Затв. пост. Кабінету Міністрів України від 14 серпня 1996р. №959 // Зібрання постанов уряду України. 1996.
47. Положення про порядок провадження діяльності страховими посередниками: Затв. пост. Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1996р. №1523. // Зібрання постанов уряду України. 1996.
48. Порядок та вимоги щодо здійснення перестраховання у страховика (перестраховика) нерезидента: Затв. пост. КМ України від 04.02.2004.– № 124 // Офіційний вісник України. – 2004.– № 5. – Ст. 242.
49. Житловий кодекс України зі змінами та доповненнями.
50. Закон „Про приватизацію державного житлового фонду” від 19.06.1992 р. зі змінами та доповненнями.
51. Земельний кодекс України.
52. Закон України „Про плату за землю” від 19.09.1996 р. зі змінами та доповненнями.
53. Закон України „Про оренду землі” від 06.10.1998 р. зі змінами та доповненнями.
54. Коваленко Г.І., Галянтич М.К. Житлове право України. - К., 2002.
Законодавство України про землю: Збірник нормативних актів. - К., 2001

Навчально-методичне видання

Цивільне право. Конспект лекцій, короткий словник юридичних термінів, питання до екзамену, список рекомендованої літератури для студентів спеціальності 081 – «Право» денної та заочної форм навчання.

Комп'ютерний набір та верстка:
Редактор:

Г. Терещук
Ю. Мельник

Підписано до друку _____. Формат 60x84/16. Папір офс. Гарн Таймс. ум. друк.
арк.12,75. Тираж ___ прим. Зам. 4360.

Редакційно-видавничий відділ
Луцького національного технічного університету
43018, м. Луцьк, вул. Львівська, 75
Друк - РВВ ЛНТУ